

*Bu kitab Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illiyinə və
Cümhuriyyətin görkəmli şəxsiyyətlərinin əziz xatirəsinə ithaf olunur...*

Elçin İbrahimov

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ: DİL MƏSƏLƏLƏRİ

*Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu Elmi
Şurasının 25 may 2018-ci il tarixli iclasının
qərarı ilə (pr. №5) çapa tövsiyə
edilmişdir.*

Bakı – 2018

Elmi redaktor:

Kamal Abdullayev

filologiya elmləri doktoru, professor, AMEA-nın həqiqi üzvü

Rəyçilər:

Möhsün Nağısoylu

filologiya elmləri doktoru, professor AMEA-nın həqiqi üzvü

Adil Babayev

filologiya elmlər doktoru, professor

Korrektor:

Kəmalə Cəfərova

Texniki redaktor:

Esmira Kamal

Dizayn və qrafika:

Tamerlan İsmayılzadə

*Elçin İbrahimov. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti: dil məsələləri
"XAN" nəşriyyatı. Bakı–2018. 208 səh.*

ISBN: 908010608191

© Elçin İbrahimov / 2018

© "XAN" Nəşriyyatı / 2018

**2018-ci ilin Azərbaycan Respublikasında “Azərbaycan
Xalq Cümhuriyyəti İli” elan edilməsi haqqında
Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı**

1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan xalqının həyatında misilsiz hadisə baş vermiş, Müsəlman Şərqində ilk parlamentli respublika olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurulmuşdur. Cəmi iki ilə yaxın yaşamış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti zəngin dövlət quruculuğu təcrübəsi ilə milli dövlətçilik tarixində silinməz izlər qoymuş, xalqın qəlbində azadlıq və istiqlal duyğularını gücləndirməklə respublikanın gələcək müstəqilliyi üçün etibarlı zəmin hazırlamışdır.

2018-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasının 100-cü ildönümü tamam olur. Bu əlamətdar hadisənin dövlət səviyyəsində layiqincə qeyd edilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illik yubileyi haqqında” 2017-ci il 16 may tarixli 2867 nömrəli Sərəncamına əsasən Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə müvafiq tədbirlər planının hazırlanıb həyata keçirilməsi tapşırılmışdır. Bu tədbirlərlə yanaşı, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasının 100-cü ildönümü ilə əlaqədar ölkədə və ölkə xaricində silsilə tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq *qərara alıram*:

2018-ci il Azərbaycan Respublikasında “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti İli” elan edilsin.

İlham Əliyev,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
Bakı şəhəri, 10 yanvar 2018-ci il

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illik yubileyi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı

2018-ci il may ayının 28-də müsəlman Şərqində ilk parlamentli respublikanın – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasının 100 illiyi tamam olur.

Qədim və zəngin dövlətçilik ənənələrinə malik Azərbaycan xalqı keçmişinin müəyyən dövrlərində tarixin hökmü ilə böyük imperiyalar tərkibinə qatılmaq məcburiyyətində qalmışdır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti məhz dünyanın siyasi nizamının yenidən qurulduğu bir vaxtda, XIX əsrin axırları və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın yaşadığı parlaq mədəni yüksəliş mərhələsinin məntiqi yekunu kimi meydana çıxmışdır.

XIX əsrin birinci yarısından etibarən maarifçilik ideyalarının yayılması ilə Azərbaycanda baş vermiş köklü ictimai-siyasi və mədəni dəyişikliklər yeni tipli teatrın, məktəbin və mətbuatın yaranmasını təmin etməklə milli özünüdərkini gerçəkləşməsi üçün zəmin hazırladı. Abbasqulu ağa Bakıxanov və Mirzə Fətəli Axundzadə ilə başlayan bu yolu yeni tarixi mərhələdə Həsən bəy Zərdabi, Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Əli bəy Hüseynzadə və digər görkəmli şəxsiyyətlər davam etdirərək milli məfkurənin təşəkkülü və inkişafına mühüm təsir göstərirdilər. Həmin dövrdə güclü sahibkarlar təbəqəsinin formalaşdığı neft şəhəri Bakı eyni zamanda milli ruhlu ziyalılar nəslinin yetişdiyi ictimai-siyasi fikir mərkəzinə çevrilmişdi. Rusiyanın Dövlət dumalarına və Müəssislər Məclisinə seçilmiş azərbaycanlılar müstəmləkədən azad, demokratik dövlət sistemi yaratmağa hazır idilər.

Bununla yanaşı, Rusiyada çarizmin süqutundan sonra bolşeviklərin hakimiyyəti ələ keçirməsi ilə keçmiş imperiya ərazisində mürəkkəb geosiyasi vəziyyət yaranmışdı. Dünyanın aparıcı dövlətlərinin Bakı neftinə marağının siyasi çarpışmaları daha da gərginləşdirdiyi belə bir şəraitdə Azərbaycanın tərəqqipərvər siyasi elitası müstəqil milli dövlətçiliyin yaradılması naminə birləşdi.

1918-ci il may ayının 28-də Azərbaycanın müstəqilliyini bəyan edən İstiqlal bəyannaməsi qəbul edildi. Yeni qurulan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti öz üzərinə götürdüğü çətin tarixi vəzifəni imkanlarının ən son həddində çalışaraq şəərəflə yerinə yetirdi. Azərbaycanın ilk parlamenti və hökuməti, dövlət aparatı təşkil edildi, ölkənin sərhədləri müəyyənləşdirildi, bayrağı, himni və gerbi yaradıldı, ana dili dövlət dili elan edildi, dövlət quruculuğu sahəsində ciddi tədbirlər həyata keçirildi. Ölkənin ərazi bütövlüyü və milli təhlükəsizliyi təmin edildi, qısa müddətdə yüksək döyüş qabiliyyətli hərbi hissələr yaradıldı, milli tələblərə və demokratik prinsiplərə uyğun dövlət orqanları quruldu, maarifin və mədəniyyətin inkişafına xüsusi diqqət yetirildi, Azərbaycanın ilk universiteti təsis olundu, təhsil milliləşdirildi, xalqın sonrakı illərdə mədəni yüksəlişi üçün zəmin hazırlayan, ictimai fikir tarixi baxımından müstəsna əhəmiyyətli işlər görüldü.

Mövcudluğunun ilk günlərindən xalq hakimiyyəti və insanların bərabərliyi prinsiplərinə əsaslanan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti bütün ölkə vətəndaşlarına eyni hüquqlar verərək irqi, milli, dini, sinfi bərabərsizliyi ortadan qaldırdı. Cümhuriyyət parlamentinin il yarımlıq fəaliyyəti boyunca qəbul etdiyi qanunlar milli dövlətin müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsinə, siyasi və iqtisadi inkişafa, mədəniyyət və maarif sahələrində sürətli irəliləyişə imkan verdi. Azər-

baycan Xalq Cümhuriyyəti daim sülhsevər siyasət apararaq bütün dövlətlərlə qarşılıqlı əməkdaşlıq əlaqələri yaratmağa və bir-birinin hüquqlarına hörmət prinsipləri əsasında münasibətlər qurmağa cəhd göstərirdi. Dünya birliyi tərəfindən tanınmış Xalq Cümhuriyyətinin fəaliyyəti sayəsində Azərbaycanın beynəlxalq hüququn subyektı olması 1920-ci ilin aprel ayındakı bolşevik işğalından sonra Azərbaycanın bir dövlət kimi dünyanın siyasi xəritəsindən silinməsinin qarşısını aldı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti təcavüzə məruz qaldığı üçün qarşıya qoyduğu məqsədlərə tam müvəffəq ola bilmədən süquta uğrasa da, onun şüurlarda bərqərar etdiyi müstəqillik ideyası unudulmadı. Azərbaycan xalqı ötən dövr ərzində milli dövlətçilik atributlarının bir çoxunu qoruyub saxlaya bildi. Ümummilli lider Heydər Əliyevin respublikada uğurla gerçəkləşdirdiyi siyasət xalqımızın tarixi-mədəni yaddaşını özünə qaytararaq milli mənlilik şüurunu inkişaf etdirdi, azərbaycançılıq məfkurəsi işığında müstəqillik arzularının güclənməsi və yaxın gələcəkdə yenidən həqiqətə çevrilməsinə zəmin yaratdı.

1991-ci ildə müstəqilliyinin bərpasına nail olarkən müasir Azərbaycan Respublikası özünün qədim dövlətçilik ənənələrinə sadıq qaldığını göstərdi, Xalq cümhuriyyətinin siyasi və mədəni varisi olmaqla onun üçrəngli bayrağını, gerbini, himnini qəbul etdi. Xalqımız Cümhuriyyətin istiqalını dünyaya yaydığı 28 May gününü həmin vaxtdan Respublika Günü olaraq təntənə ilə qeyd edir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq, milli dövlətçilik salnaməsini müstəsna dərəcədə zənginləşdirmiş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illiyinin layiqincə keçirilməsini təmin etmək məqsədi ilə *qərara alıram*:

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılmasının 100 illik yubileyi respublikada dövlət səviyyəsində geniş qeyd edilsin.

2. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illik yubileyinə həsr olunmuş tədbirlər planını hazırlayıb həyata keçirsin.

3. Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti parlamentinin yaranmasının 100 illik yubileyi münasibətilə xüsusi iclasın keçirilməsi tövsiyə edilsin.

İlham Əliyev,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
Bakı şəhəri, 16 may 2017-ci il

Dəyərli kitab və yaxud “Bir dəfə danışdığımız dil heç zaman unudulmasın!”

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qısa tarixi, əslində bütün özündən əvvəlki tarixinin ilkin yekun demokratik mərhələsi sayıla bilər.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 23 aylıq hakimiyyəti müəyyən təhlillərin, düşüncə və proyektlərin ciddi şəkildə həyata keçirildiyi zaman müddəti idi. Çətindir, demək ki, əgər bu 23 ay davam edərdisə və Sovet rejimi Azərbaycana gəlib çıxmazdysa, bizi nə gözləyərdi? Bəzi eyforistlər Azərbaycanın bu gün müxtəlif Avropa dövlətləri ilə bir sırada sayıla bilərlər. Əksinə də ola bilərdi. Biz Afrika dövlətləri sırasına da düşə bilərdik. Ümumiyyətlə, tarixdə, tarixlə bağlı mülahizələrdə şərt şəkilçisi olmur. Tarix nə varsa onu sevir. Və biz də indi AXC-nin o qısa müddət ərzində gördüyü işləri, əlbəttə ki, həm o günün işığında, həm də bu günün işığında qeyd etmək məcburiyyətindəyik.

Elçin İbrahimovun kitabı ilə biz Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dil quruculuğundakı fəaliyyətinə qiymət veririk. Bu gün, bu, adama çox sadə və asan məxrəcli bir fəaliyyət kimi görünə bilər. Amma o dövrdə, dillə, ümumiyyətlə, mədəni quruculuqla bağlı hər hansı bir fəaliyyət özünün siyasi müstəvidə inikasını tapırdysa, bu, təxminən, boş yerdən başlayırdı. Bəli, Nizamilər, Nəsimilər, Füzulilər var idi. Bəli, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan mədəniyyətinin və publisistikasının görkəmli nümayəndələri var idilər. Şərqlə ələmində Azərbaycan “ilkləri” XIX əsrin sonlarına qədər gəlib çıxırdı. İlk qəzet, ilk dram əsəri, ilk teatr tamaşası, ilk əlifba layihəsi və s. bunlar, əlbəttə ki, müəyyən mənada zəmin idilər, ancaq sistem yox idi. Və siyasətin gücü və faydası ondadır ki, hər bir ölkə üçün müəyyən sahələrdə bir

inkişaf sistemi yaradır. İnkişaf sistemi əvvəlki təcrübəni, bu günü və gələcək perspektivləri nəzərə alan bir xəttin üzərində qurulur.

Bu 23 ayın ruhunu, mahiyyətini bütövlükdə anlamaq üçün, bizcə, gərək Azərbaycandakı dil situasiyasını anlayıb, təhlil edəsən, onun tarixini, bu gününü biləsən və perspektivlərini müəyyənləşdirəsən. Bu iş asan və ayaqüstü görülən bir iş deyil. Gərək Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində, müxtəlif dillərdə danışan insanların dilini yeganə dil maqnitinə tərəf çəkəsən. Bunun üçün həmin maqniti yaratmaq və fəaliyyətə gətirmək lazımdır. Bu baxımdan Azərbaycan dilini ölkə üçün yeganə dövlət dilinə çevirmək lazımdır. Məhz buna görə Azərbaycan dilinin ətrafında ünsiyyət vasitəsi kimi fəaliyyət göstərən başqa dilləri doğru-düzgün qiymətləndirib, onlara dövlət içində azadlıq və demokratik yaşam şəraiti yaratmaq lazımdır.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin “Məclisi-Məbusan” adlanan Parlamentində milli dil rejimi yaratmaq üçün məktəblərdə dil fəaliyyətini qorumaq lazım idi. Bunun üçün həm siyasi-ictimai dil vərdişlərini gücləndirmək, həm də Azərbaycan dilinin Qafqazdakı rolunu bərpa etmək istiqamətində işlər görmək lazım idi. Və burada ancaq dillə bağlı işlərdən söhbət getmir. Söhbət Azərbaycanın bir dövlət kimi nüfuzunun yüksəlməsindən gedir. Əgər bu nüfuz yüksək olardısı, o zaman Azərbaycan dilinə olan maraq da, münasibət də yüksək olacaqdı. Əgər bu gün Azərbaycan dili dünyanın bir çox ölkələrində öyrənilirsə, Azərbaycan tarixinə, mədəniyyətinə dünyanın bir çox ölkələrində, universitetlərində maraq varsa, əgər bu gün Azərbaycan multikulturalizmi Avropanın aparıcı universitetlərində müstəqil bir fənn kimi tədris edilirsə, bu ancaq və ancaq Azərbaycana olan maraq, Azərbaycanın bu gün apardığı cəsarətli müstəqil si-

yasətə olan ehtiram və Azərbaycanı Azərbaycan edən şəxsə – Azərbaycan liderinə olan münasibətdən irəli gəlir.

O dövrdə isə təəssüf ki, Azərbaycan özü haqda istər Paris, Versal siyasi mühitində, istərsə də dünyanın digər siyasi ocaqlarında təsəvvür yaratmalı idi. Müstəqilliyinin əsaslı və haqlı subutunun ehtiyacındaydı. Dilə də, mədəniyyətə də münasibət bundan sonra yaranacaqdı. Göründüyü kimi, bütün bu işləri görmək Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dillə bağlı islahatlarının, dillə bağlı fəaliyyətinin əsasında dururdu. Və bu fəaliyyəti biz Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 23 ayının hər günündə görmüş oluruq.

Bütün bu görüntüləri bizə Elçin İbrahimovun kitabı bir daha ətraflı və geniş şəkildə nümayiş etdirir. Biz sanki Məclisi-Məbusanın müşavirələrində iştirak edirik, biz sanki Cümhuriyyət xadimlərinin fəaliyyətinin içinə giririk, düşüncələrinə, dünyagörüşlərinə, həyata baxışlarına dalırıq, görükləri işin şahid oluruq, onlara haqq qazandırırıq və bütün bunlarla yanaşı, biz onların dillə bağlı ideaylarını bölüşürük. Doğma dilə münasibət, doğma dilin digər dillərə olan münasibəti, dövlət dili səviyyəsinə yüksəldiləcək dilin məziyyətləri, onun qorunma şərtləri ən uzaq kəndlərdəki uşaqlara Azərbaycan dili və digər dillərin öyrədilməsi ilə bağlı problemlər və üzə çıxarılan digər məsələlər – bütün bunlar AXC-nin həm də milli bir mədəniyyət qalası olmasına sübutdur.

E.İbrahimovun kitabında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin bir çox sənədləri öz əksini tapıb. Bu sənədlərdə dillə əlaqədar bəzi fikirlərə rast gəlmək mümkündür. Parlamentin təsis haqqında qanun və onun əhəmiyyəti, dillə əlaqədar və dillə bilavasitə əlaqədar olmayan bir çox qərarlar və bu qərarların o dövrün cəmiyyətində əks-sədası, Parla-

mentin öz içində işlətdiyi rəsmi dil və parlamentdə işlənən digər dillərlə bağlı məsələlər bu kitabın mayasını təşkil edir. Nəticə öz-özünə aydındır.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə dil siyasəti və əlifba məsələləri xalqın milli mənafeyindən çıxış edilərək perspektivlərə tuşlanmış şəkildə nəzərdən keçirilir və qəbul edilir.

Azərbaycanda dil siyasətinin sistemli şəkildə yürüdülməsi, Elçin İbrahimovun fikrinə görə, məhz Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründən başlayır. Azərbaycan dilinin siyasi əhəmiyyəti, siyasi təntənəsi məhz bu dövrdə özünü bütün rəngarəngliyi ilə göstərir. Sonralar bu siyasi təntənə Azərbaycan xalqının iradəsini əks etdirən Ulu Öndər Heydər Əliyevin dil siyasətində özünü göstərəcək və daha sonra Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyevin Azərbaycan dili və mədəniyyəti ilə bağlı həyata keçirdiyi sistemli projektlərin bir-birinin içindən doğan taleyüklü məsələlərin reallaşmasında işıq üzü görəcəkdir.

Kitabın əhəmiyyəti bir də ondadır ki, bura da indiyənə qədər Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə bağlı fikirlər, düşüncələr onun apardığı dil siyasəti ilə bağlı təhlillər bir növ ümumiləşdirilir və Cümhuriyyət dövründə özünü göstərən dil sitiusiyası bütöv şəkildə təqdim edilir. Cəmiyyət və onun dili, parlament və onun dili bunlar bir-birini tamam-lasalar da, faktiki olaraq bir-birindən fərqli, hətta bəzən qarşıdurma səviyyəsində fərqli məsələlərə, məqamlara gətirib çıxarır. Maraqlıdır ki, hətta Azərbaycanın milli ruhla yaşamış dövlət xadimləri, parlament sədrləri, hökumət başçıları özləri də öz nitqlərində bir-birindən fərqlənə bilirlər. Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin, Fətəli xan Xoyskinin və başqalarının dilinin bir-birindən fərqlənməsi onların aldığı

təhsillə yanaşı eyni zamanda mənsub olduqları ictimai-siyasi dairələrin dilə münasibət özəllikləri ilə bağlıdır.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin ifadəsini dəyişsək, əlbəttə ki, belə deyərik: *“Bir dəfə danışdığın dil heç zaman unudulmaz!”*

Bir dəfə danışılmağa başladığın və heç zaman unutmadığın Azərbaycan dili öz fonetik səlisliyi, leksik imkanları, sintaktik sistemliliyi nəticəsində dünyanın ən inkişaf etmiş dilləri ilə bir sırada durur və bu gün onun inkişafı üçün həqiqətən də geniş imkanlar açılmışdır. Bu geniş imkanlardan istifadə etdikcə biz bu imkanlar barədə düşünən və onları həyata keçirə bilməyənləri bir daha xatırlayırıq. Onların ruhu qarşısında baş əyirik və onların Azərbaycan naminə etdikləri bu gün inkişaf edir deyirik. Bu gün həm dilimiz, həm əlifbamız bir-birini tamamlayan meyarlar üzərində qurulmuş və kitabda da məhz bu iki amilin – həm dil siyasəti, həm əlifba məsələləri ilə bağlı amillərin bir-biri ilə əlaqəsi açıq-aşkar və çox dolğun şəkildə işıqlandırılmışdır.

Kitabın “Əlavələr” hissəsi xüsusilə diqqəti cəlb edir. Bu hissədə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin qəbul etdiyi dil, təhsil və tədrislə bağlı bütün qərarlar, həmçinin istiqlal bəyannaməsi, “Son türk əlifbası” və əlaqədar digər qərarlar verilmişdir.

Bundan başqa kitabda, xüsusilə, Məclisi-Məbusan-dakı müxtəlif vəzifə sahiblərinin nitqlərindən gətirilən sitatlar, parçalar o dövrün dil mənzərəsi barədə son dərəcə dəqiq təsəvvür yaradır və bütün bunlara bugünkü dil prizmasından baxdığımız zaman Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ideoloqlarının nə qədər çətin bir işin ağırlığı altına girdiklərini bir daha hiss etməmək olmur.

Cəhd böyük idi, bu gün biz görürük, bu cəhd ümitsiz idi, o cəhdin bəhrələri bir neçə on ildən sonra özünü

göstərə bildi və bu gün müstəqil Azərbaycan öz müstəqil dil siyasətini həyata keçirirsə, bu tarixi missiyanın bütün nümayəndələrini bir daha və bir daha yada salmaq vacibdir.

Elçin İbrahimovun kitabı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrünü və bu dövrün dili ilə nəinki danışan, hətta yaşayan böyük şəxsiyyətlərin hissini, duyğularını bizə yaxın edir. Oxucu bu kitabı layiqincə qiymətləndirəcəkdir.

Kamal Abdullayev
akademik

GİRİŞ

2018-ci il mayın 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasının 100 ili tamam olur. Bu tarixi gün Azərbaycan xalqının həyatına böyük və əlamətdar hadisə kimi daxil olmuşdur. Şərqdə ilk demokratik dövlət quruluşunu yaratmış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti istiqlaliyyətimizi elan edərək xalqımızın müstəqillik əzmini nümayiş etdirmişdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ölkənin daxilində və xaricində yaranmış gərgin və mürəkkəb ictimai-siyasi şəraitdə fəaliyyət göstərmişdir. Cümhuriyyətin qısa müddət ərzində həyata keçirdiyi tədbirlər xalqımızın tarixində böyük və əhəmiyyətli izlər buraxmışdı. Milliyyətindən, siyasi və dini mənsubiyyətindən, cinsindən asılı olmayaraq bütün vətəndaşlara bərabər hüquqlar verilməsi, dövlət sərhədlərinin müəyyən olunması, Azərbaycan dövlətçiliyi atributlarının qəbul edilməsi, ana dilinin dövlət dili elan olunması Azərbaycanın gələcək müstəqilliyi üçün möhkəm zəmin yaratmışdı. Demokratik dövlət quruculuğu, iqtisadiyyat, mədəniyyət, təhsil, hərbi quruculuq sahələrində atılmış addımları Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 23 aylıq fəaliyyətini əks etdirən əsas istiqamətlər kimi qiymətləndirmək olar.

Müsəlman Şərqində ilk parlament respublikası – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xalqımızın qədim dövlətçilik ənənələrini yaşadaraq müasir dövrə xas dövlət təsisatlarının yaradılmasına nail olmuşdu. Milli parlamentarizmin təşəkkül tarixi isə Azərbaycan parlamentinin 1918-ci il dekabr ayının 7-də keçirilmiş ilk iclasından başlayır. Fəaliyyət göstərirdiyi müddət ərzində 145 iclasın keçirildiyi AXC parlamentində istər həmin dövr üçün, istərsə də bu günümüz üçün əsas ola biləcək bir çox əhəmiyyətli qərarlar qəbul

olunmuşdu. Bunlara nümunə olaraq Azərbaycan (türk) dili, Bakı Universitetinin açılması, üçrəngli bayrağın qəbulu, ordu quruculuğu və s. göstərə bilərik.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması mü-rəkkəb siyasi dövrdə cərəyan edən hadisələrin və Azərbaycan xalqının milli oyanışının məntiqi yekunu idi. Abbasqulu ağa Bakıxanov, Mirzə Fətəli Axundzadə, Həsən bəy Zərdabi, Cəlil Məmmədquluzadə və digər görkəmli şəxsiyyətlər tərəfindən təməli qoyulmuş proseslər Azərbaycanda yeni tipli teatrın, məktəbin və mətbuatın yaranması ilə nəticələnmiş, milli özünüdərkini gerçəkləşməsinə böyük təsir göstərmişdi. Bakının neft paytaxtına çevrilməsi milli sahibkarlar təbəqəsinin formalaşması ilə yanaşı, dünyanın aparıcı universitetlərində təhsil almış ziyalılar nəslinin yetişməsinə şərait yaratmışdı. Əlimərdan bəy Topçubaşov və başqa ziyalıların siyasi proseslərə qatılması, Dumaya seçilməsi və Rusiya müsəlmanlarının təşkilatlanmasında oynadıqları rol tariximizin unudulmaz səhifələrindəndir.

İlk qərarı ilə milliyyəti, dini, sosial vəziyyəti və cinsindən asılı olmayaraq ölkəmizin bütün vətəndaşlarına bərabər hüquqlar verən cümhuriyyət çox mürəkkəb şəraitdə yaranmışdı. Cəmi 23 ay yaşamış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tarixinin hər bir səhifəsi bütün azərbaycanlılar üçün olduqca əzizdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin öz dövlətçilik atributlarını qəbul etməsi, dövlət və hərbi quruculuq, iqtisadiyyat və mədəniyyət, təhsil və səhiyyə sahələrində atdığı addımlar xalqımız üçün taleyüklü əhəmiyyət kəsb etmişdir. Cümhuriyyətin böyük uğurlarından biri də Paris sülh konfransında 1920-ci il yanvarın 11-də Azərbaycanın müstəqil dövlət kimi tanınması olmuşdur.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixinə dair sənətlər, hətta ikicildlik ensiklopediya, parlamentin sənədlər hesabatları və s. nəşr edilsə də, tariximizin bu mərhələsi ilə bağlı çox sayda sənədlər hələ xarici ölkələrin qapalı arxivlərində saxlanılır və öz tədqiqatçılarını gözləyir. Məhz bu araşdırmamızda cümhuriyyət dövrü dil siyasətini, həmin dövrdə dillə bağlı qəbul edilmiş qərarlar, parlamentin dili kimi məsələlərin geniş şəkildə araşdırılması qarşıya məqsəd kimi qoyulmuşdur. Əfsuslar olsun ki, cümhuriyyət dövrünü dərinlən araşdırmayan, arxiv materiallarına bələd olmayan tədqiqatçılar AXC hökumətinin dillə bağlı yalnız bir qərar qəbul etdiyini yazmışlar. Halbuki cümhuriyyət dövründə dil və təhsillə bağlı müxtəlif sahələri əhatə edən altı qərar və rəsmi sənəd qəbul edilmişdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Azərbaycan xalqının tarixi, siyasi və mənəvi-psixoloji həyatında, o cümlədən o dövrün ədəbi-bədii fikir nümunələrində silinməz izlər buraxmışdır. Cümhuriyyət dövrünün öz böyük poeziyası, nəsr, dramaturgiyası və publisistikası olmuşdur. Cümhuriyyət dövrünün ədəbiyyatını ilk dəfə araşdıran və dəyərləndirənlər də elə cümhuriyyəti və onun mədəniyyətini yaradanların özləri olmuşlar. Ədəbi prosesi tənzim edənlər və yaradanlar – Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Mirzəbala Məmmədzadə, parlamentin sədri Əlimərdan bəy Topçubaşov, sədr müavini Həsən bəy Ağayev, Fətəli xan Xoyski, həmçinin Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu, Üzeyir və Ceyhun Hacıbəyli qardaşları, Hüseyn Cavid, Cəlil Məmmədquluzadə, Məhəmməd Hadi, Əhməd Cavad, Abdulla Şaiq, Salman Mümtaz, Əli Abbas Müznib və başqaları idilər.

Xüsusən “Cümhuriyyət şairi” Cəfər Cabbarlı, Əhməd Cavad, Əmin Abid, Əli Şövqi Şeyxzamanov kimi gənc-

lərin şeirləri el arasında sürətlə yayılır, marşa, himnə, nəğməyə çevrilirdi.

Qələm əhli cümhuriyyətin verdiyi söz azadlığından bəhrələnirdi. Süleyman Sani Axundov, Abdulla bəy Divanbəyoğlu, Yusif Vəzir Çəmənəminli, Nəcəf bəy Vəzirov, Seyid Hüseyn və başqaları pedaqoji işdə, publisistika sahəsində, dövlət işlərində çalışır, siyasi həyata qoşulurdular, Salman Mümtazı, Yusif Vəzir Çəmənəminlini, Firdun bəy Köçərlini daha çox ədəbiyyat tarixi məsələləri düşündürürdü. Belə ki, Yusif Vəzir “Litva tatarlarının tarixi”, “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə bir nəzər” kitablarını yazır, Salman Mümtaz Azərbaycanın klassik şairlərinin əsərlərini toplayırdı. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Əliqulu Qəmküsar, Ömər Faiq Nəmanzadə, Eynəli bəy Sultanov və başqaları Tiflisdə çalışırdılar.

1918-20-ci illərdə Azərbaycanda ideoloji mübarizənin bütün ağırlığı dövrü mətbuatın kəsərli silahı olan publisistikanın üzərinə düşürdü. Azərbaycan publisistikası ideya-mövzu cəhətdən çox rəngarəng və zəngin idi: çarizm əsarətindən yenicə qurtulmuş Şimali Azərbaycanın milli müstəqilliyinin qorunub saxlanması, milli ordunun yaranması, ölkədə demokratik parlament seçkiləri və islahatların keçirilməsi, bolşevik və Denikin təhlükəsinin dəf edilməsi, Qarabağda erməni millətçilərinin törətdiyi müharibə yangınının söndürülməsi, ölkə daxilindəki təfriqəçilik, Bakı nefti uğrunda xarici imperialistlərin didişməsi və s. publisistikanın toxunduğu əsas məsələlər idi. Milli publisistikanın əsasında xalqın gələcəyi ilə bağlı böyük siyasi-ictimai konsepsiya dayanırdı. Bu konsepsiya XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda formalaşmış *“türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək”* ideyaların da təəcəssüm olunurdu.

Müstəqil dövlətin mühüm atributlarından biri olan dövlət dili məsələsi yenicə yaranmış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin diqqət mərkəzində idi. Cümhuriyyət hökuməti 1918-ci il 27 iyun tarixli qərarı ilə o zaman türk dili adlanan Azərbaycan dilini dövlət dili elan etdi. Həmin qərar Gülistan və Türkmənçay müqavilələri ilə Azərbaycanın ikiyə bölünməsindən sonra ana dilinin dövlət dili kimi işlədilməsinə aid ilk sənəddir. Qeyd edilməlidir ki, dövlət dili haqqında qərar hökumətin Gəncəyə köçdükdən sonra qəbul etdiyi ilk qərarlardan biridir.

Azərbaycan dilinin sözün əsl mənasında dövlət dili kimi işlənməsi təcrübəsi geniş şəkildə ilk Azərbaycan parlamentinin dilində əksini tapmışdır. Dövlət idarələrində müəyyən müddət ərzində rus dilinin işlənməsinə də icazə verilməsi parlamentə aid deyildi. Ona görə də parlamentdə dillərin işlənməsi məsələsi, təbii olaraq, qanunverici hakimiyyətin, parlament üzvlərinin öhdəsinə buraxılmışdı. Parlamentin istifadə etdiyi dil dövlət dili statusuna malik Azərbaycan türkcəsi idi. Qeyri-yerli parlament nümayəndələri çıxışların rus dilində olmasını təklif etdikdə parlamentin iclaslarından birində bu məsələ ayrıca müzakirə olunmuş və bu xüsusda qərar qəbul edilmişdi. Qərara əsasən, parlamentin rəsmi dili Azərbaycan türkcəsi elan olunmuş, digər millətlərin nümayəndələrinin rus dilində çıxış etmələri məqbul sayılmışdı. Rəsmi sənədlərin hamısının dövlət dilində tərtib edilməsi qərarlaşdırılsa da, burada da qarışıq məqamlara rast gəlirik. Çünki qərarların əksəriyyəti rus dilindədir. Bəzi qərarlar isə türk dilindədir. Burada çox maraqlı bir fakt da ortaya çıxır: qərarların orijinalının hansı dildə olması məsələsi. Araşdırmamız zamanı Azərbaycan (türk) dilində də, rus dilində də orijinal sənədlərə rast gəldik. Arxiv materiallarından əldə etdiyimiz materiallar üzərində apardığımız araşdırmalar-

dan belə qənaətə gələ bilərik ki, hər iki dildən (Azərbaycan və rus) paralel istifadə olunub.

Əsası və təməli XX əsrin əvvəlində – 1918-20-ci illərin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin nümunəsində qoyulan böyük azərbaycançılıq ideyası öz tarixi, qanunauyğun varisini çağdaş, suveren, demokratik Azərbaycan Respublikasının təmsalında tapmışdır. 1991-ci ildə dövlət müstəqilliyini bərpa edən xalqımız Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qısamüddətli fəaliyyətinin zəngin ənənələrindən istifadə etmiş və bu tarixi varislik üzərində müstəqil Azərbaycan dövlətini yaratmışdır. Müstəqil Azərbaycan Respublikası özünü Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varisi hesab edir və cümhuriyyətin sağlam təməllər üzərində yaratdığı azərbaycançılıq ideyası özünü bu gün əməli fəaliyyətində və Azərbaycan dövlətinin siyasi kursunda prioritet istiqamət olaraq saxlamaqdadır.

1.1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə dil siyasəti və əlifba məsələləri

Dil və əlifba məsələsi hər bir dövrün mədəni inkişafı və tərəqqisi üçün zəruri sayılmışdır. Bununla belə, tarixdə Azərbaycanın mədəni inkişafına, tərəqqisinə, eləcə də ədəbi dilin inkişafına maneçilik törədən əlifbalar da olmuşdur. Məhz bu baxımdan da, haqlı olaraq, Azərbaycanın tərəqqipərvər ziyalıları dilimizin fonetik xüsusiyyətlərini əks etdirmək iqtidarında olmayan bu əlifbaların (əsasən ərəb əlifbası) islah edilməsi və ya digər daha mükəmməl yazı sistemi ilə əvəz olunması uğrunda illərlə və müntəzəm mübarizə aparmışlar.

Azərbaycanda dil və əlifba islahatları islam dininin qəbul edilməsindən sonrakı dövrlərdə ərəb əlifbasından istifadə olunan dövrə qədər uzanır. Ərəb əlifbası Azərbaycan türkləri tərəfindən rəsmi olaraq 1922-ci ilə qədər, qeyri-rəsmi olaraq isə 1929-cu ilə qədər istifadə edilmişdir.

Türklərin ərəb əlifbasına keçməsinə əsas səbəb din dəyişikliyi idi. Bu əlifba çox geniş bir coğrafiyada uzun müddət istifadə edilmişdir. Ancaq tədricən türk dünyasında böyük elm adamları ərəb əlifbasının türk dilinin fonetik qaydalarına uyğun olmadığını qeyd edərək, bu əlifbanı tərk etmək və ya onu fərqli şəkillərdə islah edərək istifadə etmək kimi fikirlər irəli sürmüşlər.

Ərəb əlifbasının nöqsan və çətinlikləri göz qabağında idi. "Azərbaycan dili saitlərindən çoxunun ayrıca hərf şəklinə malik olması, eyni həfin bir neçə saiti bildirməsi, eyni samit üçün bir neçə hərf şəklinin varlığı, samitlərdə oxşar

hərflərin və nöqtələrin çoxluğu, sağdan sola və çulğaşıq yazı sistemi ərəb əlifbasının görünən əsas nöqsanları idi¹.

Məhz bu səbəblərə görə ərəb əlifbasını islah etməyi və ya yeni əlifba yaratmağı ilkin şərt sayan ziyalılar, alimlər geniş və məqsədyönlü fəaliyyətə başlayırlar.

Türk dünyasında və həmçinin Azərbaycanda bu işi başlanan və əlifbanın dəyişdirilməsi ilə bağlı ilk təşəbbüs göstərən Mirzə Fətəli Axundzadə olmuşdur.

M.F.Axundzadənin ərəb əlifbasının islahatı haqqında düşündüyünü onun 1854-cü ildə yazdığı bəzi məktublarında görmək olar. Bu yolda planlı, sistemli fəaliyyətə isə o, 1857-ci ildən başlayır. M.F.Axundzadə tərcümeyi-halında yazırdı: “1857-ci il miladidə islam əlifbasını dəyişdirmək üçün fars dilində bir kitabça yazıb, əlifbanı dəyişdirməyin vacib məsələ olduğunu həmin kitabçada göstərdim”².

Maarifpərvər M.F.Axundzadə kiril və ərəb əlifbaları ilə paralel şəkildə işlədiyinə görə ərəb əlifbasının qüsurlarını görür və XIX əsr Şərqiindəki, daha doğrusu, Azərbaycandakı elmi geriliyi və savadsızlığı bununla əlaqələndirirdi.

M.F.Axundzadəyə görə, ərəb əlifbasının nöqsanları aşağıdakılardan ibarət idi:

– hər bir danışiq səsi üçün xüsusi əlamət tələb olunduğu halda, ərəb dilindəki səslərin hamısının ifadəsi üçün lazım olan hərflər bu əlifbada çatışmır;

– bir çox sait səslər samitlərin yanında yazılmır və bunun nəticəsində oxucu sözü müəyyənləşdirməkdə çətinlik çəkir və bu da əlavə vaxt itkisinə səbəb olur;

– bəzi hərflər eyni şəkildə yazılır və bir-birindən yalnız nöqtələrlə fərqlənir: nöqtə düşdükdə hərflərin fərqləndiril-

¹ Qurbanov A.M. Türkoloji dilçilik. Bakı, 1993, s. 167-168

² Axundov M.F. Əsərləri, 3 cildə, III c., Bakı, 1962, s. 420

məsi oxucunun ehtimalına verilir, bunun nəticəsində mütləq zamanı qarışıqlıq və çətinlik törənir;

– bu əlifba ilə hər hərflər sözün başında, ortasında, axırında və təklildə ayrı-ayrı şəkillərdə yazılır, hərflər yerinə görə də dəyişir ki, bu da yazıb-oxumaq işini çətinləşdirir.

Məhz bu şərtlər daxilində M.F.Axundzadə ərəb əlifbasının islahı yolunda 10 ildən çox ciddi mübarizə aparmışdır.

Uzunmüddətli səylərinə baxmayaraq, M.F.Axundzadə nəinki əlifbanın dəyişdirilməsinə, hətta onun islah olunmasına da nail ola bilmədi.

Azərbaycanda ərəb əlifbası yerinə latın əlifbası əsasında yeni bir sistemin qəbul edilməsinə dair Mirzə Kazımbəyin də fikirləri mövcuddur. Mirzə Kazımbəy 1870-ci illərdə M.F.Axundzadənin əlifba islahatı fəaliyyətini dəstəkləyənlərin önündə gedənlərdəndir.

XIX-XX əsrlərin ayrıcında əlifba sahəsində M.F.Axundzadənin təşəbbüsünə yenidən qayıdış oldu. Bir sıra ziyalıların məqalələrində əlifba məsələsinə Ümumşərq kontekstində baxılır, həlli vacib işlər, mədəni tərəqqi üçün vacib olan ünsürlərdən sayılırdı. Əlifbaya dərin maraq göstərənlər sırasında M.Şahtaxtlı, C.Məmmədquluzadə, M.T.Sidqi, A.Yadigarov, Ə.Topçubaşov, Ə.Ağayev, Ə.Hüseynzadə, Y.V.Çəmənzəminli və b. vardı.

Əlifba məsələsi, onun yeniləşdirilməsi sahəsində “Şərqi-rus” qəzetinin nəşiri və redaktoru M.Şahtaxtının fəaliyyətini qeyd etmək vacibdir. Fransa – Azərbaycan ədəbi əlaqələrinə bir neçə tədqiqat əsəri həsr edən R.İsmayilov “Dostluq telləri” əsərində yazırdı: “M.F.Axundzadə ənənələrinə sadıq olan M.Şahtaxtlı Parisdə olarkən fransız və rus dillərində “Sövti Şərq əlifbasına dair izahlı vərəqə” adlı dərş-

lik yazmışdır. Həmin dərslik 1901-ci ildə Parisdə çap edilmişdir”.¹

M.F.Axundzadədən sonra Azərbaycan əlifbasının islahatı sahəsində ən böyük rol Məhəmməd ağa Şahtaxtliya məxsusdur. Görkəmli ədib 1879-cu ildən başlayaraq rus, fransız və Azərbaycan dillərində bir neçə kitab və 10-a yaxın məqalə çap etdirmişdir².

1902-ci ildə M.Şahtaxtlının “Sövti Şərq əlifbası” kitabı çap olundu. Poliqlot olaraq bir çox Qərb və Şərq dillərini bilən müəllif öz söylərini Azərbaycan ərəb əlifbasının qüsurlarının aradan qaldırılmasına yönəltdi. M.Şahtaxtli irsinin tədqiqatçısı Ş.Novruzovun fikrincə, Şahtaxtliya məxsus yeni əlifbanın əsas üstünlüyü “ərəb əlifbasında mövcud olmayan sait səslərin xüsusi hərflərlə göstərilməsi və yerinə görə hər samitin öz şəklini dəyişməyən xüsusi işarə ilə əvəz edilməsi idi”.³

Lakin Şahtaxtlının layihəsi təqdir olunmadı. Əksinə, İ.Qaspiralı, F.Köçərli və b. tərəfindən tənqidlərə məruz qaldı. Məsələn, F.Köçərli yazırdı ki, “*cənab Şahtaxtinskinin əlifbası heç bir xüsusi məziyyəti ilə fərqlənmir...*”⁴ Onu qeyd edək ki, bu əlifba layihəsində 49 hərf var idi.

Yusif Talıbzadə özünün “Kitabi-təhsili-əlqaid” kitabında (1902) ərəb əlifbasının türk dilinə uyğunlaşmadığından bəhs edir, misal və nümunələr gətirir, həmçinin özünün “Hürufi-müsəffa” adlı əlifbalayihəsini təklif edir. Bu “saf” layihənin əsas göstəricisi nöqtələrin olmaması və hərflərin ayrı-ayrı yazılması idi. B.Çobanzadənin və F.Ağazadənin

¹ Xudiyev Nizami, Türk Dili Qurultayı, 5 iyun 1992, s. 60

² Şahtaxtinski Məmmədəğa, Təkmilləşmiş müsəlman əlifbeyi. Tomson litoqrafiyası, Tiflis, 1879, s. 134

³ Şövqi Novruzov, “Şərqi-rus”un çağırışı, Bakı, “Yazıçı”, 1988, s. 158

⁴ Fəridun bəy Köçərli, Seçilmiş əsərləri, Bakı EA nəşriyyatı, 1963, s. 143

fikrincə, bu layihə “M.F.Axundovun məlum, qəti və açıq fikirlərindən sonra müvəffəqiyyətsiz bir islahatçı addımından başqa bir şey deyildi”¹.

Görkəmli pedaqoq və ədəbiyyat tarixçisi Firidun bəy Köçərli də yeri gəldikcə əlifba məsələlərinə toxunmuşdur. F.Köçərlinin hələ 1898-ci ildə “Qafqaz” qəzetində çap etdirmiş olduğu “Ərəb əlifbası və onun nöqsanları” silsilə yazıları buna misaldır. O, A.O.Çernyayevskinin “Vətən dili” adlanan ilk əlifba kitabını sövti üsulla yazılmış ilk dərslik kimi qiymətləndirmiş, bunu və həmin müəllifin S.Vəlibəyovla birgə tərtib etdiyi dərsliyin əlifba məsələsində “Azərbaycan məktəblərində tamamilə yeni bir islahat əmələ gətirdiyini” qeyd etmişdi. Ədib M.A.Şahtaxtının fonetik Şərq əlifba layihəsi ilə əlaqədar “Tiflisskiy listok” qəzetində (1902) öz tənqidi mülahizələrini bildirmişdi.²

“Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı” kitabında F.Köçərli 1903-cü ildə çap etdirdiyi əsərində əlifba məsələlərini işıqlandırmışdı. Əsərinin sonunda müəllif Azərbaycan ədəbiyyatı haqqında yazır:

“...Bu ədəbiyyatın inkişafına müsəlman aləmində işlənən ərəb əlifbasının mükəmməl olmaması çox maneçilik göstərir; öz xalqının fikirlərini, dühasının gücünü ifadə etmək üçün bir silah olmaq etibarilə bu əlifba öz qarşısında duran vəzifəni yerinə yetirmir. Vaxtilə mərhum Mirzə Fətəli Axundov tərəfindən qaldırılmış bu məsələ müsəlman cəmiyyətinin ziyalı təbəqəsi tərəfindən hal-hazırda qızgın müzakirə olunur və onların bəziləri ərəb əlifbasını əvəz etmək

¹ Bəkir Çobanzadə, Fərhad Ağazadə, Türk qrameri, Bakı, Azərnəşr, 1929, s. 152

² Nazif Qəhrəmanlı, Köhnə-Yeni Əlifba, Bakı, “Yurd” 2002, s. 16

üçün özlərinin yeni tərtib etdikləri mükəmməl əlifba təklif edirlər”.¹

Əlifba çətinliyi və yeni əlifbanın zəruriliyi bir çox toplantıların, xüsusilə İvə II müəllimlər qurultaylarının (1906, 1907), Rusiya müsəlmanları konfranslarının və s. gedişində qaldırılmış, dönə-dönə yeni əlifbanın aktuallığı vurğulanmışdı. Əlifba problemləri *“Tərcüman”*, *“Şərqi-rus”*, *“Kaspi”*, *“Tərəqqi”* və s. qəzetlərin, *“Molla Nəsrəddin”* jurnalının diqqətindən qaçmayıb. *“Şərqi-rus”* da əlifba islahatına dair silsilə məqalələr çap edilmişdi. Qəzetin 1-ci sayında (30 mart 1903) *“Məhəmməd ağa xətti”* yazısında müəllif (M.A.Şahtaxtılı) yazırdı: *“İstəmə eyləməkdə olduğumuz ərəb əlifbasıyla nəinki özgə dillərin və bəlkə öz türk dilimizin sözlərinin həqiqi tələffüzünü göstərmək mümkün deyil”*.²

İmla çətinlikləri ilə bağlı mübahisələr olmuşdu. Bu əsnada F.Ağazadə ilə Əlibəy Hüseynzadə arasında baş vermiş mübahisə böyük rezonans doğurmuşdu. F.Ağazadənin M.Mahmudbəyov, S.Əbdülrəhmanzadə, S.Axundzadə, A.Talıbzadə, A.Əfəndizadə ilə birgə yazdığı *“İkinci il”* dərsliyi Azərbaycan dilinin əlifbadan sonra öyrənilməsinə işıq salırdı. Lakin dərslik Ə.Hüseynzadə tərəfindən kəskin tənqid olunmuşdu.

Ə.Hüseynzadə tərəqqiyə əsas maneəni əlifbada görmədiyindən ingilis və yaponların tərəqqisinə yazının əngəl olmadığını xatırladır, M.F.Axundzadənin, M.A.Şahtaxtılının və başqalarının əlifba layihələrini uğursuz təşəbbüslər kimi tənqid edir, türk dilində şəkilçilərin əhəmiyyəti məsələsinə, imla və unifikasiya problemlərinə toxunurdu. Ə.Hüseynzadənin bu fikirləri C.Məmmədquluzadə, Ö.F.Nemanzadə,

¹ Yavuz Akpınar, Mirza Feth-Ali Ahundzade: (Bütün Yönleriyle), Doktora Tezi, Erzurum 1980, s. 84

² Nazif Qəhrəmanlı, Köhnə-Yeni Əlifba, Bakı, “Yurd” 2002, s. 16

M.Mahmudbəyov və başqalarının kəskin müqaviməti ilə qarşılaşmışdı. Ö.F.Nemanzadə “Yazımız, dilimiz, ikinci ilimiz” adlı silsilə məqalələrində (1909) Ə.Hüseynzadə ilə polemikaya girərək mədəniyyətdə əlifbanın roluna toxunarkən öz qənaətini belə bildirirdi: “Tərəqqinin maneələrini əlifbada görəyalınız türklər olmamışdır. Avropalı qoca pədaqoq Leybnits “Mənə mükəmməl bir əlifba verin, mükəmməl bir dil verim, mükəmməl bir din verin, mükəmməl bir mədəniyyət verim” sözləriylə tərəqqinin maneələrini, bir növ, əlifbada görür. Biz də qanııq ki, tərəqqimizin əsl maneəsi yalnız əlifbamız deyil, amma əlifbamız hərhalda tərəqqimizin maneələrindən biridir”.¹

Daha sonra ərəb əlifbasının islah edilməsi məsələsində yeni canlanma Rusiyada Oktyabr inqilabından sonrakı dövrə təsadüf edir.

1917-ci ildə Rusiyada baş verən iki inqilab Çar Rusiyasının devrilməsi və Sovet hakimiyyətinin qurulması ilə nəticələndi. Həmin illərdə Azərbaycanda Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Həsən bəy Ağayev, Fətəli xan Xoyski, Əlimərdan bəy Topçubaşov və başqalarının rəhbərliyi altında aparılan siyasi iş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulmasına gətirib çıxartdı.

Azərbaycanda dil siyasəti Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründən başlayır; həmin dövrə qədər (istər XIX əsrdə, istərsə də xüsusilə XX əsrin əvvəllərində) görkəmli Azərbaycan ziyalıları ana dili, eləcə də Azərbaycanda gedən dil prosesləri barədə müəyyən mülahizələr söyləmiş, təkliflər vermişdilər. Lakin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yarandıqdan cəmi bir ay sonra 27 iyun 1918-ci ildə türk dilini rəsmən dövlət dili elan etməsi XIX əsrin sonu, XX

¹ Ömər Faiq Nemanzadə, Seçilmiş əsərləri, Bakı, “Yazıcı”, 1992, s. 530

əsrin əvvəllərində müəyyənlanmış milli ideologiyanın bir-başə təsirinin nəticəsi idi. Əlbəttə, Mirzə Fətəli Axundzadə, Əli bəy Hüseynzadə, Məhəmməd ağa Şahtaxtli, Əhməd bəy Ağayev, Cəlil Məmmədquluzadə, Əmər Faiq Nəmanzadə, Firidun bəy Köçərli, Mirzə Ələkbər Sabir, Üzeyir Hacıbəyli kimi ziyalıların ana dilinin ədəbi, ictimai-siyasi, ideoloji mövqeyi uğrunda illər boyu apardıqları məqsədyönlü mübarizə olmasaydı, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti bu məsələyə dərhal diqqət yetirməzdi. Hökumətin 27 iyun 1918-ci il tarixli qərarı mövcud vəziyyət nəzərə alınaraq verilmişdi; belə ki, həmin qərara əsasən ölkədə məhkəmə, inzibati idarəçilik və digər vəzifələrdə çalışanlar dövlət dilini lazımi səviyyədə öyrənənədək hökumət inüəssisələrində rus dilinin işlənməsinə də icazə (müsaidə) verilirdi.¹

Azərbaycan (türk) dilini dövlət dili elan edən ilk rəsmi sənəd çox böyük tarixi rol oynamaqla yanaşı, Azərbaycanda milli dil siyasətinin formalaşmasının, millətin mənafeyinə uyğun düzgün ideoloji mövqeyin əsasını qoydu. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan hökumətinin qərarı sadəcə deklarativ bir sənəd deyildi; qərarın qəbulundan irəli gələn məsələlər vaxtaşırı parlamentin iclaslarında müzakirə olunur, Azərbaycan (türk) dilini bilməyənlərin bu dili öyrənməsi üçün kurslar təşkil edilirdi. Bundan başqa, AXC hökuməti həmin məqsədlə dövlət büdcəsindən 351 min manat vəsait də ayırmışdı.

Azərbaycan (türk) dilinin dövlət dili elan olunduğu qərardan sonra Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Daxili İşlər naziri Behbud xan Cavanşir “Azərbaycan” qəzetinə verdiyi müsahibədə dövlətin dil siyasətinin əsaslarını bu cür

¹Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, I cild, Bakı, 2004, s. 66

şərh etmişdi: “Azərbaycan müəssisələrində rus dilinin işlədilməsi hazırkı dövrün zərurətindən irəli gəlir. Əlbəttə, bu, çox davam etməyəcəkdir. Yüksək vəzifədə işləyən və türk dilini bilməyən məmurlar uzun müddət işləyə bilməyəcəklər. İki ildən sonra Azərbaycanın bütün müəssisələri milliləşdiriləcəkdir. Türk dilini bilməyən məmurlar isə vəzifələrini itirməməkdən ötrü bizim dili öyrənməli olacaqlar”.¹

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti öz dil siyasətini həyata keçirmək üçün təhsilin çox mühüm sahə olduğunu ön plana çəkdi, belə ki, bunun davamı kimi 28 avqust 1918-ci ildə hökumət ibtidai və orta təhsil müəssisələrində təhsilin ana dilində aparılması haqqında qərar verdi. Həmin qərarla göstərilirdi ki;

1. Bütün ibtidai təhsil müəssisələrində tədris ana dilində aparılır.

2. Dövlət dili icbari qaydada tədris olunur.

Cümhuriyyətin dil siyasəti yuxarıda qeyd olunan qərarlarla yekunlaşmırdı. Yeni tətbiq olunan dil artıq bütün dairələrdə rəsmi şəkildə istifadə olunmağa başlanmışdı. Aparılan islahatların məntiqi davamı kimi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Hərbi naziri Səməd bəy Mehmandarov 11 fevral 1919-cu ildə ordunun dilinin Azərbaycan-türk dili olduğu barədə əmr verdi. Nazir orduda xidmət edən, lakin dövlət dilini bilməyən zabitlərə onu öyrənmək üçün bir ay vaxt müəyyənləşdirdi. Və qərara alındı ki, həmin müddət ərzində heç olmasa hərbi əmrləri azərbaycanca (türkcə) verə bilməyən hərbi qulluqçular ordu sıralarından xaric ediləcəklər.

¹Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, I cild, Bakı, 2004, s. 67

Yuxarıda da qeyd olunan qərarlara nəzər saldıqda qısa zaman ərzində dillə bağlı görülən işlər göz qabağındadır. Bu qərarların məntiqi davamı özünü bütün kəskinliyi və ölkədə mövcud dil situasiyasından irəli gələn problemləri ilə məhz Azərbaycanda ilk darülfünunun – universitetin yaradılması məsələsi ortaya çıxanda göstərdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ömrü zamanca az olsa da, xalqımızın çoxəsrlik tarixində bütöv bir dövr təşkil edir. İki ilin xüsusi bir dövr kimi qeyd olunması, əsrlərdən ibarət olan dövrlər silsiləsində ona ayrıca yer verilməsi zahirən qeyri-adi görünsə də, təsadüfi deyil; xalqımızın ictimai, siyasi, mənəvi həyatındakı bu bənzərsiz dövrün oynadığı rol, gördüyü və görmək istədiyi işlərin yüzillərin görə bilmədiyi işlərə bərabər olması ilə bağlıdır. O, nəinki xalqımızın, ümumən qoca Şərqi tarixinə daxil olmuş ilk demokratik Azərbaycan Milli Şurasının elan etdiyi ilk parlamentli respublika olmuşdur. 23 aylıq müddət ərzində görülən işlər hökumətin hansı şəkildə və necə həssaslıqla çalışmasından xəbər verir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti 27 iyun 1918-ci ildə “Dövləti lisan türk dili qəbul edilərək iləridə bütün məhkəmə, idareyi-daxiliyyə və sair dəvair vəzifələri başında duranlar bu lisanı bilənlər olana qədər hökuməti müəssisələrdə rus dili istemalına da müsaidə edilsin”.¹

Qərarın adından da göründüyü kimi, hökumət o vaxtlar türk dili adlanan Azərbaycan dilini dövlət dili kimi qəbul edərək ölkənin məhkəmə, daxili işlər idarələrində və digər sahələrdə çalışanların dövlət dilini bilmələrinə qədər olan müddətdə hökumət müəssisələrində rus dilinin işlənməsinə

¹ Dövləti lisan türkcə qəbul edilərək müvəqqəti hökuməti müəssisələrdə rus lisanı istemalına müsaidə edilməsi haqqında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər Şurasının qərarı, 27 iyun 1918-ci il

də icazə vermişdir. Qərarın mətnindən göründüyü kimi, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin rus dilinin istifadəsinə icazə verməsi müvəqqəti tədbir olmuş və yalnız idarəçilikdə milli kadrların yetişməsinə qədər olan müddət üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, həmin qərar dilimizin dövlət dili kimi işlədilməsinə aid ilk sənəddir. Başqa sözlə, həmin qərarın verildiyi gündən Azərbaycan və Azərbaycan dili tarixində Azərbaycan dili ilk dəfə dövlət dili elan olunmuşdur.

Əlbəttə, bu məqama etiraz edilə bilər ki, hələ XVI əsrdə Azərbaycan dilinin dövlət dilikimi işlədildiyi məlumdur. Bununla bağlı böyük dilçi alimimiz Ə.Dəmirçizadənin yazdığı kimi, “XVI əsrdə Şah İsmayıl Xətəinin başçılıq etdiyi Səfəvilər dövləti zamanından başlayaraq Azərbaycan dilinin mövqeyi, nüfuz dairəsi daha da genişlənməyə başladı və Azərbaycan ədəbi dili dövlət idarələrində, sarayda, hərbi hissələrdə işlənən rəsmi dillər sırasında yer tutdu, o zaman islamıyyətin dini dili sayılan ərəb dili və bədii ifadə vasitəsi kimi modalaşmış fars dili ilə yanaşı işlənən bir dil hüququ qazanmış oldu”¹.

Lakin yenə də Ə.Dəmirçizadənin çox doğru olaraq göstərdiyi kimi, “bütün bunlara baxmayaraq, demək lazımdır ki, bu dövr Azərbaycan dilinin rəsmi dövlət dili hüququ tam olmamışdır. Çünki tam rəsmi dövlət dili hüququ yeganə rəsmi dövlət dili olmaq deməkdir. Madam ki Səfəvilər dövləti sarayında, idarələrində, rəsmi yazışma işlərində ərəb və fars dilləri də eyni dərəcədə işlənilmişdir, deməli, burada tamhüquqlu Azərbaycan dövlət dilindən danışmaq olmaz.

¹ Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə, Bakı, 1979, s. 167

Bundan başqa, belə bir əlaməti nəzərə almalıyıq ki, hər hansı bir dilin rəsmi dövlət dili hüququnda olması həmin dilin əsas təlim-təhsil vasitəsi və tədris fənni olması deməkdir. Məlum olduğu üzrə, XVI əsrdə Azərbaycan dili hələ belə bir dil hüququna malik deyildi.

Azərbaycan dili (Azərbaycan türkcəsi) xüsusən XIX əsrdə dövlət dili statuslu bir dil olmaq səviyyəsinə daha çox yüksəlir. Milli təşəkkül mərhələsində Azərbaycan ədəbi dilinin, demək olar ki, bütün üslubları fəaliyyət göstərir. Həmin dövrdə “ictimai-siyasi üslubun müxtəlif qolları, xüsusən sənədat üslub şaxəsi”¹ çox inkişaf edir, *şərtnamə, intizamnamə, təməssüknamə, vəkalətnamə, icarənamə, qəbalənamə, habələ çeşidli elannamə, qəraradnamə və nizamnamələr* də Azərbaycan dilində yazılır. Bunlar hamısı dövlət dili üçün, şübhəsiz ki, əsas sayıla bilər.

Bununla belə, nəinki XIX əsrdə, heç XX əsrin əvvəllərində də Azərbaycan dövlət dili rəsmi olaraq mövcud deyildi.

Azərbaycan dilinin rəsmi dövlət dili olması məhz ilk Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin 1918-ci ilin 27 iyununda verdiyi qərardan başlayır.

Cümhuriyyət hökuməti və parlamenti dövlət dili ilə bağlı əvvəldə göstərilən qərardan başqa bir neçə qərar (6 qərar) və ya fərman qəbul etmişdir. Biz qeyd olunan bu məsələlərlə bağlı araşdırmamızın “*Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə qəbul edilmiş qərarlar və cəmiyyətdə əks-sədası*” bölməsində ətraflı danışacağıq. Ancaq burada xüsusilə bir məsələni qeyd etməyi özümüzə borc bilirik.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə dil və tədrislə bağlı altı qərar qəbul edilmişdi. Bu qərarlardan Azərbay-

¹ Cahangirov M. Milli təşəkkül mərhələsində Azərbaycan ədəbi dilinin aparıcı üslubları. Bakı, 1989, s. 222-229

can dili haqqında xüsusi qərar və fərmanın əhəmiyyəti çox böyük idi. O zamanlar türk dili adlanan ana dilimizə məclis məbusları, başqa sözlə, parlament üzvləri vaxtaşırı münasibət bildirirdilər. Xüsusən parlamentin 21 avqust 1919-cu ildə keçirilən iclasında Bakı Universitetinin açılması məsələsi ilə bağlı deputatların çıxışlarında dil məsələsinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Çıxış edənlərin, demək olar ki, hamısı universitetdə, ölkəmizin bu ilk ali məktəbində tədris işləri ilə bərabər, onun hansı dildə aparılması məsələsinə də xüsusi diqqət yetirmişlər.

Parlamentin 21 avqust 1919-cu ildə keçirilən 67-ci iclasında sol müstəqil fraksiyadan olan Abdulla bəy Əfəndizadə deyirdi: *“Darülfününun açılması məsələsi “Əhrar” fırqasında iki cərəyana səbəb oldu. Bir neçəsi əleyhində, bir neçəsi lehində. Hər ikitərəfin gətirdiyi məvaddları mülahizə edəndə, müqayisə edəndə aşkar olur ki, əleyhinə olanların fikri bir qədər doğrudur və əqlə batır. Nəzəriyyələrdən bəhs etmək istəmirəm, bir neçəsini göstərmək istəyirəm ki, o da bu dərəcədədir. Məlumunuzdur ki, büdcə get-gedə artır, cəməatin boynuna ağır gəlir, əyi bir yük tutulur. Əgər darülfünün büdcəsini də əlavə edərsək, büsbütün artacaqdır. Və büdcə çoxalacaqdır. Demək, bir sənəlik büdcəmiz bir milyard isə, gələcək sənə bir neçə milyonluq üzərinə əlavə olunaçaqdır. Hazırda tələbələrımız də yoxdur ki, açılan darülfünunda yer tutsunlar. Və istiqbal üçün xəyali gənclər yetişsin və dəlillərin biri də budur, qabili-əfkar deyildir. Fəqət bunun lehinə gedən ki, əz on cümlə, biri də mən özüm, həm lehinə gedən cərəyan deyir ki, darülfünün hər hanki dildə olursa-olsun, o, elm mənbəyidir. Vətən üçün, demək, yaxşı işçilər, siyasi adamlar, elmi adamlar hazırlayacaq. Bunu, bu elm mənbəyini indidən güşad eyləmək lazım və bəlkə vacibdir. Söz yox ki, darülfünün güşadi sözü meydana gəldikdə, demirik ki, əvvəlinci gündən türk dilində olacaq. Bu, mümkün olan şey deyildir. Bizim hazırlığımız rus darülfününun-*

da oxumaq üçündür. İstəsək də, o qədər qüvvə və professor tapmaq ki, öz dilimizdə elm və fənnin keçək. Hərçənd ki, lehinə olanların motivləri əleyhinə olanlardan güclü deyildir, lakin hər iki tərəfi barışdırmaq, bir neçə illərdən sonra da olursa, türkcə keçə bilərsən, o da türk lisanına məxsus vəziyyətdir ki, əsaslıdır. O vəziyyəti alarsa, narazı olanlar da rəy verə bilər. O vəziyyət hansıdır? O da odur ki, edadi məktəblər üçün müəllimlər yetişdirmək və milləti tərbiyələndirmək. O müəllimlər ki rus darülfünunu qurtarıb rus dilində dərs deyəcəklərsə, lazım deyildir. Biz gərək hamı məktəbləri milliləşdirək, sonra az müddət içərisində edadiləri də milliləşdirin. İndiki darülfünunun yetişdirən müəllimlər gərək türk dilinə aşına olsunlar. Ona görə də lazımdır ki, darülfünuna öylə müəllimlər dəvət edək ki, türk dilini yaxşı bilsin. Türk ədəbiyyatına dara olsun. Böylə professoru çox aramalıdır. Hər şöbədə, necə ki qeyd olunubdur, türk dili məcburi olsun. Bir məcburi deməklə olmaz. Gərək bunun proqramı olsun. Bir şəxs ki darülfünun icmal etdi, edadi də tədris edəndə darülfünundan özülə götürdüyü elmləri, lazımdır ki, gözəl, ədəbi türk dilində tədrisə müqtlədər olsun, islahatı-fənniyyəyə aşına olsun”¹.

Tədrisin ana dilində aparılması məsələsinə böyük əhəmiyyət verən məclis üzvü universitet məzunlarını nəzərdə tutaraq bir məsələnin vacibliyindən danışaraq xüsusilə vurğulayır: *“Bir şəxs ki darülfünunu ikmal etdi... edadidə tədris edəndə də darülfünundan özünə götürdüyü elmləri, lazımdır ki, gözəl ədəbi türk dilində tədrisə müqtlədər olsun”².*

Parlamentdə həm Abdulla Əfəndizadə, həm də bitərəflər fraksiyasının üzvü Yusif Əhmədov da tədris işində dövlət dilinin zəruriliyinin tam tələbkarı kimi çıxış edirdilər.

¹ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (II kitab. Stenoqrafik hesabatlar). Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 1998, s. 7-8. **Arxiv, siy. 895, siy. 1, iş 133, vər. 1-31**

² Yenə orada.

“Möhtərəm məbuslar! Güman edirəm ki, məbuslardan biri bu mənbərə çıxıb darülfünun əksinə danışmış olsa, bu ona bənzər ki, bir şəxs elmə bərkəs ola, ancaq böylə deyil. Darülfünun açılmasını, təkrar edirəm, heç kəs deməz ki, olmasın. Lakin hanki vaxtda və nə şəraitlə açılsın. Söz bunun üstündədir. Burada keçən nətiqin dediyi düzdür, lakin gələcəyə aiddir. Bizim fraksiyamızın rəyincə, darülfünun hökmən lazımdır, lakin indi mümkün deyildir. Əgər bizə bir elm mənbəi lazım isə, o da ibtidai məktəblərdir. Çünki darülfünun ki biz açmaq istəyirik, onun ibtidai işlərini düzəltməyə möhtacıq. Məlumdur ki, millətimizin yüzədəoxsanı əvəmdir. Onlar onsuz da elmə möhtacdırlar. Bunlar üçün bir də tərəqqi edib, elmin ən yuxarı pilləsinə çıxmaq çətindir. Bir çox şeylər də var ki, indi darülfünunun açılmasına müsaidə vermir. Maddi cəhətdən çox şeylər və ləvazimat düzəltmək lazımdır. Bizim rəyimizcə, o da mümkün deyil ikən bizə lazım olan şeylərdən də bir çoxları mümkün deyil. Deyə bilərəm ki, bizə bu saat bir tramvay olsun, mümkün deyil, çünki texnika cəhətindən bir çox ləvazimat tapmaq çətindir. cəmi kəndlərdə məktəb açmaq lazımdır ki, əhali aqları elmin əvvəlinci mərhələsində olsun. Bir də, deyə bilərəm ki, darülfünunun Bakıda olması münasib deyildir, çünki, məncə, bilərsiniz ki, darülfünun olan yerlərdə həmişə böyük inqilablara bəis olmuşdur. O biri tərəfə baxanda, bu cərəyanlar üçün cürbəcür rəylər olacaq. Əlbəttə, bu, yaxşıdır, lakin indi münasib deyil. Mən istəyirəm ki, burada rus adı gələndə düşmənlərimiz onu dəstəvüz edib müfəttislik edərlər. Lakin bizim Rusiya ilə heç bir düşmənçiliyimiz yoxdur. Biz ruslar ilə həmişə bir yerdə yaşamışıq və bundan sonra da qonşuluq cəhətcə yaşayacağıq. Biz istərdik ki, hər bir təsisat ki yapırıq, onu öz dilimizdə yapa idik. Lazımdır ki, hər bir millət çalışıb yoldaşa elmdə bərabər olsun. Güman edirəm ki, hər bir təsisat öz dilimizdə ola. Maddi cəhətdən o şeylər ki nəzərdə tutulub, bunun meydana gəlməsi üçün, bizim üçün qırx-əlli milyon paraya ehtiyac vardır. İstənilir ki, bir bina qurulsun, möhkəm olsun. Fəqət

şu bulunduğumuz zamanda bu, mümkün deyildir. Çünki görürük ki, zamanəmizdə cərəyan edən vüquatın bir saati digər bir saata olmayır. Bu məsələ üçün bir az ehtiyat lazımdır. Durəndiş olmaq, zamanı gözləmək icab edər. Əgər bizim elmə pək çox həvəsimiz varsa, o da təbiidir. Bir darülfünundan ziyadə şimdiki zaman üçün ibtidai məktəblərə əhəmiyyət verilməlidir. Çünki cəmaətimizin yüzdədoxsanı cahildir. Təkrar edirəm, nəticəni gözləmək, bir müddət də tofiq etmək lazımdır. Fraksiyamızın fikri budur ki, bu məsələ şimdilik verilsin fraksiyalara, orada baxılsın və sonra məclisin müzakirəsindən keçsin¹".

Şərqşünas alim, Azərbaycanda, Kırmda, Cənubi Qafqazda, Türkiyədə və ərəb ölkələrində Muxtar Əfəndi adı ilə tanınan, Əhrar² fraksiyasına daxil olan məclis üzvü Muxtar Əfəndizadə qeyd olunan məsələni daha qəti şəkildə qoyur: *"Möhtərəm məbuslar! Darülfünunun lehinə və əleyhinə çox sözlər*

¹Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (II kitab. Stenoqrafik hesabatlar). Bakı, "Azərbaycan" nəşriyyatı, 1998, s. 7. **Arxiv, siy. 895, siy. 1, iş 133, vər. 1-31.**

² **Qeyd:** "Əhrar" (Azadlıqsevər) partiyası 1918-ci ilin payızında Bakıda yaranıb. Sədri Aslan bəy Qardaşov, üzvləri R. Qaplanov, M. Əfəndizadə, Qərib Kərim oğlu, Bayram Niyazi Kiçikxanlı və b. idi. Partiyanın bəyannaməsini 1918-ci il dekabrın 26-da keçirilmiş parlament iclasında Muxtar Əfəndizadə açıqlamışdı. Partiya AXC-nin yaranmasını alqışlamış, mülkədar torpaqlarının kəndlilər arasında bölüşdürülməsi, fəhlə məsələsində 8 saatlıq iş günü, əməyin mühafizəsi tələblərinin tərəfdarı idi. Qonşu respublikalarla dostluq münasibətlərinin qurulması və inkişaf etdirilməsinə üstünlük verirdi. "Əhrar"ın üzvləri AXC-nin 4-cü və 5-ci hökumət kabinələrində, Müəssislər Məclisinin çağırılması üzrə mərkəzi komissiyada, parlamentin maliyyə-büdcə, redaksiya, aqrar və sığur komissiyalarında təmsil olunmuşdular. Aprel işğalı ərəfəsində ittihaççılar və sosialistlərlə birlikdə "Əhrar" da hökumətə etimadsızlıq göstərdi və hakimiyyət böhranını gücləndirdi. Aprel işğalından sonra "Əhrar"ın fəaliyyətinə son qoyuldu (1921). Muxtar Əfəndizadə 1934-cü ildə yazmışdı: "1919-cu ilin dekabr ayının 12-də Ağdaş kəndləri nümayəndələri məni bir ziyalı və xalq müəllimi olmaq münasibətilə Azərbaycan parlamentinə üzv seçmələri üzrə parlamana getdim". Muxtar Əfəndizadə parlamentə yoxsulların nümayəndəsi kimi namizəd göstərilmişdi.

danışıldı. Hər iki tərəf öz rəyini söylədi. Qayda da budur ki, gərək danışıla, çünki bu, xırda iş deyil ki, az danışılıb qurtara. Lakin bir şey mənim nəzərimi cəlb etdi. Səmədağa bu məsələnin əleyhinə danışanların sözlərini bilirdi, onları təhqir edib şeytana bənzətmək bir məbusa yaraşan iş deyil. Lakin biz məbus olduğumuzdan böylə təhqirlərə etina etməyirik. Bizim bu barədə dəlilimiz qəvidir. Biz əvvəldən də darülfünunun açılmasının tərəfdarıyıq. Məncə, Abdulla bəy dedi, bizim fraksiyada bunun lehinə olanlar da var, lakin əksəriyyət əleyhinədir. Çünki əvvəl fikir edir ki, bu saat kifayət qədər professor yoxdur. Hərçəndi deyirlər ki, professor tapılacaq, lakin qorxurlar ki, o birilərə havayı maaş lazım olan professorlarda tapıla dəlili də odur ki, dərs vaxtı çatıb, meydana heç bir şey yoxdur. Məhəmməd Əmin əfəndi əyi təsvir etdi ki, ülum bitərəfdir. Hanki dildə olmuş ola, elmdir. Lakin onu bilməlidir ki, tarixi-ədibə bir elmdir ki, onu ana dilindən başqa bir dildə öyrətmək olmaz. Və yenə Məhəmməd Əmin əfəndi qayət qəvi bir misal gətirdi ki, bizim Moskov darülfünunlarında oxumuşlarımız dillərini və milliyyətini unutmamışlar. Bu söz balaca qəbihdir. Mən də deyə bilərəm ki, öylədir. Çünki bizimkilər Moskva misyonerlərinin ruslaşdırmaq təziqi siyasəti altında gözləri açılıb, onun əvvəl gündən ziddinə qalxırdılar. Amma deyə bilərəm ki, təməmə ruhlarını itirməyiblər. Öylələri var ki, türk lisanı var deyəndə istixfəf ilə baxır, öylə bilir ki, ədəbiyyat rus dilindədir, bəlkə, bir qədər alman, firəng ədəbiyyatına darülfünunda bələd olurlar. Bundan səməralı odur ki, hökumət dairələrində bu vaxta qədər hər iş rus dilində gedir. Qonşularımız bizə gülürlər ki, bizim məmləkətdə ana dili işləndiyi halda Azərbaycanda hənuz rus dili işlənir. Çünki onlar istiqlallarını elan etdikləri gündən etibarən yazılarını, müamilələrini milliləşdirdilər. Fəqət hər nədənsə hala bu hərəkət bizdə yoxdur”¹.

¹ Azərbaycan Xəlf Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (II kitab. Stenoqrafik hesabatlar). Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 1998, s. 8-9. **Arxiv, siy. 895, siy. 1, iş 133, vər. 1-31**

Bütün digər məsələlərdə olduğu kimi, əlbəttə, qeyd olunan məsələlərdə də M.Ə.Rəsulzadənin münasibəti öz reallığı və obyektivliyi ilə digərlərindən tamamilə fərqlənirdi: *“Burada universitet məsələsində gərək bizim əfkari-ümumiyyəyimiz gərək parlaman məhfılələrində ayrı-ayrı fraksiyalarda müxtəlif rəng almış və başqa-başqa nöqteyi-nəzərlərlə bu məsələyə yanaşırlar. Hər şeydən əvvəl biz hamımız bunu etiraf edirik ki, Azərbaycan daxilində ülum, fünuna aşına mütəxəssis adamlar ələlümum məmləkət üffanını yüksəltmək üçün darülfünun binası lazımdır. Deyirlər ki, əsas etibarilə universitet açılması əleyhinə deyilik. Fəqət doğrudan isə, əleyhinədirlər. Məsələ mübin şəkildədir. İndi görək bu universitet təsisi lazımdır, lazım deyildir. Bu xüsusda müzakirə lazımdır. Bilirsiniz ki, məmləkətlərdə, ələlxüsus bizim məmləkətdə darülfünuna ehtiyac o nöqteyi-nəzərdən vardır ki, bizdə mütəfənnin, mütəxəssis elmi nöqtələrə alim adamlar, üləma yoxdur. Bu cür adamların yoxluğu hər cəhətdən təsirini göstərir. Ona görə bir an əvvəl üləma, mütəfənnin, üsula aşına adamları yetişdirmək hökumət və məmləkət vəzifəsidir. Əlbəttə, yaxşı olardı bu fənn ocağı, bu elm mənbəyi öz lisanımızda ola idi və oradakı professor və müdarris türkcə tərbiyə verəydilər. Məəttəəssüf, fəlan bunu tətbiq etmək böylə bir fənn ocağı açmaq imkanı bizdə hələlik yoxdur. Başqa məmləkətlərdə olduğu kimi, heç bir zaman elmin, fənnin başqa lisanlarda illərlə olsa da, ehtiyacı lüzumsuz olduğunu təcrübə göstərmişdir. Madam ki biz hamımız bir nöqteyi-nəzərdəyik ki, ülum, fünun bizə lazımdır, etiraf etməliyik ki, darülfünun da bizə lazımdır. Başqa bir lisana müraciət edirkən bu xüsusda nə üçün yalnız rus lisanına iltizam edilir və buna imkan verilir. Bu, öylə bir məsələ deyil ki, onu həll etmək olmasın. İlk dəfə içimizdə bir çox tədrisə hazırlanmış tələbələr vardır ki, yalnız rusca tədris etməyə dərsləri və imkanları vardır. Binaənileyh Avropa məmləkətlərindən başqa birinin lisanında mümkün olsa idi, o lisanda götürərdik. Bu, olma-yacaqdır, çünki tələbələrımız rus məktəblərində rusca dərs almış-*

lar. Bu nöqteyi-nəzərdən bir dəlalət var. Ülum və fününun darülfünunda rusca tədris edilməsinə gəldikdə əlbəttə, bizə söyləyə bilərlər ki, vaxta ki darülfünün milli olmayacaq, orada keçirilən dərslər türkcə olmayacaq, bu surətdə tələbələrimizi xarici məmləkətlərə göndərüb bu surətdə təhsil etmələri mümkündür. Bu, doğrudur. Fəqət nəzərdə tutmalıdır ki, məmləkətimizin elm və fənnə olan ehtiyacının bu yol ilə təmini mümkün deyildir. Əlbəttə, biz daha ixtisaslı və bilikli adamlar yetişdirmək üçün Avropaya tələbələr göndərəcəyik. Fəqət eyni zamanda məmləkət daxilində bir fənn və elm ocağı vücuda gətirəcəyik. Çünki darülfünün yalnız tələbələr hazır etməyir. Bununla bərabər elm və fənnə aşına adamların və ərbab ixtisasın bir məcmui olacaq ki, bir tərəfdən təlim etməklə digər tərəfdən məmləkəti öyrənir, onun əhval və xüsusiyyətini təhlil və tədqiq edir. Bu nöqteyi-nəzərdən darülfünün Azərbaycana xaricdən bir çox alimlər və professorlar cəlb edəcəkdir. Onlardan heç bir surətlə qorxub ehtiyat etmək lazım gəlməz ki, guya o alimlər və professorlar burada bir rus mədəniyyətinin ocağı olub qalacaq da, tələbələr ruslaşacaqdır. Məndən əvvəl söyləyən nətiq burada açılacaq darülfünunda rus mədəniyyəti ocağı deyər hər nə qədər söyləndisə də, fəqət mən zənn edirəm, bu surətdə söz söyləyən zəvət o fraksiya namindən burada bəyani-əfkar edir ki, o komisyonda tamamilə darülfünün əleyhində cərəyana daha qüvvət vermək və ona kömək etmək nöqteyi-nəzərindən bu surətlə burada çıxışda bulundular. Lakin əmin olsunlar ki, madam ki hökumət bizim əlimizdə, darülfünuna dəvət etdiyimiz adamlar üzərinə hakim olacağıq və maddi cəhət əlimizdə olduğundan məvacib əndişə heç bir şey təsəvvür etməməlidir. Onların dəfərlə rus elmi, rus mədəniyyəti deyər təkrar etmələri əfkari-ümumiyyəni qorxudanmaz. Çünki hər kəs bilir ki, rus və ya başqa bir millət mədəniyyəti yoxdur. Ülum və fünün bitərəfdir. Dünyada rus elmi deyil, beynəlmiləl bir elm var. Biz bu beynəlmiləl elmi hər bir millətin ağzından eşitdiyimiz kimi, rus professorların ağzından öyrənə bilərik. Elmi və fənni Çində belə

olsa öyrənməyi tövsiyə etmişlər. Binaənileyh Çində öyrənilməsi lazım gələn bir elmi Azərbaycan paytaxtında bir çinli ağzından öyrənməkdən bizim üçün heç bir fərq və xətdər yoxdur. Biz rusluq mərkəzində, rus darülfünunlarında təhsil edənlərdən zərər görmədik. Biləks, onlar daha sabatkar olurlar. Biz rus darülfünunlarında təhsil edənlərin tamamilə təmsil etməsini deyil, politikasılə ciddi surətdə mübarizə edənləri o darülfünunlardan çıxanlar içərisində görürük. Binaənileyh bu nöqtəyi-nəzərdən heç bir qorxu yoxdur. Darülfünunun faydalarından birisi də budur ki, burada bir kərə elmi bir müəssisə vücuda gələcək. Bununla məmləkətin məchul qalmış bir çox xüsusiyyəti öyrəniləcəkdir. Camaət arasında elmə və fənnə maraq nə qədər artacaqdır. Digər tərəfdən, xaricə getməyə imkanı olmayan tələbələr elm və fənn hasil etmək imkanında olacaqlar. Vəqtilə bu darülfünun get-gedə milliləşəcək. Bununla bərabər orada türk dili ümumi surətdə məcburi olaraq keçiləcək və öyrədiləcəkdir. Rus və ya əcnəbi bir lisanda təhsil etdiyin bir elmi öz dilində ifadə edə biləcək. Halbuki xaricə gedən tələbəmiz üçün bu, mümkün deyil. Onlar öz lisan və mühihtlərindən ayrılmaq məcburiyyətində olduqları halda darülfünunumuzun tələbələri isə təhsil etdikləri elmlərlə bərabər xalq arasında olacaqlar ki, bunun da bizə bir çox faydası dəyəcəyi təbiidir. Fəqət, bəzi mülahizələr vardır. O mülahizələrə bizim fraksiya daxilində əqəliyyətdə qalanlar da iştirak ediyolar. Onlara etiraz etmək də mümkün deyil. Əvvələn, istənilən professorlar tapılmayacaq. Təbii və başqa bu kimi şöbələr üçün olan alət və ədavət əldə edə bilməyəcəyimizdən darülfünunumuz naqis olacaqdır. Eyni zamanda burada rus professorları olduğundan və bizə Rusiyadan yeni ayrılmış olduğumuz üçün haman professorlar bizi təkrar Rusiya ilə birləşdirmək fikrini təqib edəcəklər. Bunlar sırf praktik mülahizələrdir. Fraksiya əksəriyyət etibarilə buraxılan qanunun tərəfdarıdır. Bunun qəbulunu təklif edir. Fraksiyamızın nəzərini ərz etdim və xüsusi olaraq deyirəm ki, hər məmləkətdə, hər yerdə darülfünunlar bu növlə təsis

olmuşlar. Ümumi surətdə əgər Rusiya darülfünunlarının tarixinə müraciət etsəniz, görərsiz onlar da böylə başa gəlmişdir. Ona görə demək olmaz ki, bizdə yoxsa, heç olmamalıdır. Və əgər bugünkü türk darülfünunlarına baxsanız, orada da almanca, firəngcə təlim aldıklarını görərsiniz. Heç bir millət tarixən ilk addımında milli bir darülfünuna sahib olmamışdır. Əvvəlcə özgələrdən istifadə edərək sonra get-gedə qüvvət kəsb etmişdir. Binaənileyh qorxmamalıdır. Darülfünun hər dildə olsa da olsun açıb oxumalıyıq. Çünki bu müəssisə ilə biz bir irfan müəssisəsi quracağıq və get-gedə öz gənc-lərimizi onun vasitəsilə ziyalandırıb istədiyimiz milli professorla-rımıza tədricən sahib olacağıq. Məşhur rus müstəşriqləri hərgah buraya cəlb etməyə müvəffəq olarsaq və təbiidir ki, olacağıq da, çünki bir professor təhdidi altında vətəni Rusiyada akoplar içəri-sində çalışmaqdan əzərlənib Azərbaycanda oturub kəndi əfkarını yürüt-mək, ələlxüsus ki, onları maddi cəhətdən də təmin edəsiniz, onlar bura gələr və əmin olunuz ki, xəyanət də etməzlər. Siz buna kəməli-itminan ilə əlinizi ürəyinizə qoyub səs verə bilərsiniz”¹.

Darülfünunun (Bakı Universitetinin) açılmasının qızğın tərəfdarı olan M.Ə.Rəsulzadə dil problemini tutarlı əsaslarla həll etməyə çalışır və müxtəlif ölkələrin təcrübəsindən mi-sallar gətirir: “...Ümumi surətdə əgər Rusiya darülfünunlarının tarixinə müraciət etsəniz, görərsiz onlar da böylə başa gəlmişdir. Ona görə demək olmaz ki, bizdə yoxsa, heç olmamalıdır. Və əgər bugünkü türk darülfünunlarına baxsanız, orada da almanca, firəngcə təlim aldıklarını görərsiniz. Heç bir millət tarixən ilk addımında milli bir darülfünuna sahib olmamışdır. Əvvəlcə özgə-lərdən istifadə edərək, sonra get-gedə qüvvət kəsb etmişdir. Binaənileyh qorxmamalıdır. Darülfünun hər dildə olsa da olsun, açıb oxumalıyıq. Çünki bu müəssisə ilə biz bir irfan müəssisəsi

¹ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (II kitab. Stenoqrafik hesabatlar). Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 1998, s. 5-6. **Arxiv, f. 895, siy. 1, is. 1, vər. 12-21**

quracağıq və get-gedə öz gənclərimizi onun vasitəsilə ziyalandırıb istədiyimiz milli professorlarımıza tədrisən sahib olacağıq...”¹

Parlamentin Sosialistlər fraksiyasından olan Səmədağa Ağamalıoğlu və Əliheydər Qarayev bir çox məsələlərdə müxalifətdə olsalar da, dərülfünün və dil məsələsində onların fikri M.Ə.Rəsulzadənin fikirləri ilə üst-üstə düşürdü. Onu da qeyd etmək ki, onların çıxışlarında gətirdikləri əsaslar bir-birindən fərqli olsa da, məqsəd və ideyasına görə vəhdət təşkil edirdi.

Səmədağa Ağamalıoğlunun çıxışından: *“Yəni Azərbaycanın hər yerində, hər kəndində bir kilsə aç, adam gəldi-gəlmədi, sən zəngini vurginən, sonra cəməat özü yavaş-yavaş alışar. Orada onun cavabını verdim. Orasını demirəm, ancaq bunu demək istəyirəm ki, keşib cənabları da buraya çıxıb hərdən bir zəng vurur, heç, getdi öyləsinə. Burada bir-iki şey daha demək istəyirəm. Burada söylədilər ki, universitet 18 milyon pul aparır. Ona görə o ağır xərci cəməatin üstünə yükləmək olmaz. Mən bilirəm, bu yazıq cəməat necə olur ki, qeyri şeylərdə yaddan çıxır, elm, şkol ki cəməatin gözünü açır, onda cəməat yada düşür. Burada bir səhv var. Universitet açmaq bir iş sərmayə qoymaqdır. Mən sərmayə dedikdə bilirsiniz nədir. Mən kapital demək istəyirəm, sərmayəni qoymaqdan heç kim qorxmamalıdır. Heç vaxt o bizə ziyan verməz. Həmişə mənfəətimiz az qoyduğumuz bu sərmayədən gələcəkdə 18 milyon deyil, bəlkə 18 milyard mənfəət götürək. Mən öylə bilirəm ki, universitet öylə bir şey deyil ki, istədiyin vaxt onu asanlıqla tikə biləsən. Bunu hər kəs bilir. Bu universitet bir palıd ağacına oxşar ki, basdırırsan, iyirmi ildən sonra çıxacaq. Burada yaxşı danışdılar ki, professor yoxdur. Bu gün burada professorlar, əgər Rusiyanın yolu açılsa, çıxıb gedərlər, biz professorsuz qalarıq. İndi bu ola-*

¹ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (II kitab. Stenoqrafik hesabatlar). Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 1998, s. 6. **Arxiv, f. 895, siy. 1, is. 1, vər. 12-21**

ola demək olmaz ki, gözləyirəm, məqam gələr, sonra açaram. Bir halda vaxt, fürsət və məqam özü gəlib, professorlar var, özləri gəlib işləmək istəyirlər. Mən təəccüb edirəm, nə üçün onları əldən buraxaq?! Əgər indi universitet açmasaq, sonra heç açə bilmərik. Bəziləri deyirlər ki, bir neçə ildən sonra açaq. Hərgah bu kişilər işsiz qaldıqlarından dolayı gəlib çıxıblarsa, o da revolyusiyanın təqsiridir. Siz bunları əldən buraxandan sonra öylə məqam da gəlib çıxmaz ki, professor bizim üçün gəlib universitet açmaq istəsin. Deməli, xərc heç, pul heç, məqam da gəlib. Universitet açmaq hər yerdə lazımdır. Bəlkə İran da düşünsə, qanar ki, orada da lazımdır. Burada söylənilirdi ki, onun özü də böyük dəlildir ki, bizim ibtidai məktəbimiz və öz gimnaziyamız yoxdur ki, universitet üçün yem olub onu saxlasın. Bu bizdə yoxda degil idi, var idi. Əgər indi səs gəlmir isə, onda da təqsir hökumətdədir. Biz tələb etdik ki, bu məktəblər açılsın, şkol yoxdur, deyirlər ki, sən də darülfünün açmayasan? Sonra bir vacib məsələ var, deyirlər ki, türkün öylə qüvvətli dili yoxdur ki, onun darülfünunu olsun. Əvvəlcə dili qüvvətləndirib, sonra darülfünün açmaq lazımdır. Darülfünün olmasa, dil də qüvvətlənməyəcəkdir. Darülfünün olan yerdə dil də böyüyür. İnandırıram ki, revolyusiyadan əvvəl dil bilməyənlər şimdiki yavaş-yavaş məcbur olub dil öyrənib, öz köçünü sudan çıxarır. Xülasə, bizim fraksiyamız o fikirdədir ki, gərək darülfünün açılsın, bunun vaxtı, məqamı gəlmişdir və güman edir ki, parlaman da buna zidd getməz”¹.

Darülfününun – Bakı Universitetinin açılmasına böyük səy göstərən Əliheydər Qarayev ana dili probleminin özünə aydınlıq gətirməyə çalışır: “Bizim firqəmiz darülfününun açılması tərəfdarıdır. İnqilab bayrağı qaldıraraq Nikolay istibdadını yıxdığımız gündən etibarən şüarımız “yox olsun qaragüruh, yaşa-

¹ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (II kitab. Stenoqrafik hesabatlar). Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 1998, s. 6. **Arxiv, f. 895, siy. 1, is. 1, vər. 12-21**

sin hürr və sərbəst millətlər". Biz bu əsas üzərinə işləyirik və işləyəcəyik. Rusiya maarif xüsusunda pək çox çalışmış və maddi cəhətdən hər bir mümanəti yapmışdır. Əvvəl Nikolayın da pulu yoxdu, fəqət maarif xüsusunda deyil, biz görürüz ki, ministirlərimiz, bəylərimiz özlərini saxlamaq üçün icab edən qədər jandarma polisləri saxlamaqdan ötəri pul bulurlar. Bu pullar büdcəni sarsıtmayı. Yalnız millətimizi işıqlandıracaq olan və açılması lazım olan darülfünun xərci sarsıdacaq? Darülfünun xüsusunda xərcdən qaçmaq doğru deyil. Darülfünun, doğrudur, öz ana dilimizdə milli olmalı idi. Zətən biz deyirik ki, cəmi millətlər azaddır və onların lisanı da, dili də azad olsun. Halbuki Nikolay bizim milli lisanla tədricətimizə mane olduğu üçün biz deyil darülfünunu, hətta ibtidai məktəblərimizi də milliləşdirmədik. Təhsili ali görmək istəyən cavanlarımız Rusiyanın daxilinə getmək üçün yollar qapalı olduğu üçün gedəməyib aşağı-yuxarı dolaşırlar. Onun üçün Məhəmməd Əmin Rəsulzadə cənablarının söylədiyi nitqi də tələbələrimizdən çoxu başa düşməyirlər. Milli tərbiyə almamışıq ki, başa düşəlim, yenə görəcəyik ki, edadi məktəblərimiz də türkləşdirilməkdə davam edəcəkdir. Və türk füqərayi-kasibəsinin cocuqları böyüyüb irəliləyəcək, bir də məccani məktəblər onları qəbul etməyəcəkdir. Çün biz bu vaxta qədər ibtidai və edadilərdə milli ruhda tərbiyə almamışıq ki, milli dilimizi bilən və milli lisanda leksiya oxunanda anlayaq. Turalım ki, fizyologiya, matematika oxusaq, türk lisanında desək, doxsan səkkiz, yüz faiz başa düşməyəcəyik. Edadi məktəblər tezliklə milliləşəcək. Bunlardan da studentlər çıxacaq. Türk füqərayi-kasibəsi balasının ki özündə mədəniyyət yoluna ayaq basır, varlılar kimi pulu olmayacaqdır ki, başqa bir yerə oxumağa getsin. Burada qalıb ya bir çinovnik, ya bir kağızbükən olacaqdır. Böylə olan surətdə hər halda bizə universitet lazımdır. Universitet olsa, burada oxuyarlar. Ondan başqa müəllimlərimiz də vardır ki, onlar da darülfünunda oxuyarlar. Nəinki bir bunlar, bəlkə istedadlı olan adamların da ixtiyarı olsun, getsin orada

oxusun, elm alsın. Bir bədbəxtlik də budur ki, maarif işlərindən ötəri indiyə qədər heç bir təşəbbüsatda bulunmadıq. Dövlətli balası 300-400 də olsa verir, edadidə oxuyur. Amma kasıb balası pulu olmadığından oxuya bilmir, maarif işindən uzaq olur. Darülfünuna düşə bilmir. İbtidai və edadilər gərək məccani olsun. Hökumətimiz ciddiyyətlə bu yolda işləsin. Nəinki darülfünün, hamısı gərək məccani olsun, hamı oxuya bilsin. Təlim ümumi olsun, eleyhinə olanlardan biri başlayır ki, professorlar öz vərəmli əqidələrini universitetdə keçəcəklər. Tarix öylə bir şeydir ki, onun əqida ilə heç bir münasibəti ola bilməz. Bir tarix deyil, tibb fakültəsi, filoloq şöbəsi, buralarda ancaq bu dərslərdən danışrlar. Professor istəsə də, heç bir şey eyləyə bilməz. Bu universitetdən bizim üçün müəllimlər çıxacaq və haman müəllimlər milliləşmiş məktəblərdə dərs verəcəklər. Azərbaycan edadilərində müəllim yoxdur. O istoriya-filologiya şöbəsi edadiyə qulluq edib, onlar üçün müəllim yetişdirməyə böyük kömək edəcəkdir. Deyirlər ki, bu universitet rus universiteti olacaqdır. Düzdür, sizin çeşməyiniz ilə baxanda öylədir. Fəqət Moskva-dansa burada daha tez türkləşə bilərik. Haman professor Vinqradov tarixdən Ryurik İqordan orada da deyəcək, burada da. Bunu unudun. Türk tələbəsi 17-20-sindən aşağı olmaz. 20 yaşında olan da onun bir siyasi surəti olacaqdır. Sağ ya sol. Bizim tələbələr arasında əgər sol olsa -mən ki solam, -Vinqradov gəlsin, nə qədər istəyir danışsın, bir şey eyləyə bilməz. Bu, bir yanlış yoldur. Bir mədəniyyət ki fəqərayi-kasibə üçün gəlir, siz barmağınız ilə onu tutmayın, qoyun o işıq Azərbaycan fəqərayi-kasibəsi üzərinə düşsün. Hərgah barmağınızı tutarsınızsa, işıq düşmədikdə fəqərayi-kasibə indi də siz məsuliyyətli olarsınız”¹.

Parlamentin müxtəlif partiya və fraksiyalara mənsub olan üzvləri M.Ə.Rəsulzadə, S.Ağamalıoğlu və Ə.Qarayevin

¹ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (II kitab. Stenoqrafik hesabatlar). Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 1998, s. 9-10. **Arxiv, f. 895, siy. 1, is. 1, vər. 12-21**

çıxışlarında təhsil və dil problemi üzrə söylənilən müləhizələr, verilən təkliflərin təsiri idi ki, dil məsələsini təhsil və tədrisdən üstün tutan və bu məsələdə çox aydın mövqeyi olduğu halda parlament üzvlərinin bir qismi konkret bir mövqə tuta bilmirdi.

Bu baxımdan sol müstəqil Abdulla bəy Əfəndizadənin çıxışları bunu daha aydın şəkildə göstərirdi: *"...Nəzəriyyələrdən bəhs etmək istəmirəm, bir nəçəsini göstərmək istəyirəm ki, o da bu dərəcədədir. Məlumunuzdur ki, büdcə get-gedə artır, cəmaətin boynuna ağır gəlir, əyi bir yük tutulur. Əgər darülfünün büdcəsini də əlavə edərsək, büsbütün artacaqdır. Və büdcə çoxalacaqdır. Demək, bir sənəlik büdcəmiz bir milyard isə, gələcək sənə bir neçə milyonluq üzərinə əlavə olunacaqdır. hazırda tələbələrımız də yoxdur ki, açılan darülfünunda yer tutsunlar. Və istiqbal üçün xəyali gənclər yetişsin və dəlillərin biri də budur, qabili-əfkar deyildir. Fəqət bunun lehinə gedən ki, az on cümlə, biri də mən özüm, həm lehinə gedən cərəyan deyir ki, darülfünün hər hanki dildə olursa-olsun, o, elm mənbəidir. Vətən üçün, demək, yaxşı işçilər, siyasi adamlar, elmli adamlar hazırlayacaq. Bunu, bu elm mənbəyini indidən güşad eyləmək lazım və bəlkə vacibdir. Söz yox ki, darülfünün güşadi sözü meydana gəldikdə, demirik ki, əvvəlinci gündən türk dilində olacaq. Bu, mümkün olan şey deyildir. Bizim hazırlığımız rus darülfünununda oxumaq üçündür. İstəsək də, o qədər qüvvə və professor tapmırıq ki, öz dilimizdə elm və fünün keçək. Hərçəndi lehinə olanların motivləri əleyhinə olanlardan güclü deyildir, lakin hər iki tərəfi barışdırmaq, -bir neçə illərdən sonra da olursa, türkcə keçə bilərsən, o da türk lisanına məxsus vəziyyətdir ki, əsaslıdır, o vəziyyəti alarsa, narazı olanlar da rəy verə bilər. O vəziyyət hansıdır? O da odur ki, edadi məktəblər üçün müəllimlər yetişdirmək və milləti tərbiyələndirmək. O müəllimlər ki rus darülfünunu qurtarıb rus dilində dərs deyəcəklər lazım deyildir. Biz gərək hamı məktəbləri milliləşdirək. İndiki darülfünunun*

yetişdirən müəllimlər gərək türk dilinə aşına olsunlar. Ona görə də lazımdır ki, darülfünuna öylə müəllimlər dəvət edək ki, türk dilini yaxşı bilsin. Türk ədəbiyyatına dara olsun. Böylə professoru çox aramalıdır. Hər şöbədə necə ki qeyd olunubdur, türk dili məcburi olsun. Bir məcburi deməklə olmaz. Gərək bunun proqramı olsun. Bir şəxs ki darülfünün icmal etdi, edadi də tədris edəndə darülfünundan özülə götürdüüyü elmləri, lazımdır ki, gözəl, ədəbi türk dilində tədrisə müqtədir olsun, islahatı-fənniyyəyə aşına olsun. Doğrudur, gərək bunları edadilər hazırlasın, darülfünuna versin. Bu olmayıb, çünki mümkün deyil idi, yetişdirməyib. Bu indi darülfünün divarları içərisində olmalıdır. Mən deyərdim, o tələbələr ki orada təhsil edəcəklər, türk dilini də öyrənəcəklər, gərək bir kaç vəzifələr ifa etsinlər. Ruscadan türkcəyə məqalələr tərcümə etsinlər. Vəzifələri var. Bu da məcburi bir vəzifə olsun. Əgər bu cəhəti nəzərə alırıqsa, bunlara əhəmiyyət veririksə, indidən bu barədə çalışmalıdır. Buna fikir verməlidir. Lazımı müəllimlər dəvət etməlidir. Bir bu, həm də başqa cəhət var. Məndən qabaqkı natiqlərin dediklərindən aşkar oldu ki, biz darülfünuna öylə nəzər ilə baxırıq ki, onun vasitəsilə məktəblərimizi, millətimizi düzəldib mədəni millətlər cərgəsinə keçirək. Bu cərəyanlar hamısı var. Müəllim yetişdirmək şöbəsi indidən gərək güşad olsun. Mən təəccüb edirəm, şöbələr barəsində danışarkən fizyologiya, riyaziyyat, filologiya şöbələrindən dedilər..."¹

Qeyd olunan bu məsələlərlə bağlı bəzi məclis üzvlərinin çıxışı isə öz reallığı və konkretliyi ilə fərqlənirdi. Bunlara nümunə olaraq "Əhrar" fraksiyasından olan deputat Muxtar Əfəndizadənin çıxışını qeyd edə bilərik: "...Abdulla bəy dedi, bizim fraksiyada bunun lehinə olanlar da var, lakin əksəriyyət əleyhinədir. Çünki əvvəl fikir edir ki, bu saat kifayət qədər professor

¹ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (II kitab. Stenoqrafik hesabatlar). Bakı, "Azərbaycan" nəşriyyatı, 1998, s. 8. **Arxiv**, f. 895, siy. 1, is. 1, vər. 12-21

yoxdur. Hərçəndi deyirlər ki, professor tapılacaq, lakin qorxurlar ki, o birilərə havayı maaş lazım olan professorlar da tapmaq dəlili də odur ki, dərs vaxtı çatıb, meydanda heç bir şey yoxdur. Məhəmməd Əmin əfəndi əyi təsvir etdi ki, ülum bitərəfdir. Hanki dildə olmuş ola, elmdir. Lakin onu bilməlidir ki, tarixi-ədibə bir elmdir ki, onu ana dilindən başqa bir dildə öyrətmək olmaz. Və yenə Məhəmməd Əmin əfəndi qayət qəvi bir misal gətirdi ki, bizim Moskov darülfünunlarında oxumuşlarımız dillərini və milliyətini unutmamışlar. Bu söz balaca qəbihdir. Mən də deyə bilərəm ki, öylədir. Çünki bizimkilər Moskva misyonerlərinin ruslaşdırmaq təzyiqi siyasəti altında gözləri açılıb, onun əvvəl gündən ziddinə qalxırdılar. Amma deyə bilərəm ki, təməmən ruhlarını itirməyiblər. Öylələri var ki, türk lisanı var deyəndə istixfəf ilə baxır, öylə bilir ki, ədəbiyyat rus dilindədir, bəlkə, bir qədər alman, firəng ədəbiyyatına darülfünunda bələd olurlar. Bundan səmərəli odur ki, hökumət dairələrində bu vaxta qədər hər iş rus dilində gedir. Qonşularımız erməni və gürcülər bizə gülürlər ki, bizim məmləkətdə ana dili işləndiyi halda Azərbaycanda hənz rus dili işlənir. Çünki onlar istiqlallarını elan etdikləri gündən etibarən yazılarını, müəmmilələrini milliləşdirdilər. Fəqət hər nədənsə hala bu hərəkət bizdə yoxdur. Səmədəğanın buyurmasından böylə çıxır ki, darülfünun həm ali, həm də ibtidai bir müəssisədir, biz orada həm milliləşəcək, həm lisanımızı düzəldəcəyik. Bu, heç bir zaman doğru deyildir. Çünki insanı ibtidai məktəblər milliləşdirir. Və yenə təəssüflə görürəm ki, biz işlərimizə aşağıdan başlayıb qədəmə-qədəmə çıxmaq lazımkən biləks, başımızda olanlar başdan aşağı işə başlayırlar. Və rəsi karda olanlar necə görmirlər ki, bu gün Rusiyanın ən sıq zamanında tarix, coğrafiya, lisan kimi dərsləri müsəlmanlar üçün qətiyyən qədəğan edən Nikolay zamanında açıqca müvəffəq olduğumuz milli məktəblərimizin də bu gün yavaş-yavaş qapandığını təəssüflərlə görürük. Qarabəylinin fikri məsələni hər nə qədər bir az təxirə salırsa da, yenə əyi bir fikirdir. Məsələ, əvvəla, fraksiya-

lara verilsin, orada müzakirə edilsin. Mən də darülfünunun açılması tərəfdarıyam. Fəqət bu şərait təhtində deyil, məlumunuzdur ki, Petroqrad və Moskva darülfünunlarına təhsil üçün gedən cavanlarımız məktəbə girər-girməz dərhal oradakı misyonerliyi və oradakı ruslaşdırmaq ruhunu görüyor və ondan çəkinirdi... ”¹

Əlbəttə, Bakı Universitetinin açılması məsələsinə həsr olunan yalnız bir iclasda Azərbaycan dili barəsində deyilənlər, göründüyü kimi, birbaşa dövlət dili, onun tədris və təhsil işində yeri kimi ciddi problemlə bağlıdır. Parlament üzvlərinin çıxışları, istisnasız olaraq, hökumətin “Dövlət dili haqqında” qərarına uyğun olmuşdur.

Fətəli xan Xoyskinin çıxışlarında hökumətin dövlət dili sahəsində görülən işlər barəsində vaxtaşırı verdiyi məlumatlar dövlət dilinin daim hökumətin diqqət mərkəzində durduğunu göstərir.

Fətəli xan Xoyski çıxışında qeyd edirdi: “Möhtərəm Azərbaycan parlamenti əzası! Hal-hazırda hər nəzarətdən ayrı-ayrı bəhs edə bilməyəcəyəm. Ancaq bunu deməliyəm ki, o vaxt nə məktəb var idi, nə ədliyyə idarələri var idi. Hökumət buna da diqqət etməli idi. Çünki ədliyyə idarəsi olmayınca məmləkəti polis qüvvəsi ilə idarə etmək olmaz. Bu, iki birdir ki, əvvəl başdan milliləşməli idi. Şimdi məktəblər milliləşdilər. İbtidai məktəblər və bəzi siniflər milliləşmişlər, bir çox yeni məktəblər açılmışdır. Bundan əlavə, hökumət əldən gələn qədər çalışaraq yox olan ədliyyə idarələrini tədid etdi. İndi, Allaha şükürlər, hər yerdə olmaz isə də, bir çox ədliyyə

¹ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (II kitab. Stenoqrafik hesabatlar). Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 1998, s. 9. **Arxiv, f. 895, siy. 1, is. 1, vər. 12-21**

ya idarələrinə türk dili bilən adamlar təyin edilmişlər. Qüvvəmiz qədər vəzifəmizi ifa etdik. Hələ çox şey edə bilməmişik...”¹

Azərbaycan dili (dövlət lisani-türk) məsələsi yenicə yaranmış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin diqqət mərkəzində idi. Cümhuriyyət hökuməti 1918-ci il 27 iyun tarixli qərarı ilə o zaman türk dili adlanan Azərbaycan dilini dövlət dili elan etdi. Həmin qərarı ana dilinin dövlət dili kimi işlədilməsinə dair ilk sənəd hesab etmək olar.

Bu qərara əsasən ölkədə məhkəmə, inzibati idarəçilik və digər vəzifələrin başında duranlar dövlət dilini lazımi səviyyədə öyrənənədək hökumət müəssisələrində rus dilinin də işlənməsinə yol verilirdi. Lakin bu, real şəraitdən doğan müvəqqəti tədbir olmuş və yalnız idarəçilikdə milli kadrların yetişməsinə qədər olan müddət üçün nəzərdə tutulmuşdu.

Azərbaycanda türk dilinin dövlət dili elan olunması haqqında qərar, ana dilinin dövlət dili elan edilməsi ilə əlaqədar təhsil müəssisələrinin milliləşdirilməsi qarşıda duran əsas məsələlərdən idi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti 1918-ci il avqustun 28-də ibtidai və orta təhsil müəssisələrində təhsilin ana dilində aparılması haqqında qərar qəbul etdi. Qərara görə, bütün ibtidai tədris müəssisələrində tədris ana dilində aparılır, eyni zamanda dövlət dili icbari qaydada tədris olunurdu. 1919-cu il fevralın 11-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Hərbi naziri Səməd bəyin əmri ilə Azərbaycan-türk dili orduda da dövlət dili qəbul edilmişdi. Hökumət 1919-cu il fevralın 11-də Azər-

¹⁷ dekabr 1918-ci il Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Parlamentinin açılışı. **Arxiv, f. 895, siy. 1, is. 1, vər. 5-10. Həmçinin bax.** Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920), Parlament (I cild. Stenoqrafik hesabatlar). Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 1998, s. 18-20

baycan Milli Ordusunda türk dilində süvari qoşunları nizamnəsinin təsdiqi haqqında qərar qəbul etmişdi.

Azərbaycan parlamentinin istifadə etdiyi dil dövlət dili statusuna malik Azərbaycan türkcəsi idi. Bununla yanaşı, digər millətlərin nümayəndələrinin də rus dilində çıxış etmələri məqbul hesab edilmişdi. Bir məsələni də qeyd edək ki, həmin dövrdə dövlətin bu ali orqanında yazılı dillə şifahi nitq arasında ciddi fərq olmuşdur. Bəzi istisnalar nəzərə alınmazsa, sənədlərin, təkliflərin dili ümumi, bəlkə də məcburi bir prinsipə əsaslanmış, şifahi nitqdə isə, bir qayda olaraq, sərbəstliyə imkan verilmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlət dili, başqa sözlə, sənədlərin və parlamentin dili XX əsrin birinci yarısında Azərbaycan ədəbi dilinin hakim sinif yönlü mətbuatın dili və rəsmi-dəftərxana üslubunda olan bir dil idi. Bu dil əksər cəhətlərdən osmanlı dilinə olduqca yaxın idi, bəlkə də həmin dilin eyni idi. Sosialist deputatların parlament çıxışları göstərir ki, onlar xalq dilinə, habelə ədəbi dilimizin o dövrün Cəfər Cabbarlı, Əhməd Cavad, Seyid Hüseyn və bu kimi demokratik yazıçılarının əsərlərinin dilinə yaxın olan bir dildən istifadə etsələr də, qrammatik cəhətdən çox vaxt osmanlı dili quruluşundan istifadə edirdilər. Bu, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlət dilinin ümumi xüsusiyyətlərindəndir.

Fonetik xüsusiyyətlər. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə istifadə olunan Azərbaycan dilinin xüsusiyyətləri haqqında qısa da olsa məlumat vermək istərdik. XX əsrin birinci yarısı Azərbaycan dilinə osmanlı türkcəsinin açıq təsirini görə bilərik. Buna səbəb həmin dövrdə Azərbaycan ziyalılarının təhsil üçün Osmanlı dövlətinə üz tutmaları və aldıkları təhsil nəticəsində dilin təsiri altına düşmələri idi. Təbii ki, bu və bunun kimi amillər istər şifahi, istərsə də yazılı nitqdə öz təsirini göstərirdi. Həmin dövr parlament

iclaslarının stenoqram hesabatları və arxiv materialları üzərində apardığımız araşdırmalar zamanı ilk diqqəti çəkən amil kimi *a//e* paralelliyinin o dövrün parlament dili üçün sanki norma olduğunu görürük. Bəzi nətiqlərin nitqində *a*, bəzilərinin nitqində isə *e* saiti işlənmişdir. Bunu M.Ə.Rəsulzadənin bir nitqində “...*Halbuki xaricə gedən tələbəmiz üçün bu, mümkün dəgil*”. Bitərəflər frakisyasından olan Ağa Axundovun: “*Mən o qədər xəbərdar dəgiləm*” çıxışlarındakı nümunələrdən məlum olduğu kimi, “*dəgil*”, “*dəgiləm*” sözlərində görə bilərik.

Ola bilsin ki, ilk baxışda *e>a* əvəzlənməsi dialekt xüsusiyyəti kimi izah olunsada, başqa bir səbəbi, bizcə, daha dərin olub, türk dilləri üçün səkkiz sait fonemin ümumi hal olması ilə bağlıdır. Belə olmasaydı, həmin fonetik formadan istifadə edən M.Ə.Rəsulzadə elə eyni nitqində *a* saitini *e* kimi işlətməzdi: “*Dünyada rus elmi degil, beynəlmiləl bir elm var¹*”.

Fonem paralelliyi nəzərdən keçirilən mətnlərdə samitlər sahəsində daha çoxdur. Həmin mətnlərdə *n//m*, *m//b* da daq samit paralelliyinə daha çox təsadüf olunur: “...*imdi yavaş-yavaş məcbur olub dil öyrənib, öz köçünü sudan çıxarar*” (S.Ağamalıoğlu), “*qonşularımız... bizə gülüyorlar*” (M.Əfəndizadə), “...*bən çox bir şey əlavə etməyəcəyəm*” (R.Kaplanov), “...*bən də iştirak edirəm*” (Ə.Pepinov).²

“*Mən*” əvəzliyi yerinə “*bən*” istifadələri M.Ə.Rəsulzadənin nitqində daha çox işlənmişdir. Əlbəttə ki, bu, osmanlıcanın təsiri ilə olmuşdur. Eyni sözləri *x//q*, *q//k*, *k//s*, *y//g*, *y//n* samit paralelliyi haqqında da demək olar: “*məsələn i sədr*

¹Azərbaycan ədəbi dili tarixi dörd cildə, IV cild, Bakı, 2007, s. 37

²Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (Ədəbiyyat, dil, mədəni quruculuq), Bakı, 2009, s. 166

cənabları çox düz qoydu (M.Məmmədov), *“yaşasın Kafkaz millətlərinin dostluğu”* (Ə.Pepinov): *“Kafkaziya millətləri içində milli şovinizm baş qaldırır”* (Ə.Şeyxülislamov). *“hankı sinfi nə qədər artırmaq onu - bən türkçə başa düşməmişəm”* (Ağa Aşurov). *“hər iki tərəfin gətirdigi məvadları mülahizə edəndə...”* (A.Əfəndiyev), *“lakin hanki vaxtda və nə şərait ilə açılısın”* (Y.Əhmədov), *“...ana dilindən başqa bir dildə öyrətmək olmaz”* (M.Əfəndizadə), *“...bir çox pullar buraxdıq denildi”* (Hacı Hüseyn Əfəndiyev), *“...şəhərli-kəndli denilmiyor”* (R.Ağabəyov), *“Vəqtilə bu darülfünün get-gedə milliləşəcək”* (M.Ə.Rəsulzadə), *“...türk dili öyrədiləcəkdir”* (M.Ə.Rəsulzadə), *“...biz onları tənbelliyə ögrədəriz”* (H.H.Əfəndiyev), *“bizim ilə qonşu və qardaş olan...”* (Ə.Pepinov), *“heç vaxt Allah verən canı bəndənin almağa haqqı yoxdur”* (A.Səfikürdski), *“bunun lehində və əleyhində olanlar çoxdurlar”* (M.Hacinski), *“məmələ belə deyildir”* (R.Ağabəyov) və s.¹

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə istifadə olunan Azərbaycan dilinin fonetik xüsusiyyətlərində diqqətçəkən məqamlardan biri də sözlərdə ahəng qanununun pozulması xüsusiyyətləridir. Qeyd olunan bu xüsusiyyət alınma sözlərdə daha çox müşahidə olunur: *binaənileyh, qəraət, binaən, cəmaətin, məvad, həvadisi, təvaüs, qəva, dəvair, qəvayi, təvaccöh, əxavət, zərat, əvam,dəvam, cəmaat, cavab* kimi sözləri göstərə bilərik. Qeyd olunan sözlərdən *qəraət – qarət, həvadis – hadisə, dəvair – dair, əvam – avam, dəvam – davam, cəmaat – camaat, cavab – cavab* sözləri dilimizdə artıq tamamilə azərbaycanlaşmışdır. Yalnız bir neçə söz yuxarıda qeyd olunan şəkildə özünü müəyyən bölgələrdə dialekt kimi göstərməkdədir.

¹ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, (Ədəbiyyat, dil, mədəni quruculuq), Bakı, 2009, s. 167

İsmin yönlük və çıxışlıq hallarının iki şəkilçisindən yalnız birindən istifadə edilməsi də (*ittifaqə gəlmək, ittihadə dəvət, namindən danışmaq* və s.) dilin ahəng qanununun pozulmasına səbəb olmuşdur.

Leksik xüsusiyyətlər. Yuxarıda Azərbaycan dilinin cümhuriyyət dövrü üçün səciyyəvi olan fonetik xüsusiyyətlərindən qısaca da olsa danışdıq. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlət dilinin qrammatik cəhətdən daha çox özünəməxsusluqları var. Burada da nəzərə çarpan əsas cəhət qrammatik ifadə vasitələrinin sinonimliyi və osmanlı dilinin güclü təsiridir. Qeyd olunan bu xüsusiyyətlər isim və əvəzlilərdə daha çox müşahidə edilir. İsimlərdə də qrammatik sinonimlik (paralelizmlilik) özünü daha çox ismin təsirlik hal şəkilçisində göstərir. Belə ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin parlament materiallarında, sırf həmin dövrə aid rəsmi sənədlərdə və yazışmalarda əldə etdiyimiz məlumatlarda ismin təsirlik halının qrammatik mənasının həm *-yi...* həm də *-ni...* şəkilçisi ilə ifadə olunduğunu görürük. Bunları parlamentin 1918-ci ildə keçirilən iclaslarının stenoqrafik hesabatlarındakı çıxışlarını təhlil edərkən müşahidə etdik. Parlamentin 18 fevral 1919-cu ildə keçirilən 15-ci iclasına sədrlik edən Həsən bəy Ağayev çıxışında: *“...Lakin heyəti-riyasət parlamentin xəbəri olmadan bu məsələyi yalnız özbaşına halak edəməz, binaənileyh, heyət göndərilməsi məsələsini Məclisi-Məbusanda müzakirəyə qoymağı münasib bildi. Madam ki, fraksiya öz məsələsinin müzakirəsini arzu etmir, o halda o məsələ qalsın...”*¹ Qeyd olunan eyni xüsusiyyətləri parlamentin 6 mart 1919-cu ildə keçirilən 20-ci iclasında çıxış edən, “Əhrrar” fraksiyasından olan Aslan bəy Qardaşovun çıxışında - *“Bir*

¹ “Azərbaycan” qəzeti, 21, 23, 24, 25, 26 fevral 1919, həmçinin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920), Parlament (I cild. Stenoqrafik hesabatlar). Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 1998, s. 116

*vilayətə ki xaricdən qorxu ola, zənn edirəm, heç bir firqə olmaz ki, mübarizədən boyun qaçırsın. Məndən qabaqkı natiqlər məsələyi ətrafıca söylədiklərindən çox danışmağı lazım bilmirəm. Natiqlərin sözlərinə və görülən tədbirlərdə iştirak etməklə bərabər onu da deyirəm ki, Zaqafqaziya hökumətlərinin birliyi əmələ gəlməsə, mübarizə işi çətin olacaqdır...”¹ görə bilərik. Həmçinin biz eyni xüsusiyyətləri 7 dekabr 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti parlamentinin açılışı zamanı sədr Həsən bəy Ağayevin çıxışında da görürük: “...*Şu sürətlə məsələni səsə qoymalıdır. Hər kəs bu namizədliyə razıdır, əlini qaldırsın...*”*

Qeyd etdiyimiz bu cümlələrdəki *məsələyi* sözündəki *-yi* və *məsələni* sözündəki *-ni* şəkilçi paralelliyini izah etmək çətinidir. *-yi* şəkilçisi osmanlıcadakı təsirlik halın təsiri kimi izah edilərsə, *təklif edirəm* sözünün *təklif ediyoram* kimi işlənməməsinin səbəbini izah etmək də çətin olar. Həmçinin ikinci cümlədəki *-ni* ... şəkilçisi ana dilinə uyğunluq kimi açıqlananda, *çox* sözünün *çoq*² kimi işlənməsi paralellikləri həmin dövr osmanlıcanın təsiri ilə baş vermişdi.³

Məlumdur ki, əvəzliliklər məhdud sözlər qrupu olub, bütün dünya dillərində nisbətən sonrakı dövrlərin məhsuludur. Azərbaycan dilində əsas söz kimi cəmiyi iyirmi iki əvəzlilik var: *mən, sən, o, biz, siz, bu, elə, belə, həmin, öz, bəzi, kim, nə, neçə, necə, hansı, hara, haçan, bəzi, hər, bütün, hamı*.

Qeyd olunan bu əvəzliliklər müəyyən fonetik dəyişikliklərlə bu gün (xüsusilə Türkiyə türkcəsində) müxtəlif türk

¹ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920), Parlament (I cild. Stenoqrafik hesabatlar). Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 1998, s. 157. **Arxiv, f. 895, siy 7, iş 39, v. 1-36**

² Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Dörd cildə, IV, cild, Bakı, 2007, s. 39

³ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (Ədəbiyyat, dil, mədəni quruculuq), Bakı, 2009, s. 168

dillərində də işlənmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə istifadə olunan dövlət dilində (dövlət lisanitürkdə) bunlarla yanaşı başqa əvəzliliklərə də rast gəlirik. Bütün bunları AXC parlamentinin stenoqrafik hesabatlarında görürük. Onlardan bir neçəsini qeyd etmək istərdik. 7 dekabr 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti parlamentinin açılışı zamanı Fətəli xan Xoyski çıxışında belə danışmışdı: “...Zülmət zamanı qayalıq içində nazik taxta bir qayığa bənzər idi ki, hər dəqiqə qayalara toxunub dağılmaq təhlükəsi var idi. Fikir etsəniz görərsiniz ki, böylə idi. Mən tərif etmə-rəm...”¹ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti parlamentinin 10 dekabr 1918-ci ildə keçirilən 2-ci iclasının “İşçi məsələsi” ilə bağlı iclasında çıxış edən M.Ə.Rəsulzadə çıxışında qeyd etmişdi: “...Böylə bir hökumət içində bulunduğumuz şəraiti-hazirəyə görə yalnız tərəqqipərvər bir koalisiyon surətlə təşkil edə bilir...”² Parlamentin 20 dekabr 1918-ci ildə keçirilən başqa bir iclasında Əhməd Cövdət çıxışında: “...Biz hər vaxt böylə məsələlərin silah gücü ilə deyil, sülh ilə həll edilməsinə çalışmışıq, bu məsələlər yenə sülh vasitəsilə həll edilməlidir...”³; 26 dekabr 1918-ci ildə keçirilən 5-ci iclasında Qara bəyin çıxışında: “...Biz ümid edirik ki, böylə olacaq, bu barədə də biz bəklərik...”⁴; 8 yanvar 1919-cu ildə keçirilən 7-ci iclasında çıxış edən Əhməd Cövdətin çıxışında: “Cəhəti-mülkiyyə və əskəriyyənin qə-

¹ 7 dekabr 1918-ci il Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Parlamentinin açılışı. **Arxiv, f. 895, siy. 1, is. 1, vər. 5-10.**

² Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920), Parlament (I cild. Stenoqrafik hesabatlar). Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 1998, s. 26. **Arxiv, f. 895, siy. 1, ns. 1, vər. 12-21**

³ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920), Parlament (I cild. Stenoqrafik hesabatlar). Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 1998, s. 45. **Arxiv, f. 895, siy. 1, is. 1, vər. 38-48**

⁴ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920), Parlament (I cild. Stenoqrafik hesabatlar). Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 1998, s. 59

rarlarınca ədliyyə məhkəmələri xaricində bu qanun məlhuz olan və öylə də siyasi məzlumluğuna görə 1918 sənəsi dekabrın 7-dən əvvəl vəz olunan cəzalar ləğv edilir".¹ kimi ifadələr işlədilir. 11 avqust 1919-cu il 64-cü iclasında çıxış edən Həsən bəy Ağayev: *"Bən bunu səsə qoyacağam"*²; 13 oktyabr 1919-cu ildə keçirilən Səmədağa Ağamalıoğlu çıxışında: *"Dokladçının bu sözü köhnə sözlər idi. Ona görə bən də istəyirəm ki, köhnə söz danışam"*³; parlamentin 4,5,6 fevral 1919-cu ildə keçirilən 12,13,14-cü iclaslarında Hacı Kərim Saniyev çıxışında: *"Xülasə, belə-belə. Şu surətdə möhtəkirlərin həpsi daxiliyyə və ədliyyə nəzarəti qulluğunda olan adamlardır ki, Ermənistanda və Gürcüstanda milyonlar qazanıb ev alır, mülk tikdirirlər..."*⁴; 25 fevral 1919-cu ildə keçirilən 16-cı iclasında M.Ə.Rəsulzadənin çıxışında: *"Məclisi-Məbusan bildiyi kimi bir namizəd dəvət edib kabinə təşkilini ona tapşırmasını kəndi rəisinə mühəvvəl etməlidir..."*⁵; 10 dekabr 1918-ci ildə keçirilən 2-ci iclasının "İşçi məsələsi" ilə bağlı iclasında Qara bəyin çıxışında: *"Hanki ki millətlərin kəndi-kəndilərinə hakim olmaları xüsusunda namuskarana və səmimənə hərəkət edir və müsəlman əksərinin haqqını inkar və ləğv edərək, onun səadət və istiqlalını öz qövminin ən cüzi*

¹ "Azərbaycan" qəzeti, 10, 12, 13, 15 yanvar 1919, № 84, 85, 86, 88

² Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920), Parlament (I cild. Stenoqrafik hesabatlar). Bakı, "Azərbaycan" nəşriyyatı, 1998, s. 403. **Arxiv: f. 895, siy. 1, iş 126, vər. 1-26**

³ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920), Parlament (I cild. Stenoqrafik hesabatlar). Bakı, "Azərbaycan" nəşriyyatı, 1998, s. 45.s. 101. **Arxiv, f. 895. siy. 1 iş 159, vər. 1-10**

⁴ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920), Parlament (I cild. Stenoqrafik hesabatlar). Bakı, "Azərbaycan" nəşriyyatı, 1998, s. 105. Həmcinin "Azərbaycan" qəzeti № 6, 7, 9, 10, 12, 13, 14, 17, 18, 19 fevral 1919, № 107, 108, 109, 110, 112, 113, 114, 115, 116, 117.

⁵ "Azərbaycan" qəzeti, 27 və 28 fevral, 7 mart 1919. №124, 125 və 131.

bir mənfəətinə qurban etmək əməlinibəsləmir..."¹kimi ifadələr yer alır.

Yuxarıda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentindəki çıxışlardan verdiyimiz misallardakı *öylə, böylə, şu, bən, kəndi, hanki* əvəzlilikləri o zamanlar osmanlıca adlanan bu-günkü Türkiyə türkcəsindən alınmışdı və parlamentdə çıxış edənlərin dilində öz paralelləri olan *elə, belə, bu, mən, öz, hansı* əvəzlilikləri ilə paralel şəkildə işlənmişdir. Birincilər (*öylə, bən, hanki* və s.) daha çox müsavətçilərin və ittihadçılərin, ikincilər isə (*elə, mən, hansı* və s.) daha çox Sosialistlər fraksiyasına mənsub olanların dilində işlənmişdir.

Parlamentdə çıxış edənlər *indi* əvəzinə *imdi*, xüsusən daha çox *şimdi* zaman zərfindən də istifadə ediblər. Məsələn, parlamentin 15 dekabr 1918-ci ildə keçirilən 13-cü iclasında çıxış edən Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin çıxışında: *"...Şimdi parlamenti də tənqid etməyə vaxt yoxdur..."*² 7 dekabr 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin açılışında Məhəmməd Əmin Rəsulzadə çıxışında: *"...Fəqət Əlimərdan bəy həzrətləri burada yoxdur. Şimdi isə baş müavin intixab edəlim..."*³

Nümunələrdən də göründüyü kimi, parlamentdəki bir çox müzakirələrdə çıxışçılar *imdi, şimdi, indi* kimi zərflərdən istifadə ediblər.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti zamanında istifadə olunan Azərbaycan dilinin (dövlət lisani-türk) morfoloji quru-

¹ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920), Parlament (I cild. Stenoqrafik hesabatlar). Bakı, "Azərbaycan" nəşriyyatı, 1998, s. 30

² Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920), Parlament (I cild. Stenoqrafik hesabatlar). Bakı, "Azərbaycan" nəşriyyatı, 1998, s. 35.

Arxiv: f. 895, siy. 1, is, 1, vər. 29-36

³ 7 dekabr 1918-ci il Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Parlamentinin açılışı, **Arxiv, f. 895, siy. 1, is. 1, vər. 5-10**

luşunda feillə bağlı özünəməxsusluqların, demək olar ki, hamısı osmanlı dilinin qrammatik quruluşu ilə bağlı olmuşdur. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan və türk dillərinin feil sistemindəki əsas fərqlər feilin əmr şəklinin birinci şəxs cəm şəkilçisi, xəbər şəklində isə yalnız indiki zaman formasının qrammatik əlamətinə görə fərqlənir. Belə ki, Azərbaycan dilində əmr formasının birinci şəxsinin cəmi *-aq//-ək* (*alaq, kələk*), türk dilində isə *-alım//-əlim* şəkilçisi ilə yaranır.

Azərbaycan Xala Cümhuriyyətinin dövlət dilində bəzi deputatlar türk formasından istifadə etmişlər: “...*intixab edəlim*”, “...*deklarasiyaya keçəlim*” (M.Ə.Rəsulzadə).¹

Feilin indiki zaman şəkilçisindən istifadəyə gəlincə, parlament üzvlərinin əksəriyyəti türk dili formasından istifadə etmişdir. Bəziləri isə əksər çıxışlarında həmin formaya üstünlük vermişdir: “...*şəhərli-kəndli denilmiyor*” (R.Ağabəyov), “...*məsələdən sui-tənhim olacağını görüyor və bundan qorxuyoram*” (R.Kaplanov), “*Qomşularımız bizə gülüyorlar*” (M.Əfəndizadə), “*Güman ediyoram ki, hər bir təsisat öz dilimizdə ola*” (Y.Əhmədov), “*Hiss ilə dərk elədiyi düsturla görüyoruz*” (M.Ə.Rəsulzadə), “...*faydalı bilmiyorum*” (A.Əmirxanov).²

Bununla belə, qeyd etməliyik ki, feilin indiki zamanının milli formantı (*-ir//-ır//-ür//-ur*) parlament dilində qat-qat çox işlənmişdir.

Həmçinin müasir ədəbi dilimizdə olduğu kimi, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin parlament dilində feilin nəqli keçmiş zamanının hər iki formasından (*-ib...* və *-miş...*) istifadə edilmişdir: “*bir çox hadisələr vüqu olmuşdur*” (B.Rzayev), “...*qeyri-qanuni hərəkətlər olubdur*” (M.Vəkilov), “*lakin komisyondan heç xəbər alınmayıb*” (M.Rəfiyev), “*hökumət bir*

¹ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (Ədəbiyyat, dil, mədəni quruculuq), Bakı, 2009. s. 169

² Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Dörd cildə, IV, cild, Bakı, 2007, s. 40

komisiyon təşkil etmişdir" (M.Hacınski), *"heç bir millət tarixən ilk addımında milli bir darülfünuna sahib olmamışdır"* (M.Ə.Rəsulzadə), *"hökumət bu axtarışı siyasi cəhətcə müzür bilib ki, əmr verib dayandırsın"* (Ə.Pepinov).¹

Hər iki formadan istifadə edilməsi ədəbi dilə münasibətdən ziyadə çıxışların mövzusu və məzmunu ilə bağlı olmuşdur.

Feillərdə nəzərə çarpan ən çox yayılmış morfoloji xüsusiyyət şəxs kateqoriyasında birinci şəxsin cəm şəkilçisi kimi türk dili şəxs sonluğu *-iz...* şəkilçisinə olan meyildir: *"Darülfünün hər dildə olsa da olsun, açıb oxumalıyıq"* (M.Ə.Rəsulzadə), *"Biz xahiş edirik ki, hökumət bu xüsusda nə kimi təşəbbüsə bulunduğu haqda məlumat versin"* (Məhərrəmov), *"O dövlətliyə deyiriz, ona dövlətli demək olmaz"* (A.Aşurov). Maraqlıdır ki, adətən daha *"təmiz"* Azərbaycan dilində danışanlardan Əliheydər Qarayevin dilində də bu xüsusiyyətlərlə qarşılaşırıq: *"deyirüz", "işləyiriz"* sözləri, göründüyü kimi, *deyirüz* sözü fonetik tərkibinə görə qrammatik dialektizm olmasına baxmayaraq, morfoloji cəhətdən alınma qrammatik vasitə ilə işlənmişdir. Bu şəkilçi hətta həmin dövrdə xalq dilində yazan Abdulla Şaiq kimi yazıçı və şairdən də yan keçməmişdir: *"Həpimiz bir günəşin zərrəsiyiz"*².

Hər nə qədər bu şəkilçi çox nəzərə dəysə də, öz Azərbaycan dili qarşılığını sıradan çıxara bilməmişdir. Parlamentin 10 dekabr 1918-ci ildə keçirilən 2-ci iclasında Sosialistlər fraksiyasından olan Əkbərağa Şeyxülislamovun çıxışında bunu açıq şəkildə görürük: *"Biz sosialistlər məramnaməmizin üçüncü maddəsində ümum millətlərin azadliyini və qardaşlığını yazmış və şüarı bayrağımızda qaldırıb yürümüşük və*

¹ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (Ədəbiyyat, dil, mədəni quruculuq), Bakı, 2009, s. 170

² Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Dörd cildə, IV, cild, Bakı, 2007, s. 41

yürüyürük. Mən üzümü o şəxslərə tuturam ki, bizi beynəlmilləçilikdə müttəhim və millətə zidd hesab edirlər. Beynəlmilləçilik ümum bəşəriyyətin azad yaşaması və işləməsi deməkdir....¹

Yuxarıda qeyd etdiklərimizdən başqa, cümhuriyyət dövrü dilimizin nisbətən az olsa da, bir sıra maraqlı sintaktik xüsusiyyətləri də vardır.

Burada ilk öncə söz birləşmələri və izafət paralelliyini qeyd etmək olar, müəyyən dərəcədə fərdi səciyyədə olsa da, bu sintaktik paralellik odövrkü dövlət dilimizə xas olan xüsusiyyətlərdəndir. Fikrimizi arxiv materiallarına və parlamentin stenoqrafik hesabatlarına baxan zaman parlamentin müxtəlif iclaslarında müzakirə olunan məsələlərdə müşahidə edilən bir neçə nümunə ilə yekunlaşdırmaq istərdik: *"...Hökumət buna da diqqət etməli idi. Çünki ədliyyə idarəsi olmayınca məmləkəti polis qüvvəsi ilə idarə etmək olmaz. Bu, iki birdir ki, əvvəl başdan milliləşməli idi. Şimdi məktəblər milliləşdilər..."* (F.Xoyski), *"...Xalq yeni işlərə razı olacaqmı, yoxmu? Təzə yol ilə getmək istəyəcəkmi? Hökumətə məlum deyildi, burada xalqın öz rəyini bilmək lazım idi, bu, lap axırncı məqam idi. Binaənileyh hökumət parlament dəvətini lazım gördü..."* (F.Xoyski), *"...Xarici işlər, bilirsiniz ki, nə halda idi. Zülmət zamanı qayalıq içində nazik taxta bir qayığa bənzər idi ki, hər dəqiqə qayalara toxunub dağılmaq təhlükəsi var idi. Fikir etsəniz görürsünüz ki, böylə idi. Mən tərif etmirəm..."* (F.Xoyski), *"İttihad" firqəsindən başqa ittifaqlar ilə Həsən bəyin namizədliyi keçir. Al-qışlar altında Həsən bəy movqei-sədarəti işğal edir"* (Remarka), *"Möhtərəm məbuslar! Rəisi-vükəlanın verdiyi izahatdan görünür ki, hökumət lazım gələn tədbirləri görmüşdür. Biz də buna inan-*

¹ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920), Parlament (I cild. Stenoqrafik hesabatlar). Bakı, "Azərbaycan" nəşriyyatı, 1998, s. 28. **Arxiv: f. 895, siy. 1, is. 1, vər. 12-21**

malıyız ki, bu hökumət buna etidal dəm ilə baxmazdı. Fəqət rəis deyir ki, əlimizdə olan qüvvət ilə nə qədər lazım idi çalışıb və yenə də çalışacağız...” (Qarabəyli Qarabəy), *“Daha natiq yoxdur ki, ona görə hökumət rəisinə söz verilir”* (H.Ağayev), *“Maliyyə nəzarəti təklif edən üç məsələ vardır. Birinci 1919 ilə yer vergilərinin yığılması üçün müsaidə istənilsin. 2-ci məsələ yer vergilərinin artırılması, 3-cü məsələ köhnədən verilməmiş qalan vergilərin bağışlanmasıdır”*¹(R.Ağabəyov), *“...Hər desətin bağlıq yeri nə qədər gəlir verir, hər desətin əkin yeri nə qədər gəlir gətirir”* (R.Ağabəyov), *“...Biz inanırıq ki, azəri türklərinin istiqlalı təin və təsdiq olunandan sonra “yalançı millətçilik” ortadan çıxar və şimdiki əsrin məhsulu olan sinif ayrılığı və sinif mübarizəsi qolaylıqla bizim də camaətin içinə girər ki, bu da ümumi demokratiyanın xeyrinədir”* (Ə.Pepinov), *“...Azərbaycan Məclisi-Məbusanı vətənin təkmamiyyəti-mülkiyyəsi, Azərbaycan Cümhuriyyəti əhalisinin təmini-əsayişi və hüurriyyətinə aid olan bu məsələdə bu vaxta qədər görülmüş olan tədbirlərdən əlavə hökumətin daha şiddətli və daha qəti siyasi və əsgəri tədbirlər icrasında məbusan heyətinin daima himayəti etibarına məzhər olmağını bəyan ilə növbədəki məsələlərin müzakirəsinə keçir”*².

Yuxarıda qeyd olunan nümunələrdən də göründüyü kimi, dövlət dilində işlənmə tezliyinə və rəngarəngliyinə görə Azərbaycan dilinin sintaktik quruluşuna uyğun olan söz birləşmələri üstünlük təşkil edir. Xüsusən F.Xoyskinin dilində izafət yox kimidir. Onun nitqindəki *ədliyyə idarəsi*,

¹ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920), Parlament (I cild. Stenoqrafik hesabatlar). Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 1998, s. 324. **Arxiv, f. 895, siy.1, iş. 94, vər. 108-136**

² Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920), Parlament (I cild. Stenoqrafik hesabatlar). Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 1998, s. 46. **Arxiv, f. 895, siy. 1, is. 1, vər. 38-48**

polis qüvvəsi kimi ikinci növ təyini söz birləşməsi hətta termin səciyyəsinədir. Söz birləşməsi//izafət paralelliyi termin vəzifəsində bəzən lap sinonim kimi də istifadə olunur. Qara bəy Qarabəyovun *rəisi-vükəla* izafətinə qarşılıq kimi Həsən bəy Ağayev çıxışlarında daha çox *hökumət rəisi* söz birləşməsinə istifadə edib. “Müsavət”ın təqdim etdiyi sənədlərdə isə onların işlənmə tezliyi, demək olar ki, bərabərdir. Parlament dilində Maarif naziri Rəşid bəy Kaplanovun çıxışında izafətli birləşmələrə daha çox rast gəlirik: *vəsaiti-maddiyyə, təzahirati-milliyə, mülahizati-şəxsiyyə, istiqbali-maliyyə, ruhi-gövhər, ehtirasi-siyasi, məqsədi-əsliyyə, suni-tənhim, xatimeyi-kəlam, dərəcəyi-hörmət, məmaliki-əcnəbi, vəsaiti-mənəviyyə*¹ və s. Yeri gəlmişkən qeyd edim ki, R.Kaplanovun dilinə ozamankı osmanlı türkcəsinin güclü təsiri hiss olunur, *müvazisiz şu, qaç* (neçə) əvəzlilikləri, ismin təsirlik halı və feilin indiki zaman şəkilçiləri də nəzərə alınarsa, onun dili daha çox osmanlı dili sayıla bilər.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə nitqində (dilində) izafət və bu tipli birləşmələrdən daha çox istifadə edib: *Ədəmi-mərkəziyyət, əksəriyyəti-əzəmiyyə, inqilabi-kəbir, şəraiti-hazirə, heyəti-vükəla, hüsnü-münasibat, əhli-vətən, təhti-təyin, ümumi-məzhəbiyyə, hadisati-ələmiyyə, ixtilafi-nəzər, sitareyi-ümid, cəhəti-camiə, təhrirati-rəsmiyyə, qanuni-intixab* və s.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlət dilində, müasir dilimiz səviyyəsindən baxdıqda, söz birləşmələrinin növləri üzrə bəzi fərqləri görə bilərik. Parlament nitqlərində ikinci növ təyini söz birləşmələri kimi çıxış edən *sinif ayrılığı, sinif mübarizəsi* kimi atributiv sintaqmlar müasir ədəbi

¹ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (Ədəbiyyat, dil, mədəni quruculuq), Bakı, 2009, s. 172

dilimizdə birinci növ təyini söz birləşməsi kimi işlənir: *sinfi ayrılıq, sinfi mübarizə*.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlət dilində sintaktik əlaqələr baxımından da bir çox özünəməxsusluqlar var. Məsələn, dilimizdə *qane etmək, müdafiə etmək* feilləri tabe olan sözlərin ismin təsirlik halında olmasını tələb etdiyi halda, cümhuriyyətin dövlət dilində onlar ismin yönlük halında olan sözlərlə işlənmişdir. Parlamentin 23 iyun 1919-cu ildə keçirilən 50-ci iclasında "Hümmət" fraksiyasından olan Əhməd Cövdətin çıxışından: "...Çünki axırıncı natiq Taqyano-sovun sözündən böylə məlum oldu ki, hökumətin verdiyi bəyanat onları qane eləmir. Mən də iştirak edirəm, ola bilər məni də qane etməsin..."¹

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin 10 dekabr 1918-ci ildə keçirilən 2-ci iclasının "İşçi məsələsi" ilə bağlı iclasında Əhməd Cövdətin çıxışından: "...Bu məqsəd ilə biz hökumətin yürüdəcəyi siyasət haqqında şu surətlə bəyan edirik. Fırqə və fraksiya nümayəndələrindən mürrəkəb və müştərək bir hökuməti qəbul edir və onun proqramına, demokratik əsaslara müvafiq olmasını arzu edirik. Gələcək hökumətin əvvəlinci vəzifəsi Azərbaycan Cümhuriyyətinin istiqlalını bütün qüvvəsilə müdafiə etməkdir. Biz inanırıq ki, azəri türklərinin istiqlalı təin və təsdiq olunandan sonra "yalançı millətçilik" ortadan çıxar və şimdiki əsrin məhsulu olan sinif ayrılığı və sinif mübarizəsi qolaylıqla bizim də camaətin içinə girər ki, bu da ümumi demokratiyanın xeyrinədir..."²

¹ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920), Parlament (I cild. Stenoqrafik hesabatlar). Bakı, "Azərbaycan" nəşriyyatı, 1998, s. 7. **Arxiv, f.895, siy.1, iş. 94, vər, 108-136**

² Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920), Parlament (I cild. Stenoqrafik hesabatlar). Bakı, "Azərbaycan" nəşriyyatı, 1998, s. 29. **Arxiv: f. 895, siy. 1, is. 1, vər. 12-21**

Cümhuriyyət dövründə Azərbaycan (türk) dilində say-
isim birləşmələrində ismin cəm şəkilçisi qəbul etməsi də
dilimizə məxsus sintaktik əlaqəyə uyğun gəlmir: *“Zaqafqazi-
yada yaşayan üç böyük millətlər bir-birilə sıxı surətdə əlaqədar
olduqlarından Ermənistan və Gürcüstan ixtilafı ümum cəmi Qaf-
qaziya millətlərini böyük fəlakətə düçar edə bilər. Buna binaən hər
tərəfi bu millətlərin sülh ilə yaşamalarına tərəfdar olar isə, onda
cahan demokratiyası qarşısında öz öhdəsinə böyük məsuliyyət ala-
cağını bəyan etməlidir”*¹.

Cümhuriyyət dövrü parlament stenoqrafik “Azərbay-
can” qəzetinin həmin dövrlə bağlı materialları üzərində
araşdırmalar aparan zaman Azərbaycan Xalq Cümhuriy-
yəti Parlamentindəki çıxışların dilində bəzi sintaktik xüs-
siyyətlər də diqqətimizi cəlb etdi: bir qayda olaraq, aid ol-
duğu sözdən sonra gələn qoşmalar və qoşma vəzifəsi daşı-
yan sözlər predloq kimi aid olduqları sözdən əvvəl işlənir:
*“Natiq əfəndi, rica edirəm, mənimlə mübahisəyə kirməyəsiz və
illa nakaz üzrə rəftar etməyə məcbur olacağam. Nitqinizdə
davamediniz.”*²; *“Zira dağlar başında yaşayan xüsusi dəstələrin
bir-birilə dava edib qan tökməsi, özü-özündən vücuda gəlməsinə
heç bir vaxtda inanılmaz. Məlum olur ki, bu hərəkətin bir hazır-
lanmış layihəsi, projesi vardır...”*³ Nümunələrdən göründüyü
kimi, burada ön qoşma (predloq) vəzifəsində işlənən *dair, ilə*
və *haiz* sözlərindən heç biri Azərbaycan sözü deyil. Qeyd

¹ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920), Parlament (I cild. Stenoqrafik hesabatlar). Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 1998, s. 52. **Arxiv, f. 895, siy. 1, is. 1, vər. 38-48**

² Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920), Parlament (I cild. Stenoqrafik hesabatlar). Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 1998, s. 374. **Arxiv, f. 895, siy. 1, iş. 100, vər. 56-97**

³ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920), Parlament (I cild. Stenoqrafik hesabatlar). Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 1998, s. 47. **Arxiv, f. 895, siy. 1, is. 1, vər. 38-48**

olunan sözlərin üçü də ərəb mənşəlidir. Onlardan ikisi (*ila* və *haiz*) hazırda Azərbaycan dilində işlənir. *Dair* sözü isə daha çox qoşma funksiyası daşıyır və aid olduğu sözdən sonra gəlir, ərəb dilində ifadə etdiyi üç mənadan üçüncüsündə (*haqqında*, *barəsində*) işlənir. Parlamentdə iclaslara sədrlik edən dilində göstərilən məqamda işlənməsi, görünür, interferensiyanın (ilk növbədə rus dilindən) nəticəsidir. *İla* sözü ərəb dilində sözlərin əvvəlində gələrək *qədər*,...*dək*,...*can* mənasında işlənir. Fikrimizcə, bu da rus dili ilə bağlı interferensiya hadisəsinin nəticəsidir. Bunu onun rus dilinə aid *nakaz* sözü ilə yanaşı işlənməsi də təsdiq edir. Cümlədə “*qanun üzrə*” mənasında işlənilmişdir. Üçüncü sözün ərəb dilində qoşma mənası yoxdur. Fikrimizcə, bunu fərdi dil xüsusiyyəti saymaq daha düz olar.

Sintaktik xüsusiyyətlərin digər ikisi cümlə səviyyəsindədir. Bunlardan birincisi şəxssiz cümlələrlə, daha doğrusu, cümlənin şəxsə görə növləri ilə əlaqədardır: “*Köylər məktəb şəbəkələri ilə, şəhərlər də darülmüəlliminlər ilə dolmalıdır. Dövlət müəssisələri ilə təhriati-rəsmiyyənin mümkün olduqca milliləşməsinə cəhd etməlidir. Əlbəttə, unutmamalıdır ki, hökumət qurmaq bir tərəfdən xalqın etimadını qazanmaqla olursa, digər tərəfdən, daxi cəbr və qüvvəyə istinad etməklə olur. Bunun üçün də əsgəri təşkilata son dərəcədə əhəmiyyət verilməlidir. Dövlətin xaricən müdafiəsi, daxilən müsliməti bunu iqtiza edir. Xidməti-əskəriyyə bütün xalqın üzərinə deyil, daha ağ gün, daha zəngin siniflərə təhəmmül olunmalıdır*”¹ (M.Ə.Rəsulzadə). Nümunədən də göründüyü kimi, M.Ə.Rəsulzadəyə aid olan cümlə məntiqi cəhətdən şəxssiz cümlədir. Belə cümlələr bugünkü

¹ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920), Parlament (I cild. Stenoqrafik hesabatlar). Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 1998, s. 26. **Arxiv: f. 895, siy. 1, is. 1, vər. 12-21**

ədəbi dilimizdə də işlənməkdədir. Lakin qrammatik cəhətdən uğurlu deyillər. Birinci cümlənin xəbəri əslində feilin məlum yox, məchul növündə deyilməlidir: *"...milliləşməsinə cəhd edilməlidir"*. Lakin bu zaman o, qrammatik cəhətdən artıq şəxssiz cümlə olmaq keyfiyyətini itirir. Görünür, "Müsavat"ın rəhbəri məntiqi siqlət üçün "qrammatik xırdalığa" əhəmiyyət verməmişdir. Parlament dili çıxış və nitqlər, müzakirələr, sual və cavablar, münasibətlər dili olduğundan cümlələrin intonasiya baxımından müxtəlif növləri də çox işlənmişdir. Müasir nida cümlələrinə, başqa sözlə, siyasi nidalara dilimizin tarixində legitim surətdə ilk dəfə məhz Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yarandığı dövrdən rast gəlirik. Parlamentdə səslənən şüarlardan: *"Yaşasın Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti! Yaşasın Kafkaz millətlərinin dostluğu! Yaşasın cəmiyyəti-əqvam! Yaşasın sosializm!"* (Ə.Pepinov); *"Yaşasın Azərbaycan Cümhuriyyəti! Yaşasın demokratiya! Yaşasın... millətlərin qardaşlığı!"* (A.Səfikiürdski).

Sual cümlələrindən alternativ sual cümlələri diqqəti daha çox cəlb edir: *"Xalq yeni işlərə razı olacaqmı, yoxmu? Təzə yolla getmək istəyəcəkmi?"* (F.Xoyski); *"Bu ağır vəzifəni ifa edə biləcəkmiyəm, yoxmu?..."* (H.Ağayev); *"...böyük məclis quran müxtəlif firqələrdə proqram dəyişikliyi görmürsünüz?.. Fəqət bu gün nə görürsünüz?"* (M.Ə.Rəsulzadə); Sual cümlələri Fətəli xan Xoyskinin dilinin üslub xüsusiyyətlərindəndir. Onun nitqində hansı növdə olmasından asılı olmayaraq bu cümlələr gözəl səslənir: *"...böylə olan surətdə bu məsələdən başqasına artıq əhəmiyyət olurmu idi?"*

Qrammatik xüsusiyyətlər. Fonetika və qrammatika sahələrində olduğu kimi, leksik cəhətdən də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlət dilində diqqəti ən çox çəkən paralelizmdir. Səslərin, qrammatik formaların paralelliyi kimi, leksik paralellər də bu dildə mühüm yer tutur. Bununla ya-

naşı, həmin dildə xeyli başqa özünəməxsusluqlar da mövcuddur və onlar dövrün, şəraitin və ictimai-siyasi mühitin özü ilə bağlıdır.

Çar Rusiyasının dağılması onun bir sıra əyalətlərinin müstəqil dövlətlərə çevrilməsi ilə nəticələndi. Yeni yaranan bu dövlətlər az vaxt içərisində öz hökumətlərini, parlamentlərini, dövlət atributlarını yaratmaq qayğısı qarşısında qaldılar. Həmin xoş qayğılardan biri də az vaxt ərzində dövlət dilini yaratmaq, formalaşdırmaq qayğısı idi. Azərbaycan tarixində ilk və həqiqətən demokratik dövlət olan Azərbaycan Cümhuriyyəti bu məsələdə tam demokratik və müdrik mövqe tutdu: ana dilini bilən dövlət işçiləri yetişdirmək.

Dövlət dilinin yaranması və formalaşmasında ilk vaxtlar üçün məhdudiyyət qoymayan cümhuriyyət hökumətində və xüsusən parlamentində sözlərin işlədilməsində, termin yaradıcılığında bir sərbəstlik vardı. Çıxış edənlər o dövrün bütün dil üslublarından istifadə edirdilər. Milli Şuranın sədri Məhəmməd Əmin Rəsulzadə bir cür, Nazirlər Şurasının sədri Fətəli xan Xoyski başqa, Maarif naziri Rəşid bəy Kaplanov üçüncü cür, Əkinçilik və Əmək naziri Əkbər ağa Şeyxülislamzov dördüncü cür və s. çıxış edirdilər. Məsələn, Nazirlər Şurasının sədrinə biri *rəisi-vükəla*, digəri *vükəla rəisi*, üçüncüsü *hökumət rəisi* və s. deyirdi və belə termin azadlığı çox normal qəbul edilirdi. Sözlərin seçilməsi və paralel işlədilməsində də sərbəstlik vardı və bunun nəticəsində dövlət dilinin lüğət tərkibində, bugündə baxanda, çox böyük rəngarənglik və müxtəliflik özünü göstərir. Cümhuriyyət dövrü Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə daxil olan sözləri dörd böyük qrupa ayırmaq olar:

- 1) Azərbaycan sözləri,
- 2) osmanlı dili sözləri,

3) ərəb və fars sözləri,

4) rus sözləri.¹

Azərbaycan və osmanlı türkcə sözləri arasında sərhəd qoymaq, bəzi sözlər nəzərə alınmazsa, çətindir. Həmin sözlərə əvəzliliklər (*kendi*) öz mənasında (*şu, işbu, hanki* və s.), *şimdi* və *imdi* zaman zərfləri, *əvət, iştə* ədatları və bir neçə termin səciyyəli (*anarşi*) anarxiya mənasında), *çete* (ordu birliklərindən olmayan silahlı kiçik dəstə) və s. sözlər daxildir.

Azərbaycan sözləri qrupu deyəndə biz əsas etibarilə leksik və semantik neologizmləri nəzərdə tuturuq: *vergi, yer vergisi, gəlir, azadlıq, qardaşlıq, beynəlmiləlçilik, parlament nümayəndələri, qərar layihəsi, Sosialistlər fraksiyası, hökumət rəisi, sinif ayrılığı, sinif mübarizəsi, rəislik, daxiliyyə naziri, pulun qiyməti, məclis rəisi, məclis katibi, sədr müavini, baş nazir, alqış, sürəkli, millət nümayəndələri, oxunmuş, bağılıq yeri, əkin yeri, maliyyə nəzarəti, gömrük, inqilab bayrağı, seçki, seçki qanunu, bəyannamə, birər, ikişər müştərək müqavilə, ticarət nəzarəti, "Müsavət" fraksiyası* və s.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentində əsasən bitərəflərin və Sosialistlər fraksiyasına mənsub deputatların çıxışlarında səslənən bu sözlər və söz birləşmələrinin çoxu bugündə dilimizdə işlənməkdədir.

Qeyd olunan sözlər və söz birləşmələrində ərəb və fars sözləri qrupu deyəndə, müasir dilimiz üçün artıq arxaıqlaşmış söz birləşmələri (izafətlər) nəzərdə tutulur: *məbus, məvad, vükəla, rəisi-vükəla, mənbər (xitabət kürüsü mənasında), ricu, istizah, Məclisi-Məbusan, haiz, ədəmi-mərkəziyyət, istiqlal, qanuni-intixab, şərait-i-hazırə, məruzət, təhrirəti-rəsmiyyə, təbən,*

¹ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (Ədəbiyyat, dil, mədəni quruculuq), Bakı, 2009, s. 176

bizzat, mətlub, bilhaq, bittəb, mühafl, məstəhaq, müsəlimət, istihəq, təhti-təyin, müsəlihəkar, həyəti-vükəla, ümumi-məzhəbiyyə, hədisəti-ələmiyyə, inqilabi-kəbir, ixtilal, məşimə, əksəriyyəti-əzəmiyyə, binaənileyh, əhəmiyyəti-siyasiyyə, xatimeyi-kəlam, tələqqi, mülahizat, dərəcəyi-hörmət, mülahizəti-şəxsiyyə, nizai, istiqbali-maliyyə, lisan, tədrisat, müstəcəl, müstəscəl, üləma, ülm, fünun, ürfan, mübin, tütəfənnin, sabatkar, zəvat, bəyani-əfkar, əltələbil-elm, mötəriz, qəraət (oxunuş mənasında), məğulat, yomiyyə, müzakirəti-yomiyyə, təshihiyə, məşruhə, müsədimə, müsəlimə, irsal, mərsul, intixab (seçki mənasında), mövqeyi-sədarət, ittifaqı-ara, icab etmək, sui-tənhim, müstəhziyə, məhfuz, ati, vüquat, istinkaf, məcib olmaq, layihəyi-qanuniyyə, mühəvvəl, hüzur-ali, bəratülqovl (protokol)¹ və s. sözlərə və birləşmələrə istər parlament iclaslarında, istərsə də ümumi yığıncaqlarda və ünsiyyətlərdə daha çox “Müsəvat”, və “İttihad” fraksiyalarına daxil olan parlament nümayəndələrinin, daha çox da M.Ə.Rəsulzadə və R.Kaplanovun nitqlərində rast gəlinir.

Yuxarıda qeyd olunan söz və söz birləşmələrindən başqa Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin parlament nümayəndələrinin dilində rus mənşəli sözlərə də rast gəlirik. Burada rus mənşəli sözlər dedikdə, rus dili vasitəsilə Avropa dillərindən keçən sözləri də nəzərdə tuturuq. Bunlara nümunə olaraq *doqovor, kollektivniy doqovor, komissiya, inspektor, podatni inspektor, ustav, universitet, desətin, fraksiya, demokratiya, deklarasiya, proqram, smeta, büdcə, revolyusiya, uyezd, teleqram, teleqraf, ministr, sosialist, kapital, mandat, nadelni, sud, doklad, poğrom, zemlyaçestvo, zakon, akop, şkol* və s. sözləri göstərə bilərik.

¹Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (Ədəbiyyat, dil, mədəni quruculuq), Bakı, 2009, s. 177

Yuxarıda qeyd olunan rus və rus dili vasitəsilə Avropa dillərindən keçən sözlər qrupu bir sıra maraqlı xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Xüsusilə bu 30 sözdən yalnız 12-si qarşılığı olmadan işlənən sözlərdir. Məsələn: *inspektor, podatni inspektor, desatin, demokratiya, smeta, büdcə, uyezd, telegram, teleqraf, sosialist, nadelni, zemlyaçestvo*"¹.

Qalan sözlərin isə istər fonetik, istərsə də leksik qarşılığı vardır. Fonetik qarşılığı olan, yəni fonetik paralelləri olan sözlər bunlardır: *komissiya-komision, fraksiya-fraksion, deklarasiya-deklarasion*. Bu sözlərin hər üçü mənşəyinə görə latın sözüdür. Onlardan birinci tərəfdə duranlar – *komissiya, fraksiya, deklarasiya* çıxış edənlərin dilinə rus dili vasitəsilə, ikinci tərəfdəkilər isə ya fransız dilindən birbaşa, ya da türk dili vasitəsilə keçmişdir. *Parlament* sözünün isə üç fonetik qarşılığı olmuşdur: *parlament//parlaman//parlamant*. Fransız dilində *parle* "danışmaq" sözündən yaranmış həmin sözün birinci variantı (*parlament*) parlament dilimizə rus dili vasitəsilə keçmiş, ikinci variantı (*parlaman*) və üçüncü variantı (*parlamant*) isə, görünür, parlament üzvlərinin öz yaradıcılıq məhsuludur.

16 sözün hamısının isə ilk parlamentimizin dilində leksik qarşılığı olmuşdur: *politika-siyasət, kapital-sərmayə, mandat-etibarnamə, universitet-darülfünun, ustav-nizamnamə, doqovor-müqavilə, deklarasiya-bəyannamə, proqram-məramnamə, evolyusiya-inqilab, ministr-nazir-vəkil, sud-məhkəmə, doklad-məruzə, zakon-qanun, şkol-məktəb*. Sonuncu qeyd olunanlar, şübhəsiz ki, tamamilə fərdi səciyyə daşıyır.

Zakon sözünü 3 aprel 1919-cu ildə parlamentin 21-ci iclasında çıxışı zamanı Səmədağa Ağamalıoğlu istifadə etmişdir: "...İndi məndən əvvəl danışan natiq belə başladı ki,

¹Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Dörd cildə, IV cild, Bakı, 2007, s. 46

gerçekli zakon daldan gələcəkdir, o vaxtda onu tənqid edərik, görək daxiliyyə nəzarətində nə var, nə yox. Yəni bu, bیکarə bir şeydir. Bunu bu tövr adlıyaq. Özünüz ki, (bilirsiniz) indiyə qədər belə bekar şeylər çox gəlib-gedibdir. Məsələn, dəmiryol tarifləri balaca zakondur, qəbul eliyək, bunların hamısını söz altında buraxdılar, balaca şeylər idi...”¹

Əlbəttə, bu da təsadüfən işlənmiş bir sözdür. Politika sözünü isə Aslan Səfikiürdlü parlamentin 20 dekabr 1918-ci ildə keçirilən 4-cü iclası zamanı istifadə etmişdi: “...Həmçinin Almanıyanın texnikasını nəzərə aldıqda hamı deyirdi ki, Almanıya siyasiyyunu, heç şübhəsiz, cahangirlik politikasını yürütməkdə müvəffəq olacaqdır. Amma şimdi görürsüz ki, məzkur dövlətin hər ikisi necə dağıldı...”²

Şkol sözünü isə parlamentin 29 iyul 1919-cu ildə keçirilən 60-cı iclasında Hacı Kərim Sanılı istifadə edib: “...Əskərlik elmini öyrənmək – bir ilin özü onlar üçün uzun şkoladır. Uzun vaxtdır. Çünki onlar, həqiqətən, elə əskər yaranıblar. Bunları mülahizə edib bir ildən artıq onları saxlamaq hər halda biza zərərdir. Biz əskərlik müddətinin bir il olması tərəfdarıyıq...”³

“Sud – məhkəmə sözünə yenə də gözlənilmədən ittihadçı Qara bəy Qarabəyovun nitqində rast gəlirik: “...Komısyon təşkil ediləcək, biz də onlara nümayəndə verərik. hər iki tərəfin caniləri müəyyən olsun. O zaman bizim sudumuz və hökumətimiz

¹ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920), Parlament (I cild. Stenoqrafik hesabatlar). Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 1998, s. 181. “Azərbaycan” qəzeti, 1919, 8, 10, II aprel, №152, 154, 155

² Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920), Parlament (I cild. Stenoqrafik hesabatlar). Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 1998, s. 49. **Arxiv, f. 895, siy. 1, is. 1, vər. 38-48**

³ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920), Parlament (I cild. Stenoqrafik hesabatlar). Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 1998, s. 393. **Arxiv, f. 895, siy.1, iş 100. vər.1-32**

borcludur canilərə cəza versin. Hər iki tərəf canilərində tənbeh olunmalıdır...”¹

Kapital sözünü isə Parlamentin 18 avqust 1919-cu ildə keçirilən 66-cı iclasında Rza bəy Ağabəyov istifadə etmişdir: *“Bir də dedilər ki, bu kapital camaətin cibindən çıxacaqdır və bundan da sərvətdarlar mənfəətbərdar olacaqlar. Doğrudur, fəqət hökumət əlli milyon sərmayə vermək ilə camaəti də bir çox ehtiyacdən qurtaracaq.”²*

Nakaz sözünü Parlamentin 15 dekabr 1918-ci ildə keçirilən 3-cü iclasında çıxış edən Həsən bəy Ağayev istifadə etmişdi: *“...Parlament sədri hüzzuri-alilərinə! Əhrar fraksiyası tərəfindən aiddə əsamisi məzkur zatlar parlament komisiyonlarına intixab edildi. Ləvazim komisiyonuna Hacı Molla Əhməd Nuruza, etimad komisiyonuna Abdulla bəy Əfəndizadə, intizamət (nakaz) komisiyonuna Hacı Hüseyn Əfəndizadə göstərildi...”³*

Yuxarıda geniş şəkildə qeyd etdiyimiz bütün bu örnəklərdən gəldiyimiz nəticəyə əsasən deyə bilərik ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 23 aylıq hakimiyyəti dövründə istifadə olunan Azərbaycan dili (dövlət lisani-türki) bir sıra xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Əlbəttə, Cümhuriyyət dövründə istifadə olunan dildə rast gəlinən xüsusiyyətləri cümhuriyyətin qısamüddətlik hakimiyyət dövrü ilə əlaqələndirə bilmərik. Biz sadəcə həmin dövrdə rəsmi şəkildə qəbul edilmiş dilin xüsusiyyətlərini qeyd etdik. Qeyd olunan xüsusiyyətləri

¹ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920), Parlament (I cild. Stenoqrafik hesabatlar). I cild, Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 1998, s. 380. **Arxiv, f. 895, siy.1, iş.100. vər.56-97**

² Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920), Parlament (I cild. Stenoqrafik hesabatlar). I cild, Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 1998, s. 33. **Arxiv: f. 895, siy. 1, iş. 1, vər. 29-36**

³ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920), Parlament (I cild. Stenoqrafik hesabatlar). Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 1998, s. 423

yətlər cümhuriyyətə qədər artıq mövcud idi, sadəcə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə (27 iyun 1918-ci il) dillə bağlı rəsmi qərarın qəbul olunması həmin dövr üçün çox mütərəqqi bir addım idi.

Qərarın adından da göründüyü kimi, hökumət o vaxtlar türk dili adlanan Azərbaycan dilini dövlət dili kimi qəbul edərək, ölkənin məhkəmə, daxili işlər idarələrində və digər sahələrdə çalışanların dövlət dilini bilmələrinə qədər olan müddətdə hökumət müəssisələrində rus dilinin işlənməsinə də icazə vermişdir. Qərarın mətnindən göründüyü kimi, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin rus dilinin istifadəsinə icazə verməsi müvəqqəti tədbir olmuş və yalnız idarəçilikdə milli kadrların yetişməsinə qədər olan müddət üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Bu qeydlər tariximizin iki ildən bir ay qısa olan bu müddətinin dil tariximiz üçün həqiqətən bütöv bir dövr olduğunu aydın göstərir. Yüzillik zaman məsafəsində həmin dövr dil yaddaşımızın uca zirvələrindən biri olaraq qalır.

1.2. Azərbaycan Məclisi-Məbusani (Parlamentinin) təsisində Qanun və onun əhəmiyyəti¹

1917 sənəsi aprel ayında toplanan Ümum Qafqaziya müsəlmanları qurultayı Zaqafqaziya islamı ümumi milliyə və mədəniyyətlərini idarə və mənafeyi-siyasiyyələrini müdafiə etmək üzrə bir Mərkəzi Komitə təşkilini tərk etmişdi. Bakı komitəsi bir zaman Mərkəzi Komitə vəzifəsini idarə edərək mətruh bulunan Mərkəzi Komitəni təsis və vəzifəyi-müvəqqətiyəni məzkur Komitəyə tətbiq etmişdi. Mərkəzi Komitə keçən sənə noyabr ayında dəvət edilən milli komitələr konfransının qərarına görə, Azərbaycan Məclisi-Müəssisəsinin bir ay sonraya qədər toplanmalıydı. Fəqət əhvali-siyasiyyə və “ovzuözi” daxiliyyə, zühur edən həvəsi-fövqəladə buna imkan verməyərək Zaqafqaziyadan Rusiya Məclisi-Müəssisəsinə gedəcək əza Rusiya Məclisi-Müəssisəsinə dağıldığından dolayı Tiflisdə cəm olaraq firqə siyahıların təbiri məxsus ilə dərinləşdirmək təriqlə Zaqafqaziya Seymini təşkil etdilər. Zaqafqaziya müsəlman firqələri tərəfindən Rusiya Məclisi-Müəssisəsinə seçilən 14 müsəlman məbusu siyahılarının firqələr tərəfindən dərinləşməsi surətilə 44-ə qədər çoxaldı. Azərbaycan Məclisi-Müəssisəsinin

¹Azərbaycan Milli Şurasının 20 noyabr 1920-ci il tarixli iclasında qəbul edilmişdir.

toplamaq qeyri-mümkün olduğunu nəzərə alaraq Cənubi Qafqaziya Mərkəzi Müsəlman Komitəsi bu məsələnin həllini Seym müəssisəsində bulunan müsəlman əzayə vəgüzar etməyi münasib gördü. Çünki bunlar Mavərayi Qafqaz Əhaliyi İslamiyyəsi arasında mövcud bulunan müxtəlif siyasi cərəyanları təmsil edir və əhalinin milyondan ziyadə rəyini qazanmış müvəkkillərdidəyə iqtidlal ediyor: təşkilati-milliyənin təyini-istiqlaməti üçün bu özvat ən ziyadə səlahiyyət sahibidir dəyə tərəqqi ediyordu. Bu surətdə Mavərayi-Qafqaz islamilərinin təşkilati mərkəziyyələrinə təvaöüs edən Mavərayi-Qafqaz Seymi müsəlman əzaları da Məclisi-Müəssisan toplanıncaya qədər kəndilərini Mavərayi-Qafqaz Müsəlman Şurası dəyə elan etdilər. Şura Seymə daxil olan müsəlman firqələri nümayəndələrindən mütəşəkkil bir heyəti-icraiyyə dəxi intixab əylədi. Gürcüstanın Mavərayi-Qafqaz ittifaqından çıxaraq ayrıca elani-istiqlal etməsi üzərinə Mavərayi-Qafqaz Müsəlman Şurası bittəb, kəndisini Azərbaycan Şurayi-Millisi və buna mütəəqib Azərbaycanın istiqlalını elan və Azərbaycan hökuməti cümhuriyyəsinə təşkil etdi. Mavərayi-Qafqaz qitəsi birlikdə ikən və burada bulunan başlıca üç millət arasında təyini-hüdəd yox ikən Milli şuralar birər Milli müəssisələr idi. Vəzifələrində bittəb məhdud və mədəd idi. Elani-istiqlal keyfiyyəti ilə şuralar birər müəssisə halından çıxaraq dövlət müəssisi şəklini alıyordı. Azərbaycan yalnız türklərlə məskun deyildir. Bunun üçün də Azərbaycan Şurayi-Millisi Azərbaycan ərazisi üzərində yaşayan bütün millətləri təmsil etməli idi. Həm Şurayi-Milli, həm də hökumət bunun lüzumunu idrak ediyordı. Fəqət əhvali-fövqəladə və məmləkətin ərazisini düşmənlərdən təmizləmək keyfiyyəti bir aralıq qüvvəyi-təşriyyənin tətিলəti belə muceb olduğundan bu əməliyyənin tətbiqinə şimdİ təvəssül olunuyor. Müəyyən bir ərazi

üzərində icrayi-hökm edəcək qəvanın vəz edən bir məclisi-təşriyyə üçün yalnız bir milləti təmsil etmək kafi olmadığı kimi, 44 kişilik ufaq bir məclis halında olmaq daxi mümkün deyildir. Əlavə bərin Azərbaycan müsəlmanlarının həyatı xüsusiyyələri nöqtəyi-nəzərindən məclisimizdə bulunan müxtəlif siyasi cərəyan nümayəndələrindən başqa cəməat müəssisələri ilə doğrudan-doğruya vilayətlərdən göndərilən nümayəndələrin vücuduna böyük bir lüzum vardır. Bakı quberniyası ilə Gəncə quberniyası, Zaqatal okruqu və İrəvan ilə Tiflis quberniyalarından birər hissəsi Azərbaycan ərazisini təşkil etməkdədir. Bu ərazi üzərində Qafqasiya təqviminin hesabı üzərinə tamam rəqəmlə 2.750.000 nüfus vardır. Bundan 1.900.000 islam, 500.000-i erməni, 230.000-i rus, hər məbus üçün 24.000 nüfus miqyas alarsaq, müsəlmanlar 80, ermənilər 21, ruslar 10, almanlar 1, yəhudilər 1 məbus çıxarılır. Digər xırda millətlər isə miqyas təşkil edəcək dərəcədə olmayıblar. Fəqət gürcü ilə polyak digərlərinə nisbətən daha ziyadə bir əqəliyyət təşkil eylədiklərindən onlara daxi istisna birər nümayəndəlik verilə bilər. Əqliyyətdə bulunan millətlərin hissələrinə gələn nümayəndələr cəlb olunmaq lazım ikən, bittəb, müsəlmanlardan mövcud bulunan 44 şura əzası təfriq olunaraq yalnız 36 zat yenidən cəlb olunacaqdır. Cəlb etmək haqqını Şurayi-Milli şəhər idarələri ilə milli komitələrə müraciətlə tətbiq ediyor. Yalnız mərkəzi məmləkət bulunan Bakıda bir istisna olaraq şəhər idarəsindən əlavə sinfi müəssisələrdən daxi nümayəndə istənilər.

1. Azərbaycan parlemanı (Məclisi-Məbusan) 120 əzadan ibarətdir.
2. Azərbaycan parlemanı Azərbaycan Məclisi-Müəssisanı dəvət oluncaya qədər aşağıdakı tərtiblə itixab olunmuş əzadan təşəkkül edir:

a) Rusiya Məclisi-Müəssisəsinə dörd müxtəlif siyasi firqə siyahıları mucibincə Mavərayi-Qafqaz əhaliye-islamiyyəsi tərəfindən intixab olunub da sonra Mavərayi-Qafqaz Seymində əza sifətilə bulunmuş və bədə Azərbaycan Şurayi-Millisini təşkil etlənmiş 44 zatdan;

b) Azərbaycan bələdiyyələri müsəlman əzasilə əskidən mövcud bulunan milli müsəlman komitələri əzası tərəfindən intixab olunmaq surətilə cəlb olunacaq zəvatdan;

c) Əqəliyyətdə bulunan millətlərin səlahiyyətdar müəssisəyi-milliyələrindən cəlb olunacaq zəvatdan;

d) Bakı Həmkarlar Şurası ilə Sovet siyezd, ticarət və ərba-bi-sənaye ittifaqından cəlb olunacaq zəvatdan.

3. Əsasən mövcud olan 44 əzayə əlavə olunacaq əza bu nisbətə cəlb olunacaq:

a) Əhaliye-islamiyyə tərəfindən: Bakı-5, Göyçay uyezd-2 (biri şəhər, biri uyezd), Cəvad-2 (biri şəhər, biri uyezd), Quba-3 (biri şəhər, ikisi uyezd); Lənkəran-2 (biri şəhər, biri uyezd), Şamaxı-2, Gəncə-3 (biri şəhər, ikisi uyezd), Ərəş-2, Cavanşir-1, Zəngəzur-2, Qazax-1, Cəbrayıl-1, Nuxa-2 (biri şəhər, biri uyezd), Şuşa-2 (biri şəhər, biri uyezd), Zaqatala-2 (biri şəhər, biri mahal), İrəvan vilayətinin Azərbaycana keçən hissəsi-3, Tiflis vilayətinin Azərbaycana keçən hissəsi -1.

Qeyd:1.

a) Bakı hissəsinə düşən 5 zat Bakı bələdiyyəsi müsəlman əzası tərəfindən seçiləcəkdir. Digər şəhərlərdə daxi şəhər hissəsinə düşən nümayəndəyi – ümumi intixabla seçilmiş müsəlman qlasnılarını seçəcəklərdir. Uyezd nümayəndələri isə uyezd milli komitələri tərəfindən intixab olunacaqdırlar.

b) Seçkilər gizli olacaq;

c) Əqəliyyə təşkil edən millətlərdən: erməni əhalisi tərəfindən 21, 8– Gəncə erməni əhali komitəsindən, 8–I Şuşa erməni əhali komitəsindən, 5-i də Bakı erməni əhali komitəsindən; rus əhalisindən Bakıdakı Rus Milli Şurasından – 10; alman əhalisi təşkilati-milliyəsindən – 1; yəhudi şurayı milliyəsindən – 1; Gürcü komitəsindən – 1; Polyak komitəsindən – 1.

d) Bakı Həmkarlar Cəmiyyəti Şurasından – 3, Bakı Sovet siyezd və ticarət-sənaye cəmiyyətlərindən müştərəkən – 2.

Qeyd: 2.

– Bələdiyyəsi və milli komitəsi olmayan qəzalar nümayəndələrini köy obşestva nümayəndələrinin ictimaiində təyin edə bilərlər. Bir ictimai hər obşestvadan birər nümayəndə göndərilmək surətilə hasil olur.

Qeyd: 2.

– Əhvali-fövqəladə məruz bulunan yerlərin nümayəndələrini Şurayı-Milli bizzat təin edir.

Qeyd: 3.

– Şurayı-Millinin əsaslı üzvlərini təşkil edən 44 əzadan biri istefa edir, mərhum olur və yaxud başqa bir səbəblə məclisdən çıxarsa, onun əvəzinə mənsub bulunduğu siyahının mərtəbi bulunan firqəyi-müəssisani tərəfindən başqa birisi təyin olunur.

Qeyd: 4.

– Cəlb olunacaq şəxsin intixabati şəhərlərdə bələdiyyə rəisləri, uyezdlərdə mirovoy sudyalər və ya onların müavini və əqəliyyəyə mənsub millətlərdə Milli Şura rəislərinin təşəbbüs və nəzarəti ilə icra olunur və intixab olunacaq

zəvaətə kəndi imzaları ilə keyfiyyət intixabi müvəzzəh və müsəddiq etimadnamələr verilir¹.

Şurayi-Milli rəisi: Məhəmməd Əmin Rəsulzadə

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin rəsmi açılışı 7 dekabr 1918-ci ildə olmuşdur. Cəmi 17 ay fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Parlamenti özünün həyatiliyi və yüksək işgüzarlıq qabiliyyətini sübut etdi. O göstərdi ki, Azərbaycan xalqı həqiqətən parlament idarəçiliyi səviyyəsinə yüksəlmişdir. O vaxt Azərbaycan Cümhuriyyəti bütün müsəlman Şərqiində yeganə parlamentli respublika idi. Özünün 17 aylıq fəaliyyəti dövründə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin 145 iclası keçirilmişdir. İlk iclas 1918-ci il dekabrın 7-də, son iclas isə 1920-ci il aprelin 27-də olmuşdur.

Öz fəaliyyəti dövründə Azərbaycan Cümhuriyyəti parlamenti müzakirəsinə 270-dən yuxarı qanun layihəsi çıxarılmışdır (Qeyd olunan qanunlardan altısı dil, tədris və təhsillə bağlı idi – E.İ.) ki, onlardan da 230-a yaxını təsdiq edilmişdir. Parlamentin fəaliyyəti bilavasitə onun nizamnaməsi rolu oynayan “Azərbaycan Parlamentinin nakazı (təlimatı)” ilə tənzimlənirdi.

Azərbaycan Cümhuriyyəti Parlamentinin qəbul etdiyi qanun və qərarların hamısı müstəqil ölkənin ilk qanun və qərarları olduğu üçün çox əhəmiyyətli idi. Lakin onların arasında elə qanunlar vardı ki, ölkə üçün onların əhəmiyyətini xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Çünki bunların Azərbaycan Cümhuriyyətinin fəaliyyətini, strateji istiqamətlərini

¹ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920), Parlament (I cild. Stenoqrafik hesabatlar). Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 1998, s. 7. **Arxiv, f.895, siy.1, iş. 94, vər, 108-136**

müəyyən etməkdə mühüm rolu olmuşdur. Bunlardan Azərbaycan (türk) dili, vətəndaşlıq haqqında, ümumi hərbi mükəlləfiyyət haqqında, mətbuat haqqında, Milli Bankın təsis haqqında, Bakı Dövlət Universitetinin yaradılması haqqında qanunları göstərmək olar. Parlamentin öz fəaliyyəti zamanı ən çox diqqət yetirdiyi mühüm məsələlərdən biri də Azərbaycan (türk) dili məsələsi olmuşdur. AXC hökuməti və parlament üzvləri çox yaxşı bilirdilər ki, dil məsələsi ən vacib məsələlərdən biridir. Ona görə də Azərbaycan Cümhuriyyəti parlamentində, demək olar ki, mübahisəsiz və ümumi razılıq əsasında qəbul olunan bir neçə qərar olmuşdur ki, onlardan da biri, heç şübhəsiz ki, dil, təhsil və tədris məsələləri ilə bağlı olmuşdur. Azərbaycan Cümhuriyyəti hökuməti ilə yanaşı Azərbaycan Parlamentinin fəaliyyətində də ölkədə xalq maarifinin inkişafı məsələlərinə mühüm yer verilmişdir. Tədris və teatr-tamaşa müəssisələrinin milliləşdirilməsi, yeni tədris müəssisələrinin açılması, orada dərş deyən müəllimlərin maddi vəziyyətinin yaxşılaşdırılması məsələsi daim Azərbaycan Cümhuriyyəti Parlamentinin diqqət mərkəzində olmuşdur.

Parlamentdə xüsusilə darülfünunun – Bakı Universitetinin açılıb-açılmaması məsələsi, demək olar ki, bir neçə ay müddətində Azərbaycan Parlamentinin iclaslarında qızğın müzakirəyə səbəb olmuş və dəfələrlə bu haqda böyük mübahisələr getmişdi. Buna da səbəb universitetdə dərş demək üçün yüksəkixtisaslı milli kadrların olmaması səbəbindən universitetin rus dilində açılmasının nəzərdə tutulması idi. Bu işə xüsusilə “İttihad”, “Əhrar” partiyalarından olan nümayəndələr ciddi müqavimət göstərirdilər. Onlar universitetin rus dilində açılmasını Azərbaycanda ruslaşdırma siyasətinin davam etdirilməsi kimi başa düşürdülər. “Müsəvat” və Sosialistlər fraksiyasından olan deputatlar isə universite-

tin rus dilində açılmasının heç bir təhlükə törətməyəcəyini qeyd edərək göstəridilər ki, universitetə daha çox azərbaycanlı tələbə cəlb olunmalı, onlar tərbiyə edilib milli kadrlar yetişdirildikdən sonra tədricən universitetdə tədrisin azərbaycanlılaşdırılması prosesinə keçilməlidir. Qızgın müzakirələrdən sonra parlament 1919-cu il sentyabr ayının 2-də Bakı Dövlət Universitetinin təsis haqqında qanun qəbul etdi. Bu gün Azərbaycanda ali təhsil müəssisələrinin və ali təhsilli kadrların yaranmasının beşiyi başında dayanan Bakı Dövlət Universitetinin tarixi onun yaradılmasını təkid edənlərin nə qədər düzgün mövqe tutduqlarını bir daha sübut edir.

Elm və təhsilin inkişafı, milli kadrların yetişdirilməsi üçün xarici ölkələrin müxtəlif ali məktəblərində təhsil almaq üçün azərbaycanlı tələbələrin xaricə göndərilməsi sahəsində də Azərbaycan Cümhuriyyəti Parlamenti və hökuməti mühüm işlər görmüşdür. Azərbaycan hökuməti tərəfindən yüz nəfər azərbaycanlı gənci ali təhsil almaq üçün dövlət hesabına xarici ölkələrə göndərmək haqqında hazırlanmış qanun layihəsi parlamentdə geniş müzakirə edilərək qəbul olunur. Xaricə göndəriləcək tələbələri seçmək üçün parlament üzvləri Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Mehdi bəy Hacınski, Əhməd bəy Pepinov, Qara bəy Qarabəyov və Abdulla bəy Əfəndizadədən ibarət xüsusi komissiya yaradılır. Xaricdə təhsil almaq üçün tələbələrdən 45-nəfəri Fransanın, 23-nəfəri İtaliyanın, 10-nəfəri İngiltərənin, 9-nəfəri isə Türkiyənin müxtəlif ali məktəblərinə göndərilir.

Qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamenti öz varlığı müddətində 145 iclas keçirmişdir. Bu iclaslardan 4-ü təntənəli, 2-si tarixi, 2-si fəvqəladə, 122-si isə işgüzar iclas olmuşdur. Qalan 15 iclas yetərsay olmadığından baş tutmamış, lakin onlar protokollaşdırılmışdır.

Axırınıcı dörd iclasdan başqa Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin iclas protokolları və stenoqrafik hesabatları Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivində (ARDA) qorunub saxlanılır. Bundan əlavə, Azərbaycan Cümhuriyyəti Parlamentinin iclaslarının stenoqrafik hesabatlarının əksəriyyəti o vaxt Azərbaycan və rus dillərində nəşr olunan rəsmi dövlət qəzeti “Azərbaycan”da da dərc edilmişdir.

Cümhuriyyət dövründə parlamentin 1918-1919-cu illərdə keçirilmiş 113 iclasından 18-nin, 1920-ci ildə keçirilmiş 32 iclasından isə 14-nün stenoqrafik hesabatları arxivdə qalmamışdır. Lakin axırınıcı dörd iclas istisna olmaqla, parlament iclaslarının bütün protokolları dövlət arxivində saxlanılır. Digər tərəfdən, bu iclaslardan elələri də vardır ki, əgər stenoqrafik hesabatları arxivdə yoxdursa da, onlar “Azərbaycan” qəzetində çap olunmuşdur.

Parlamentin iclaslarının böyük əksəriyyəti Azərbaycan dilində aparılmışdır. Hətta Azərbaycan dilini yaxşı bilməyən azərbaycanlı nümayəndələr də öz dillərində danışmağa məcbur idilər. Yalnız parlamentin başqa millətdən olan nümayəndələri və xarici qonaqlar rus dilində danışdılar. Parlamentin protokolları iki dildə – Azərbaycan və rus dillərində rəsmiləşdirilirdi. Azərbaycan dilində olan protokollarda rus dilində danışan natiqin çıxışları bəzən tərcümə edilərək azərbaycanca verilmiş, bəzən isə onun adının qabağında mötərizədə yalnız “rusca” sözü yazılmışdır. Rus dilində olan protokollarda isə əksinə, Azərbaycan dilində çıxış edən natiqin adının qabağında mötərizədə “türkcə” sözü yazılmışdır. Azərbaycan Cümhuriyyəti Parlamentinin protokollarının rus dilində də nəşr olunduğunu nəzərə alaraq rus dilində çıxış edən natiqlərin nitqləri bu araşdırmamıza daxil edilməyib, yalnız çıxış edən natiqlərin adının qabağında “rusca” sözü saxlanılmışdır.

Dövlət lisani-türkün – Azərbaycan dilinin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlət dili kimi işlənməsi öz həqiqi təcrübi-tətbiqini geniş şəkildə ilk Azərbaycan parlamenti-nin dilində tapmışdır.¹

Onu da qeyd edək ki, Azərbaycan Cümhuriyyəti Parla-mentinin ömrü çox da uzun olmamışdır. Parlamentin rəs-mi açılışı 1918-ci ilin 7 dekabrında başlamış, 1920-ci ilin 27 apreldə başa çatmışdır. Parlament bu müddət ərzində 140-a yaxın iclas keçirmiş və 300-dən çox qanun qəbul et-mişdir. Bir neçə təntənəli və növbədənəknar iclas nəzərə alınmazsa, yığıncaqlar işgüzar şəraitdə keçmişdir. İlk Azər-baycan Parlamentinin iclas protokollarının dili üzərində apardığımız müşahidələr onun dili haqqında aydın təsəv-vür yaradır. Bu təsəvvür tam əsas verir deyək ki, “Azərbay-can ədəbi dilinin rəsmi parlament üslubu ilk dəfə məhz Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin fəaliyyət göstərdiyi dövrdə yaranmışdır”².

Yeri gəlmişkən xüsusi bir cəhəti də qeyd etmək lazım gəlir. Dövlət dili haqqında 27 iyun 1918-ci ildə verilmiş qə-rarda, məlum olduğu kimi, məhkəmə, daxili idarə işlərində müəyyən müddət ərzində rus dilinin işlənməsinə də icazə verilirdi. Parlament isə bu siyahıya daxil deyildi. Ona görə də parlamentdə dillərin işlənməsi məsələsi, təbii olaraq, qanunverici hakimiyyətin, parlamentin üzvlərinin öhdəsinə buraxılmışdı. “Parlamentin istifadə etdiyi dil dövlət dili statusuna malik Azərbaycan türkcəsi idi. Qeyri-yerli parla-ment nümayəndələri çıxışlarının rus dilində olmasını təklif etdikdə parlamentin iclaslarından birində bu məsələ xüsusi müzakirə olunmuş və bu xüsusda qərar qəbul edilmişdi.

¹ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (Ədəbiyyat, dil, mədəni quruculuq), Bakı, 2009, s. 149

² Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Dörd cildə, IV cild, Bakı, 2007, s. 25

Qərara əsasən parlamentin rəsmi dili Azərbaycan türkcəsi elan olunmuş, digər millətlərin nümayəndələrinin öz çıxışlarını rus dilində etmələri məqbul hesab edilmişdi. Bununla belə, rəsmi sənədlərin hamısı dövlət dilində tərtib edilirdi”¹.

Araşdırmamız zamanı Azərbaycan Xalq Cünhuriyyətinin parlament sənədlərinin dilində diqqəti cəlb edən ilk cəhət onun bütöv bir dövrün ədəbi dili barədə tam təsəvvür yaratmasıdır. Məlumdur ki, bütün dövrlərdə olduğu kimi, XX əsr ədəbi dilimizin ümumi mənzərəsini də həmin dövrdə yazılmış bədii əsərlərin və çox geniş şəkildə olmasa da, dövrün mətbuatının dili verir. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixinə həsr olunmuş əsərlərdə göstəriləyi kimi, o dövrdə Azərbaycanda bədii ədəbiyyat tənqidi-realist ədəbiyyat, realist-maarifpərvər ədəbiyyat, romantik ədəbiyyat olmaqla üç ədəbi üslubda mövcud olmuş və öz ifadələrini üç ədəbi-bədii dil üslubunda tapmışdır. Lakin XX əsrin əvvəllərindən başlayan bu dil durumunda bir-birindən prinsipcə fərqlənən iki əsas səciyyəvi cəhət olmuşdur. Azərbaycan Parlamentinin dilində də bu iki cəhət özünü aydın göstərir: bir tərəfdən Azərbaycan ümumxalq dili üzərində yüksələn, o biri tərəfdən daha çox osmanlı dilinə çəkən, bəzi hallarda tamamilə osmanlı dilindən ibarət olan bir dil. Lakin ədəbi dilimizin parlament üslubunda onun tam bu şəkildə qəliblənmiş formaları əvəzinə vəziyyətlə, mövzu ilə, şəraitlə bağlı daha çevik ifadə tərzləri vardı. Azərbaycanın ilk parlamentindəki çıxışlar dilcə daha rəngarəng idi və əvvəlcədən müəyyənləşmiş qəliblərə çətin yerləşirdi.

¹ N.Nəсібzadə, Azərbaycan Demokratik Respublikası. Bakı, 1990, s. 61

1.3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə dillə əlaqədar qəbul olunmuş qərarlar və cəmiyyətdə əks-sədası

Parlament sənədləri üzərində apardığımız tədqiqatların nəticələrinə əsasən deyə bilərik ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti 23 ay müstəqil olmasına baxmayaraq, həmin dövr ədəbi dilimizin tarixində xüsusi bir hissəni təşkil edir. Biz tədqiqatımızda yalnız dil məsələlərini araşdırdıq. Halbuki cümhuriyyət dövründə ədəbiyyat, mədəniyyət, teatr, incəsənət və s. sahələrdə də ciddi işlər görülmüşdür.

XIX-XX əsrlər Azərbaycan dilinin ən sürətli tərəqqi və çiçəklənmə dövrü olmuş, bunun nəticəsində də Azərbaycan dili müasir dünyanın funksional baxımdan ən inkişaf etmiş dillərindən birinə çevrilmişdir.

XIX-XX əsrlərdə Azərbaycanda etnolinqvistik proseslərin inkişafında dörd əsas mərhələni qeyd etmək olar:

- Rusiya imperiyası tərkibində (XIX əsr – 1917-ci il);
- Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrü (1918-1920-ci illər);
- Sovet dövrü (1920-1991-ci illər);
- Dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonrakı dövr (1991-ci ildən sonrakı mərhələ).

Yuxarıda qeyd olunan bu mərhələlər bir-birindən dövlət səviyyəsində həyata keçirilən dil siyasətinin əsas xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Dil siyasəti dövlətin dil sahəsində iradəsini həyata keçirməyin ən effektiv və güclü vasitəsidir.

Son 200 il ərzində ölkədəki etnolinqvistik proseslərin inkişaf istiqamətini müəyyənləşdirən əsas amillər sırasında

ilk növbədə ölkənin Rusiya imperiyası tərəfindən işğalını qeyd etmək lazımdır. Rusiya imperiyasının müstəmləkə siyasətinin ideoloji əsasını ruslaşdırma xətti təşkil etdiyi üçün ölkədə dillərin qeyri-bərabərliyi prinsipi qanunvericilik səviyyəsində təsbit olunmuşdu. Rusiya imperiyasının hakim dairələri sərt dövlət dili siyasətini həyata keçirirdilər. Bu siyasətin ən səciyyəvi xüsusiyyətləri bir tərəfdən rus dilinin dövlət dili elan olunaraq onun zorla qeyri-rus xalqlara qəbul etdirilməsi, digər tərəfdən isə əsarətdə olan xalqların ana dillərinin inkişafı qarşısında müxtəlif süni əngəllərin yaradılmasından ibarət idi.

Qonşu regionlar, məsələn, Gürcüstan və Ermənistanla müqayisədə ruslaşdırma siyasəti Azərbaycanda xüsusilə kobud və amansız formada həyata keçirilirdi. Belə ki, gürcü və erməni dillərinə nisbətən çarizmin Azərbaycan dilinə münasibəti daha dözülməz idi və bu dilin cəmiyyət həyatının əsas sahələrindən sıxışdırılıb çıxarılması üçün çeşidli qadağalar tətbiq olunurdu.

Tanınmış etnolinqvist Y.Deşeriyevin hesablamalarına görə, Rusiya imperiyası dövründə Azərbaycan dili ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi, mədəni və elmi həyatın 22 əsas sahəsindən yalnız 9-da fəaliyyət göstərirdi. Qalan sahələrdə isə rus dili hökm sürürdü.¹

Lakin çarizmin bütün cəhdlərinə baxmayaraq, Azərbaycan dilinin funksional inkişafının qarşısını almaq mümkün olmadı. XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində baş verən köklü sosial-iqtisadi dəyişikliklər, kapitalist münasibətlərinin bərqərar olması, Azərbaycan millətinin formalaşması prosesi milli dilin funksional inkişafı prosesində ciddi

¹Azərbaycan dili, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident Kitabxanası, Bakı, 2017, s. 10

dəyişikliklərə – onun tətbiq sahələrinin xeyli artmasına gətirib çıxardı. Azərbaycan dilinin dünyəvi təhsil sistemində tətbiq miqyası genişləndi, bu dildə mətbuat və teatr yarandı, ədəbiyyat nəşr edildi.

Digər tərəfdən, hətta belə əlverişsiz şəraitdə də Azərbaycan dili Cənubi Qafqaz və Dağıstan ərazisindəki millətlər-arası münasibətlərdə əsas ünsiyyət vasitəsi kimi öz rolunu qoruyub saxlaya bilmişdi. Hələ XIX əsrin əvvəllərində bir çox rus tədqiqatçıları Azərbaycan dilinin bu keyfiyyətini qeyd edərək, onun regiondakı rolunu fransız dilinin Avropadakı roluna müqayisə edirdilər. Bu vəziyyət XIX əsrin sonlarına kimi davam etdi. Belə ki, XIX əsrin 80-ci illərində Qafqazda olmuş Y.Veydenbaum qeyd edirdi ki, sadəliyi və öyrənmək üçün asanlıqı Azərbaycan dilini bütün Şərqi Qafqaz üçün beynəlxalq dilə çevirmişdir.

Azərbaycan dilinin funksional inkişafı sahəsində köklü dəyişikliklərə isə yalnız 1918-ci il mayın 28-də Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin elan edilməsindən sonra nail olmaq mümkün oldu. Bu hadisə Azərbaycan dilinin funksional inkişafında yeni mərhələnin başlanğıcını qoydu. Belə ki, dil sahəsində milliləşdirmənin həyata keçirilməsi bu dövrdə milli hökumətin fəaliyyətinin prioritet istiqamətlərindən biri idi. Dil sahəsində milliləşdirmə siyasətinin əsas mahiyyətini Azərbaycan dilinin müstəmləkəçilik dövründə itirilmiş mövqelərinin bərpası və keçmiş metropoliya dilinin tədricən cəmiyyətin əsas sahələrindən sıxışdırılıb çıxarılması təşkil edirdi.

Bu sahədə ilk addım müvafiq hüquqi bazanın yaradılması oldu. 1918-ci il iyunun 27-də milli hökumətin qərarı ilə yeni və ən yeni dövrdə ilk dəfə olaraq Azərbaycan dilinə dövlət dili statusu verildi və dövlət orqanlarında kargüzarlığın bu dildə aparılmasına başlandı. 1918-ci il avqustun 28-

də Azərbaycan dilində savadlı milli kadrların hazırlanması məqsədilə ölkədəki təhsil müəssisələrinin milliləşdirilməsi haqqında qərar qəbul olundu. Azərbaycan dilində fəaliyyət göstərən ali təhsil müəssisələrinin yaradılması və Azərbaycan əlifbasının islahatı üçün ilk addımların atılması da 1918-1920-ci illər müstəqillik dövrünün əsas nailiyyətlərindəndir.¹

Bu baxımdan 1918-1920-ci illər dövrünü son 200 ildə Azərbaycan dilinin funksional inkişafında dönüş nöqtəsi hesab etmək olar. Belə ki, XX əsrin sonrakı onilliklərində bu sahədə baş verən proseslər 1918-1920-ci illərdə əsas qoyulmuş tendensiyaaların xeyli dərəcədə inkişafı və dərinləşməsinin təzahürü idi.

Məhz sonrakı proseslərdə bütün türk dünyasında başlanan milli ədəbi dil, əlifba kimi məsələlərin əsası Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə qoyulmuşdur. Tədqiqatımızın bu hissəsində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 23 aylıq hakimiyyəti dövründə cümhuriyyət tərəfindən qəbul olunmuş qərarlar haqqında geniş şəkildə danışmaq istəyirik. Qeyd edək ki, bu qərarlar rəsmi sənədlər olduğu üçün biz Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi Siyasi Sənədlər Arxiv İdarəsində, Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsində və Azərbaycan Milli Kitabxanasında saxlanılan qərarları kitabın “Əlavələr” bölməsində olduğu kimi – orijinal şəkildə verəcəyik. Araşdırmamız bu hissəsində Cümhuriyyət dövründə qəbul olunmuş qərarlar və onların cəmiyyətdə əks-sədasından danışmaq istərdik.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dillə bağlı ilk qərarı 21 iyun 1918-ci ildə “*Azərbaycan Respublikası Nazirlər Şurası*–

¹Azərbaycan dili, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident Kitabxanası, Bakı, 2017, s. 10

nın bəyannaməsinin dərc olunması haqqında"¹ qəbul etdiyi qərardır. (Əlavə-1)

Qərarla qeyd olunurdu ki, hökumətin deklarasiyasının (bəyannaməsinin) türk və rus dillərində dərci qərara alınsın. Əlbəttə, qərarın adından da göründüyü kimi, AXC hökumətinin bütün bəyannamələri türk və rus dillərində dərc olunmalı idi. Rus dilinin həmin dövr üçün işləkliyi məlum idi, ancaq həmin dövrdə türk dilində də deklarasiyaların (bəyannamələrin) dərc olunması cəmiyyətdə çox yüksək səviyyədə qiymətləndirilməklə AXC-nin Azərbaycan türk dilinə verdiyi dəyəri göstərirdi.

Yeni yaranmış cümhuriyyətin cəmi 1 ay sonra, 27 iyun 1918-ci ildə dövlət dilini qəbul etməsi son dərəcə mühüm addım idi. Xalq Cümhuriyyətinin *"Dövlət lisanı türkca qəbul edilərək müvəqqəti hökuməti müəssisələrdə rus lisanı istemalına müsaidə edilməsi haqqında"* Nazirlər Şurasının qərarında deyilirdi: *"Dövlət lisanı-türk dili qəbul edilərək içəridə bütün məhkəmə, idareyi-daxiliyyə və sair dəvair vəzifələri başında duranlar bu lisanı bilənlər olana qədər hökuməti müəssisələrdə rus dili istemalına da müsaidə edilsin"*². (Əlavə-2)

AXC-nin dillə bağlı qeyd olunan qərarı mövcud vəziyyət nəzərə alınaraq verilmişdi; belə ki, həmin qərara əsasən, ölkədə məhkəmə, inzibati idarəçilik və digər vəzifələrdə çalışanlar dövlət dilini lazımı səviyyədə öyrənənədək hökumət müəssisələrində rus dilinin işlənməsinə də icazə (müsaidə) verilirdi³.

¹Azərbaycan hökumətinin xəbərləri. 19 iyul 1918-ci il

² Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin qanun və binagüzarlıqları məcməi, №1, 15 təsrini-sani, 1919, s. 18

³Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, I cild., Bakı, 2004, s. 66

Dövlət dilini Azərbaycan (türk) dili elan edən ilk rəsmi sənəd çox böyük tarixi rol oynamaqla yanaşı, Azərbaycanda milli dil siyasətinin formalaşmasının, millətin mənafeyinə uyğun düzgün ideoloji mövqeyin əsasını qoydu. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan hökumətinin qərarı sadəcə deklarativ bir sənəd deyildi; qərarın qəbulundan irəli gələn məsələlər vaxtaşırı olaraq parlamentin iclaslarında müzakirə olunur, Azərbaycan (türk) dilini bilməyənlərin bu dili öyrənməsi üçün kurslar təşkil edilirdi. Bundan başqa, AXC hökuməti həmin məqsədlə dövlət büdcəsindən 351 min manat vəsait də ayırmışdı. Bu qərardan sonra Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Daxili İşlər naziri Behbud xan Cavanşir “Azərbaycan” qəzetinə verdiyi müsahibədə dövlətin dil siyasətinin əsaslarını bu cür şərh etmişdi: “Azərbaycan müəssisələrində rus dilinin işlədilməsi hazırkı dövrün zərurətindən irəli gəlir. Əlbəttə, bu, çox davam etməyəcəkdir. Yüksək vəzifədə işləyən və türk dilini bilməyən məmurlar uzun müddət işləyə bilməyəcəklər. İki ildən sonra Azərbaycanın bütün müəssisələri milliləşdiriləcəkdir. Türk dilini bilməyən məmurlar isə vəzifələrini itirməməkdən ötrü bizim dili öyrənməli olacaqlar”.¹

İstər yuxarıda qeyd olunan qərarla, istərsə də digər qərarlarda və rəsmi sənədlərdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti düzgün dil siyasətini həyata keçirmək üçün təhsilin əsas və çox mühüm sahə olduğunu ön plana çəkdi.

Bu qərarların davamı kimi 28 avqust 1918-ci ildə “*Birinci və ikinci dərəcə ibtidai məktəblərin, həmçinin orta təhsil müəssisələrinin milliləşdirilməsi*”² (Əlavə-3) haqqında Azər-

¹Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, I cild., Bakı, 2004, s. 66

²Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Qanunvericilik aktları (sənədlər toplusu). Bakı, 1998, s. 225-226

baycan Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər Şurasının Qərarı qəbul edildi. Hökumətin həmin qərarında bütün birinci dərəcə ibtidai təhsil müəssisələrində təhsilin artırılmış həcmdə məcburi qaydada, ikinci dərəcə ibtidai məktəblərdə və orta təhsil müəssisələrində tədrisin dövlət dili olan türk dilində aparılması qeyd olunurdu.

Həmin qərarla ikinci dərəcə ibtidai məktəblərin milliləşdirilmiş siniflərində tədrisin şagirdlərin ana dilində davam etdirilməsi və eyni zamanda 1918-1919-cu illərdə, lazım gələrsə ondan sonrakı tədris ilində də türk dilinin həcmnin artırılmış tədrisinin də tətbiqi, həmin müddət başa çatanda dövlət dilində təhsil almayan şagirdlərin bütünlüklə türk dilində tədrisə keçməsi kimi məsələlər də öz əksini tapmışdı. Həmçinin orta tədris müəssisələri siniflərinin bütünlüklə erməni dilində (milliləşdirilmiş) dərs keçilən paralel şöbələrinin, habelə həmin tədris müəssisələrinin kiçik və böyük yaşlı uşaqlar üçün olan hazırlıq siniflərinin bütünlüklə rus dilində (milliləşdirilmiş) dərs keçilən paralel şöbələri ləğv edilməsi, həmin tədris müəssisələrinin birinci, imkan olduqda həmçinin ikinci siniflərinin milliləşdirilməsi və tədrisin türk dilində aparılması, bununla belə, əgər həmin siniflərdə türk dilini bilməyən şagirdlər olsa, onlar üçün paralel şöbələrin açılması və həmin şöbələrdə tədrisin rus dilində aparılması, həm bu siniflərdə, həm də 4-cü sinif daxil olmaqla sonrakı siniflərdə dövlət dilinin elə həcmdə tədrisi nəzərdə tutulurdu ki, iki il sonra bütün şagirdlərin türk dilində təhsilə keçməsi kimi məsələlər geniş şəkildə qeyd olunmuşdu.

Hökumətin birinci və ikinci dərəcə ibtidai məktəblərin, həmçinin orta təhsil müəssisələrinin milliləşdirilməsi haq-

qında qərarın beşinci bəndində orta tədris müəssisələrinin 5-ci sinfindən etibarən isə şagirdlər həmin tədris müəssisələrinin kursunu bitirənədək tədrisin rus dilində aparılması, bununla yanaşı, orta təhsil müəssisələrinin bütün siniflərində türk dilinin artırılmış həcmdə tədris olunması məsələsi geniş şəkildə qoyulmuşdu.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti dil, təhsil və tədris məsələlərinə son dərəcə böyük diqqətlə yanaşır və bu sahədəki çatışmazlıqları qısa zaman ərzində aradan qaldırmağa çalışırdı. Yuxarıda qeyd etdiyimiz cümhuriyyət hökumətinin 28 avqust 1918-ci il tarixli *“Birinci və ikinci dərəcə ibtidai məktəblərin, həmçinin orta təhsil müəssisələrinin milliləşdirilməsi”* qərarı ilə bağlı ortaya çıxan mübahisəli məsələlərin həll edilməsi üçün hökumət 13 noyabr 1918-ci ildə *“Məktəblərin milliləşdirilməsi haqqında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər Şurasının Qərarının dəyişdirilməsi”*¹ (Əlavə-4) haqqında qərar qəbul edir. Qəbul edilmiş qərarda hökumətin 28 avqust 1918-ci il qərarının dəyişdirilməsi nəzərə alınaraq bir orta məktəbi olan şəhərlərdə yuxarı hazırlıq sinfindən tutmuş Xalq Maarifi nazirinin göstərişinə görə rus dilində tədrisiylə paralel bölmələr açmaq, bir neçə eynitipli məktəb olan yerlərdə isə bir qismini yuxarıda göstərilən qərara müvafiq olaraq milliləşdirmək, qalan qismində isə türk dilinin mütləq tədrisi şərti ilə bütün siniflərdə tədrisin rus dilində aparılması qeyd olunurdu.

Qərarın digər hissəsində isə müsəlman uşaqlarının milliləşdirilmiş, yaxud milliləşəcək məktəblərdə oxumasının tövsiyə edilməsi, bununla belə, təkcə heç danışa bilməyən uşaqların da hər dəfə Xalq Maarifi nazirinin xüsusi ica-

¹ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Qanunvericilik aktları (sənədlər toplusu). Bakı, 1998, s. 251

zəsi ilə məktəblərin milliləşdirilməmiş siniflərinə qəbul edilməsi kimi məsələlər öz əksini tapmışdı.

Cümhuriyyətin yaranmasından cəmi 1 ay sonra dövlət lisani-türkün qəbul edilməsi və qərarla türk dilinin bütün sahələrdə tətbiqi qeyd olunmuşdu. Buna uyğun olaraq hökumət, digər sahələrdə olduğu kimi, ordu məsələsində, xüsusən də geyim formalarının, hərbi adların və nizamnamələrin türk dilində təsdiq olunması məsələsi aktuallaşmağa başladı. Bütün bu qeyd olunanların fonunda hökumət 11 fevral 1919-cu ildə *“Azərbaycan Ordusunun geyim formasının və süvari nizamnaməsinin türk dilində təsdiq edilməsi haqqında”*¹ (Əlavə-5) Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər Şurasının qərarı qəbul olunur. Qərara əsasən orduda süvari nizamnaməsinin əmr sözlərinin (müraciətlər, komandalar və s.) tərcüməsini, həmçinin hərbi nazir (Səməd bəy Mehmandarov) tərəfindən təqdim edilən Azərbaycan qoşun hissələrinin geyim forması layihəsinin təsdiq edilməsi kimi məsələlər qərarla əks olunmuşdu.

Qeyd etdiyimiz kimi, cümhuriyyət hökuməti qısa zaman kəsiyində dil, tədris və təhsillə bağlı bir çox qərarlar qəbul etmişdi. Azərbaycanda XIX əsrin sonlarında M.F. Axundzadə ilə başlayan ərəb əlifbasının islah edilməsi, yeni əlifbanın (latın) qəbulu kimi məsələlər XX əsrin əvvəllərində də aktuallığını saxlamaqda idi. Ərəb əlifbasının islah edilməsi və latın əlifbasına keçid məsələləri cümhuriyyət dövründə də çox qızğın şəkildə müzakirə olunurdu. Bu dövrdə Azərbaycanda ərəb əlifbasından latın əlifbasına keçilməsi

¹ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Qanunvericilik aktları (sənədlər toplusu). Bakı, 1998, s. 273

prosesi çox geniş vüsət almaqda idi və bu məsələdə ən fəal yenə də Fərhad Ağazadə olmuşdur.¹

F.Ağazadə həmin dövr mətbuat səhifələrində tez-tez əlifba ilə bağlı məqalələrlə çıxış edir, müxtəlif müəlliflər tərəfindən təklif olunan əlifba layihələri haqqında məlumatlar verir, əlifba məsələsini mətbuatın diqqət mərkəzində saxlayırdı. Artıq əlifba məsələsinin kifayət qədər müzakirə obyektinə çevrildiyini görən hökumət məsələyə müdaxilə edir və 21 mart 1919-cu ildə öz nümayəndəsi Xudadat bəy Məlikaslanovun məruzəsi dinlənilir. Nəticə olaraq 427 sayılı *“Ərəb əlifbası islahatı üzrə komissiyanın yaradılması haqqında”*²(*Əlavə-6*) Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər Şurasının qərarı qəbul edilir. Qərarda Xudadat bəy Məlikaslanovla birlikdə əlifba islahatı ilə bağlı xüsusi komissiyanın yaradılması Xalq Maarifi nazirinə həvalə edilir və bu qərara uyğun olaraq Xalq Maarifi naziri yanında xüsusi komissiya yaradılır.³

Fərhad Ağazadə bu komissiyanın üzvü olsa da, o vaxt müəyyən səbəblərdən (böyük ehtimalla xəstəliyinə görə) komissiyanın iclaslarında iştirak edə bilmir. Buna baxmayaraq, o öz fikirlərini *“Azərbaycan”* qəzetinin 276, 278, 281, 294, 296 və 302-ci nömrələrində çap etdirdiyi *“Əlifba tarixində türklərin vəziyyəti”* və *“Dilimizin türkləşməyinə çarələr”* adlı silsilə məqalələrində bildirir. O, bu yazılarında ərəb əlifbasının faydasızlığını sübut edir və inkişafa nail olmaq

¹ İşaxan İşaxanlı. Azərbaycanda latın əlifbasına keçid və Fərhad Ağazadə. Bakı, 2011, s. 54

² Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Qanunvericilik aktları (sənədlər toplusu). Bakı, 1998, s. 290-291

³ Azərbaycan Demokratik Respublikası fondu. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi Azərbaycan Dövlət Arxivi, Fond 51, t-1, iş-30, v-29

üçün latın əlifbasına keçidin yeganə düzgün yol olduğunu ciddi dəlillərlə əsaslandırır.

Hökumət tərəfindən yaradılan komissiyada 3 layihəyə baxılır. Bunlardan biri Abdulla bəy Əfəndizadənin, digəri Məhəmməd ağa Şahtaxtının, biri də Abdulla Tağızadə ilə Mir Əbdüləziz Seyidovun birlikdə təqdim etdikləri layihə idi.

Uzun müddət davam edən müzakirələrdən sonra Abdulla bəy Əfəndizadənin layihəsi qəbul edilir və onun *“Son türk əlifbası”*¹ (*Əlavə-7*) adı ilə çapına icazə verilir. Layihənin ölkə miqyasında tətbiq edilməsi üçün parlamentə müraciət edilir. Lakin bu məsələnin parlamentdə müzakirəsinə imkan olmur və 1920-ci il aprelin 28-də Azərbaycanda hakimiyyət çevrilişi baş verir, layihə tətbiq olunmur.

Beləliklə, *“Son türk əlifbası”* tətbiq olunmamış qalır. Bu haqda Fərhad Ağazadə yazır: *“Abdulla bəyin əsəri olan “Son türk əlifbası” həm ərəb, həm də latın hərfləri ilə çap edilib ortalığa çıxmışdı isə də, aprel döndərişi səbəbilə məktəbə, məişətə tətbiq edilməyib, boş-boşuna əllərdə qalmışdı”*.² Təbii ki, bundan sonra müəyyən müddət əlifba məsələsi arxa plana keçir və məsələnin müzakirəsi müvəqqəti olaraq unudulur.

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, cümhuriyyət tərəfindən qəbul olunan bu qərarların hamısı bir-biri ilə bağlı olmaqla yanaşı, bir-birini tamamlayırdı. Hökumətin məktəblərin milliləşdirilməsi haqqında qərarından sonra, bir növ, bu qərarın davamı kimi 18 sentyabr 1919-cu ildə *“Xalq məktəblərinin kitabxanaları üçün türk dilində kitablar əldə edilməsi*

¹ Abdulla Əfəndizadə. *“Son türk əlifbası”*. Bakı, 1919

² Fərhad Ağazadə. Nə üçün ərəb hərfləri Türk dilinə yaramır? (əski əlifba ilə türk dilində). Bakı, 1922, s. 175

üçün 1 milyon manat ayrılması haqqında"¹ (Əlavə-8) qanun qəbul olunur. Həmin qanunda xalq məktəblərinin kitabxanaları üçün türk dilində yeni kitabların alınmasına dövlət xəzinədarlığı vəsaitlərindən 1 milyon rubl ayrıldığı qeyd olunurdu.

Cümhuriyyət dövründə dil, əlifba, tədrislə bağlı qəbul olunan qərarlar həmin dövr üçün çox böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Cümhuriyyətin 23 ay öz mövcudluğunu qoruyub saxlaya bilməsinə baxmayaraq, bunun müqabilində həmin dövrdə qəbul olunan qərarlar sonrakı dövrdə dil və təhsillə bağlı bir çox məsələlərdə öz aktuallığını soruyub saxladı. Bundan başqa, dillə bağlı başladılan dil siyasəti cümhuriyyət süqut etdikdən sonra da davam etdi. Belə ki, 18 sentyabr 1920-ci ildə *"Azərbaycan İnqilab Komitəsinin birinci və ikinci dərəcə məktəblərdə lisan təlimi haqqında"*² əmri naməsi qəbul edildi. Həmin qərarda, birinci və ikinci dərəcə məktəblərdə təlim dilinin şagirdlərin ana dilində olması, 2-ci dərəcə məktəblərdə birinci təlim ilindən (altıncı təlim ili) hər qrupda həftədə 4 saat olmaqla türk, həmçinin rus dilinin təliminin məcburi olması, əksəriyyət millətlərin məktəblərində türk və rus məcburi dillərindən birinin 2-ci dərəcə, ikinci təlim ilindən (yeddiinci təlim ili) tətbiqi qeyd edilir. Həftəlik dərslərin miqdarı elə götürülməliydi ki, təlimi qeyd edilən məcburi dil kursunun tamamilə icra edilməsi qeyd olunmalıydı. Bundan başqa, yenə həmin qərara əsasən yazısı olmayan millətlərin məktəblərində təlim dilinin həmin millətin özünün qəbul etdiyi dilin olması, fransız və alman dillərinin təliminin vahid zəhmət məktəbində məcburi həssas edilməsi, vahid zəhmət məktəblərində latın dilinin tə-

¹ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Qanunvericilik aktları (sənədlər toplusu). Bakı, 1998, s. 103

² "Kommunist" qəzeti, 20 sentyabr 1920-ci il

liminin tamamilə ləğv edilməsi, əksəriyyət millətlərin şagirdləri olan 2-ci dərəcə məktəblərdə hər qrupda (klasda) 3 həftəlik dərslə həmin millətin dilinin təlim edilməsi kimi bir çox ciddi məsələlər əmrnamədə öz əksini tapmışdı.

Bundan sonra əlifba məsələsində daha praktik addımlar atılır.

1921-ci ilin dekabr ayından başlayaraq N.Nərimanovun təşəbbüsü ilə dil və əlifba məsələlərinə həsr edilmiş müzakirələr keçirilir. Bu müzakirələr zamanı əlifba məsələsində iki cərəyan yaranır. “Latınçılar” (ərəb əlifbasının latın əlifbası ilə əvəz edilməsində israr edənlər) və “ərəbistlər” (ərəb əlifbasının islahı tərəfdarları). Yanvar ayının 13-də hər iki tərəfdən ayrıca komissiya yaradıldı. “Latınçılar” komissiyasının ümumi tərkibi 8 nəfərdən ibarət idi. Fərhad Ağazadə (sədr), Xudadat bəy Məlikaslanov, Abdulla Tağızadə, Məhəmməd Əmin Əfəndizadə, Həmid Şahtaxtılı, Azad Əmirov, Əhməd Pepinov və Hüseyn İsrafilbəyov. “Latınçılar” komissiyasına Fərhad Ağazadənin sədr seçilməsi onun əlifba məsələsində latınçılar arasında böyük hörmət və söz sahibi olduğunu göstərirdi. O dövrdə Azərbaycanda istifadə olunan ərəb əlifbasına müəyyən dəyişikliklər etməklə bu əlifbanın saxlanılmasının xeyli tərəfdarı olsa da, əlifbanın yeni latın əlifbası ilə əvəz olunmasını yeganə düzgün yol hesab edənlər daha sistemli və əsaslı dəlillər gətirməklə bu mübarizədən qalib çıxdılar.

O zaman “ərəbistlər” aşağıdakı 7 müddəanı ortaya qoyaraq latın əlifbasına keçidə heç bir ehtiyac olmadığını israr edirdilər:

1) Hürufatın çətinliyi mədəniyyətə mane ola bilməz, olsaydı, sabiqədə ərəblərin və indi də yaponların mədəniyyəti olmazdı. Firənglərin və ingilislərin də imlaları çətindir,

fəqət onların da mədəniyyəti bundan müşkülə düşməmişdir.

2) Ərəb hürufatının çətinliyindən farslar və ərəblər özləri heç bir şikayət etmirlər.

3) Hərgah ərəb hürufatının təbdilinə ehtiyac varsa, latın hürufatına nə üçün tərcih verilsin? Başqası yaramazmı?

4) Latın hürufatı qəbul edilərsə, köhnə ədəbiyyatımızın başına nə gələcəkdir?

5) Latın hürufatını camaat qəbul edərmı?

6) Latın hürufatını qəbul edib-etməmək məsələsi üçün Azərbaycan cumhuriyyəti dar bir yerdir. Yalnız burada qəbul edilərsə, islam millətlərindən ayrılmış qalar.

7) Hərgah latın hürufatına ehtiyac varsa, bunun qəbulu inqilab yolu ilə deyil, təkamül yolu ilə getməlidir.¹

Məhz Fərhad Ağazadə bütün bu suallar üzrə kəsərli dəlillərlə bu fikirlərin səhv olduğunu və latın əlifbasına keçidin ən düzgün və qaçılmaz olduğunu sübuta yetirdi və faktik olaraq bundan sonra ərəbistlərin mövqeləri ciddi surətdə zəiflədi.

Bir neçə həftə ərzində keçirilən bu çox vacib müzakirələrin nəticəsi olaraq həm “ərəbistlər”ə, həm də “latınçılar”a öz vahid layihələrini hazırlayıb hökumətə təqdim etmək təklif edildi. “Ərəbistlər” vahid layihə hazırlaya bilmədilər, lakin “latınçılar” bir neçə müzakirə keçirərək aprel ayında vahid layihə hazırlayıb hökumətə təqdim etdilər və bu layihə hökumət tərəfindən təsdiqləndi.

1922-ci ildə Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi yanında Yeni Əlifba Komitəsi (AYTƏK) təşkil edildi. Komitənin yaradılmasında məqsəd dilimizi, yazı və oxu sistemi-

¹ Fərhad Ağazadə. “Nə üçün ərəb hərfləri Türk dilinə yaramır?” (Əski əlifba ilə türk dilində). Bakı, 1922, s. 181

mizi sadələşdirmək məqsədilə ərəb əlifbasının latın əlifbası ilə əvəz edilməsi prosesini tənzimləmək və həyata keçirmək idi. Komitənin ilk tərkibi 5 nəfərdən ibarət idi: Səmədağa Ağamalıoğlu, Fərhad Ağazadə, Xudadat bəy Məlikaslanov, Abdulla Tağızadə və Əhməd Pepinov.

Komitənin dəqiq yaranma tarixi, ilk tərkibi, sədrin seçilməsi və bir sıra başqa məsələlərlə bağlı konkret arxiv materiallarına rast gəlmədik, olan materiallar arasında isə xeyli uyğunsuzluqlar var. Müxtəlif mənbələrdə komitənin yaranma tarixi müxtəlif göstərilir. Komitənin keçirdiyi iclasların protokolları da bu tarixlərin hansının doğru, hansının yanlış olduğu barədə dəqiq mənzərə yaratmır.

Komitənin ilk sədrinin kimliyi haqqında da qarışıq məlumatlar var. Məsələ ilə bağlı dərc olunmuş bütün mənbələrdə komitə sədrinin Səmədağa Ağamalıoğlu olduğu göstərilərsə də, arxiv materialları bu məsələyə tam aydınlıq gətirir. Komitənin 1922-ci ildə müxtəlif təşkilatlarla çoxsaylı yazışma sənədlərindən, o cümlədən Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri Səmədağa Ağamalıoğlunun özünün imzası ilə aparılmış yazışmalardan aydın olur ki, Fərhad Ağazadə 1922-ci il noyabr ayının 20-nə qədər komitənin sədri, Səməd Ağamalıoğlu isə komitənin fəxri və siyasi sədri olmuşdur. 1922-ci il noyabrın 20-dən etibarən (Fərhad Ağazadənin səhhəti ilə əlaqədar) sədr vəzifəsini müəyyən müddət Abdulla Tağızadə icra etmiş və təxminən 1923-cü ilin mart ayında Səmədağa Ağamalıoğlu komitəyə sədr seçilmişdir. Bundan sonra Fərhad Ağazadə komitənin sədr müavini, nəşriyyat şöbəsinin müdiri vəzifələrində çalışmışdır.

Komitənin yaranmasıyla yeni əlifba hərəkəti daha sistemli, daha planlı şəkildə həyata keçirilir.

AYTƏK-in 14 iyul 1922-ci ildə Fərhad Ağazadənin sədrliyi ilə keçirilən iclasında Azərbaycanın rayonlarında və

Azərbaycandan kənarda komitənin bir sıra yerli təşkilatlarının yaradılması məsələsi müzakirə edilir və çox keçmir ki, komitənin aşağıdakı yerli təşkilatları yaradılır:

1922-ci ildə Şuşada, Qazaxda, Tovuzda, Gəncədə, Şəkidə, Ağdamda, Şəmkirdə, Zaqatalada, Göyçayda, Ağdaşda, Sabirabadda, Salyanda, Şamaxıda, eləcə də Azərbaycandan kənarda Türküstanda, İrəvanda, Tiflisdə, 1923-cü ildə Qubada, Cəbrayılada. Ərəb əlifbasının latın əlifbası ilə əvəz edilməsində bu komitə həlledici rol oynadı və yeni türk əlifbasının düzülüşü müəyyənləşdirildi. Bu əlifba qəbul edilərkən təqdim edilən 4 layihədən Abdulla Tağızadə və Mirəziz Seyidovun layihələrindən daha çox istifadə edilmişdi (Qalan 2 layihə Abdulla Əfəndizadə və Məhəmməd ağa Şahtaxtlının layihələri idi). Burada bir məqama diqqət yetirək. 1919-cu ildə Maarif naziri yanında yaradılan komissiyada müzakirə edilən 3 layihədən biri məhz Abdulla Tağızadə və Mirəziz Seyidovun birlikdə təqdim etdikləri layihə idi. Lakin o zaman bu layihə deyil, Abdulla Əfəndizadənin layihəsi əsas götürülmüşdü. Göründüyü kimi, keçən 2 il ərzində Abdulla Tağızadə və Mirəziz Seyidov hər biri öz layihəsini hazırlamış, “latınçılar” komissiyasında layihələrinin qəbuluna əsasən nail ola bilmişdilər. Ümumiyyətlə, latınlaşma uğrunda mübarizə bir hərəkət şəklini aldığı vaxtdan bu prosesin sonuna qədər bir sıra şəxslər, o cümlədən Fərhad Ağazadə, Məhəmməd ağa Şahtaxtlı, Həmid bəy Şahtaxtlı, Abdulla Əfəndizadə, Abdulla Tağızadə, Mirəziz Seyidov müxtəlif layihələr təklif etməkdə daha fəal olmuşlar. Adı çəkilənlərdən hər birinin öz əlifba layihəsi olmuşdur.

Aparılan işlər nəticəsində “Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin 1923-cü il 20 oktyabr tarixli qərarı ilə yeni əlifba ərəb əlifbası ilə bərabərhüquqlu və 1924-cü il 27

iyun tarixli qərarla məcburi və dövlət əlifbası hesab olundu”¹.

Onu da qeyd edək ki, bu komitə yeni əlifba ilə bərabər, müsəlman dünyasında istifadə olunan rəqəmlərin əvəzinə indiki Avropa rəqəmlərini də qəbul etmişdi. Bu Avropa rəqəmlərini Azərbaycanda ilk dəfə F.Ağazadə işlətməmişdir. Fərhad Ağazadənin AYTÖK-dəki fəaliyyəti o qədər geniş, əhatəli və məhsuldardır ki, bu rolu dərk etmək və əyani surətdə görmək üçün onun təşkilatın iclaslarında iştirakı və fəaliyyəti ilə bağlı məqamların xronoloji ardıcılıqla verilməsini ən doğru yol hesab edirik.

Beləliklə, AYTÖK-in 13 iyun 1922-ci ildə keçirilən sayca 1-ci iclasında Səmədəğa Ağamalioğlunun təklifi ilə “komitənin işlərinin tez və səliqəli getməsi, təşkilatın qüvvətlənməsi və canlanması məqsədilə” komitə daxilində 8 nəfərdən ibarət xüsusi idarə yaradılır, Fərhad Ağazadə idarənin sədri seçilir və 27 iyul tarixdə ona bu vəzifəni təsdiq edən vəsiqə verilir.

AYTÖK-in 23 iyun 1922-ci il tarixdə keçirilən sayca 2-ci iclasında əlifbanın yenidən çapdan çıxması münasibətilə tədbir təşkil olunması qərara alınır və tədbirdə əsas müəhazirəçi olaraq Fərhad Ağazadə çıxış edir. Elə bu iclasda ona xəstəliyi ilə əlaqədar iyul ayının 1-dən etibarən 2 aylıq məzuniyyət verilməsinə baxmayaraq, işlərin çoxluğu cəmi 3 həftədən sonra onu işə qayıtmağa məcbur edir.

AYTÖK-in 14 iyul 1922-ci ildə keçirilən sayca 4-cü iclasında Fərhad Ağazadəyə xəstəliyi ilə bağlı məzuniyyət verilməsi və bununla bağlı maddi köməklik göstərilməsi qərara alınır. Eyni zamanda qərara alınır ki, Moskvada

¹ İsaخان İsaханлы. Azərbaycanda latın əlifbasına keçid və Fərhad Ağazadə, Bakı, 2011, s. 66

yaşayan başqa türk millətlərinin nümayəndələri ilə əlaqələr yaratmaq və komitənin bir şöbəsinin orada açılması üçün Səmədağa Ağamalıoğlu Moskvaya ezam olunsun.

AYTÖK-in 25 iyul 1922-ci il tarixdə Fərhad Ağazadənin sədrliyi ilə keçirilən sayca 5-ci iclasında yeni əlifbaya alıxanların oxuması üçün qəzetlərdə yeni əlifba ilə ayrıca sütun verilməsi, M.F.Axundovun hürufat xüsusunda olan əlyazmalarının, pulla da olsa, Salman Mümtazdan alınması və s. məsələlərlə yanaşı Fərhad Ağazadənin “Nə üçün ərəb hərfləri Türk dilinə yaramır?” əsərinin çap edilməsi məsələsi müzakirə olunur və kitab bəyənilərək tezliklə 2.000 nüsxə ilə çap edilməsinə qərar verilir.

Komitənin 4 avqust, 14 avqust və 27 avqust tarixlərində keçirilən sayca 6-cı, 7-ci və 8-ci iclaslarında Fərhad Ağazadənin “Yeni imla” kitabçası geniş müzakirə edilir, təklif olunan dəyişikliklərin Əhməd Pepinov tərəfindən düzəldilməsindən sonra çapa verilməsi qərara alınır.

Komitənin 27 avqust tarixində keçirilən iclasında xüsusi qəzet buraxmaq məsələsi əsas yer tutur.

Müzakirələr nəticəsində bununla bağlı aşağıdakı qərar qəbul edilir: *“Müvəqqəti olaraq “Kommunist” qəzetində əvvəlki kimi bir sütun buraxmaq ilə bərabər, həftəlik “Yeni yol” adlı bir qəzetin də çıxarılmasına çalışmalı və bu xüsusda hazırlıqlar görməli”*¹.

18 oktyabr 1922-ci ildə keçirilən sayca 13-cü iclasda Fərhad Ağazadə yeni əlifba yolunda qəzet və jurnalların rolundan danışır və bu haqda geniş məlumat verir. Bu iclasda Səmədağa Ağamalıoğlunun təklifi ilə belə bir qərar qəbul edilir ki, qısa müddətdə yeni kitablar nəşr edilsin. Əgər

¹ İsaخان İsaханлы. Azərbaycanca latın əlifbasına keçid və Fərhad Ağazadə, Bakı, 2011, s. 68

komitə tərəfindən yeni kitablar təklif edilməzsə, ərəb əlifbası ilə yazılmış kitablardan bəziləri yeni əlifba ilə çap etdirilsin. Bu məsələnin müzakirəsində Fərhad Ağazadə qəti olaraq belə bir fikrin üzərində durur ki, ərəb əlifbasıyla yazılmış kitabların məzmunusuzluğunu nəzərə alıb yeni kitablar nəşr etmək lazımdır. Bu məsələ ilə ciddi məşğul olmaq üçün Cəlil Məmmədquluzadə (sədr), Abdulla Tağızadə və Hacı Kərim Sanılıdan ibarət komissiya yaradılır. Bu iclasda Fərhad Ağazadənin təklifi ilə komitə üzvlərinin məvacibinin 50 manat artırılması qərara alınır.

15 noyabr 1922-ci ildə keçirilən 16-cı iclasda Fərhad Ağazadəyə ayağının təşrih edilməsi ilə bağlı noyabrın 20-dən müalicəsi qurtarana qədər məzuniyyət verilir və onun işlərini aparmaq Abdulla Tağızadəyə tapşırılır.

9 fevral 1923-cü ildə keçirilən 19-cu iclasda Mirzə Cabbar Məhəmmədzadə Fərhad Ağazadənin “Nə üçün ərəb hərfləri Türk dilinə yaramır?” kitabı haqqında məruzə edir və kitabın yenidən 1500 nüsxə çap edilməsi qərara alınır.

20 fevral 1923-cü ildə keçirilən 20-ci iclasda “Yeni yol” qəzetində keyfiyyətin yüksəldilməsi üçün komitə üzvləri X.Məlikaslanov, Ə.Pepinov və C.M.Əfəndiyevin qəzetlə yaxından əlaqədə işləmələri qərara alınır. Üstəlik, qərara alınır ki, qəzetdə kənar adamların yazdıqları yazıya görə hər sətərə 1 qəpik verilsə də, komitə əməkdaşlarına bu işlərə görə sətir hesabı deyil, yalnız hər ayın sonunda müəyyən kompensasiya verilsin.

11 aprel 1923-cü ildə keçirilən 22-ci iclasda komitə üzvlərinin məvacib məsələsi müzakirə edilir və Fərhad Ağazadəyə, Cəlil Məmmədquluzadə ilə birlikdə, ən yüksək – 17-ci dərəcəli məvacib təyin edilir.

Bu dövrdə Fərhad Ağazadə səhhətində olan problemlərlə bağlı komitənin iclaslarında müntəzəm iştirak edə

bilmir. 5 iyul 1923-cü ildə keçirilən 28-ci iclasda ona məvacibi qabaqcadan ödənilməklə iyunun 15-dən etibarən yenidən 2 aylıq məzuniyyət verilir. Xəstə olmasına baxmayaraq, onu yeni əlifbanın bəzi hərflərinin dəyişdirilməsi ilə bağlı yaradılan komissiyanın tərkibinə daxil edirlər (Cəlil Məmmədquluzadə, Hacı Kərim Sanlı, Abdulla Tağızadə, rəssam Əzim Əzimzadə ilə birlikdə) və sonradan, 7 mart 1924-cü il tarixli iclasda bu məsələ ilə yalnız Abdulla Tağızadə və Fərhad Ağazadənin məşğul olması məqsədəuyğun hesab edilir.

10 yanvar 1924-cü ildə keçirilən ilin 1-ci iclasında Fərhad Ağazadə komitənin nəşriyyat işləri haqqında danışır, eləcə də Azərbaycanda şrift tökən fabrikin vacibliyindən söhbət açır və onun təklifi ilə Azərbaycan Xalq Komissarları Şurasına müraciət edilməsi qərarlaşdırılır.

Yuxarıda qeyd olunan bütün məsələlər Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Azərbaycan (türk) dili ilə bağlı qəbul edilmiş qərarların əhəmiyyətini bir daha açıq şəkildə sübut edir.

Qeyd etdiyimiz kimi, istər cümhuriyyət dövründə, istərsə də cümhuriyyətdən sonrakı dövrlərdə Azərbaycan (türk) dili ilə bağlı bir sıra qərarlar qəbul olunmuşdu. İstərdik o qərarlar haqqında qısaca məlumat verək. Onu da qeyd edək ki, bütün bu qərarların əksəriyyəti cümhuriyyət dövründə dillə bağlı qəbul edilmiş qərarlara əsaslanır.

Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin 27 iyun 1924-cü ildə "Respublikanın dövlət idarələrində dövlət dilini və əhalinin əksəriyyətinin və azlıqda qalan millətlərin dillərini tətbiq etmək haqqında" qəbul etdiyi dekretində qeyd olunurdu:

"Sovetlərin Zaqafqaziya Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin ikinci sessiyasının dil haqqındakı bəyannaməsinin 3-cü

bəndinin icrası üçün Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi qərara alır:

1. Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının dövlət dili türk dilidir.

2. Azərbaycan SSR-in dövlət idarələrində həmin dekretdə yazılanlara əsasən qeyri-türk milləti əhalisinin əksəriyyətinin dilini (7-ci maddə), həmçinin azlıq təşkil edən millətlərin dilini (8-ci maddə) işlətməyə yol verilir. Belə dillər rus, erməni və gürcü dilləridir.

Qeyd: göstərilən aktların şərhində şübhə oyandıqda əsl mətn türkcəsi hesab olunur.

3. Respublikanın bütün ərazisində əhali tərəfindən icra edilməsi məcburi olan bütün qanunvericilik aktları, habelə mərkəzi hakimiyyət orqanlarının inzibati aktları dövlət dilindən əlavə əvvəlki maddədə göstərilən azlıq təşkil edən millətlərin dillərində elan edilir.

4. Yerli orqanların əhali tərəfindən icra edilməsi məcburi olan qərarları, sərəncamları və elanları dövlət dilində, müəyyən qəzanın əhalisinin əksəriyyətinin dilində (7-ci maddə) və bu dekretin ikinci maddəsində göstərilən azlıq təşkil edən millətlərin (8-ci maddə) işlətdiyi dildə elan edilir.

5. Respublikanın dövlət idarələrində kargüzarlıq aşığıda göstərilən istisnalarla dövlət dilində aparılır.

Qeyd: 1-ci. Az. MİK, XKS, Xalq Maarif Komissarlığı, XDİK, XƏQ, Xalq Səhiyyə Komissarlığı, XTK və Xalq İctimai Təminat Komissarlığı milli aparat, yəni öz aralarında yazışmanı dövlət dilində aparən idarələr hesab olunurlar. Adları çəkilən idarələr milliləşdirilməyən idarələrlə yazışmanı paralel olaraq türk və rus dillərində aparırlar.

Qeyd: 2-ci. Milliləşdirilməli olan idarələr milliləşdirilmiş idarələrlə yazışmanı və əlaqəni türk dilində və ya paralel olaraq rus və türk dillərində aparmalıdırlar. Milliləş-

dirilməyən idarələr öz aralarında yazışmanı paralel olaraq türk və rus dillərində aparırlar.

6. Hər bir vətəndaşın mərkəzi dövlət idarələrinə istər dövlət dilində, istərsə də 2-ci maddədə göstərilən azlıq təşkil edən millətin işlənən dillərindən birində yazılı və şifahi ərizələr, şikayət və məlumat verməyə, həmçinin sənəd və elanların bu dillərdən birinə tərcümə olunmaqla verilməsini tələb etməyə ixtiyarı vardır.

7. Son statistika məlumatına görə, əhalinin əksəriyyəti (nisbətən) qeyri-türk milləti yaşayan qəza, vilayət və rayon idarələrində kargüzarlıq əhalinin əksəriyyətinin dilində aparılır. Göstərilən qayda Sovetlərin Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinə qəza icraiyyə komitəsinin təqdimatı üzrə müəyyən edilir.

8. Qəza və vilayət idarələrində azlıqda qalan millətin işlətdiyi dil bu dekretin 2-ci maddəsində göstərilən dillərdən biri sayılır, bu şərtlə ki, bu dil son statistika məlumatına əsasən qəza və ya vilayət əhalisinin 15 faizindən çoxunun danışdığı millətin dili olmuş olsun. Qəza idarələrində işlənən dili müəyyən etmək qəza icraiyyə komitəsinin təqdimatı üzrə Sovetlərin Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinə aiddir.

9. Qəza və vilayət idarələrinə və ya qəza və yaxud vilayətin vəzifəli şəxslərinə müraciət edən vətəndaşlar hər yerdə dövlət dilindən, əhalinin əksəriyyəti türk olmayan qəzalarda və vilayətlərdə əksəriyyətin dilindən, həmçinin bu dekretin 6-cı maddəsində göstərilən hüquqlar dairəsində olmaq şərtlə müəyyən qəzada və ya vilayətdə 8-ci maddəyə əsasən işlənən dildən istifadə edə bilərlər.

10. Bu dekretin 7-ci maddəsinə əsasən kargüzarlıq əhalinin əksəriyyətinin dilində aparılan qəza və vilayət idarələrinin mərkəzi hakimiyyət orqanları ilə və axırıncıların birincilərlə məktubları qəza idarələrinin kargüzarlığı aparıl-

dığı dildə aparılır. Müxtəlif kargüzarlıq dillərində münasibətdə olan qəza idarələrinin məktubları dövlət dilində və 2-ci maddədə göstərilən dillərdən biri ilə aparılır.

11. Qəza orqanlarından aşağı inzibati orqanlar müvafiq icraiyyə komitələrinin qərarına əsasən kargüzarlığı dövlət dilində və ya bu dekretin 2-ci maddəsində qeyd edilən dillərdən birində apara bilərlər, lakin mərkəzi qəza idarələri ilə qəzanın apardığı kargüzarlıq dilində, əhali ilə isə münasibət bu dekretin 9-cu maddəsində göstərilən qaydalarla aparılır.

12. Dilləri respublikanın bütün ərazisində və ya qəzalardan birində işlənən dil hesab edilən millətlərə mənsub olmayan şəxslərə bütün idarələrdə bu dekretin 6-cı maddəsində nəzərdə tutulan hüquqlar əsasında rus dilindən istifadə etməyə icazə verilir.

13. Respublikanın məhkəmə idarələrində mühakimə dili cinayət və mülki-prosessual məcəllələrlə müəyyən edilir. Dövlət dilini və ya müəyyən yerin əhalisinin əksəriyyətinin dilini bilməyən tərəflərə: a) müəyyən qəzada azlıq təşkil edən millətin işlətdiyi dildə şikayətlər, ərizələr və ümumiyyətlə mühakiməyə aid kağızları verməyə, b) eyni dildə şifahi izahat verməyə, v) bütün mühakimə əməliyyatının, müqabil tərəfin ərizə və vəsatətlərinin, prokuror nəzarəti rəylərinin, məhkəmə orqanları hökmlərinin, qətnamələrinin, qərarlarının, şahidlərin ifadələrinin və mütəxəssislərin rəylərinin bilavasitə məhkəmə və ya tərcüməçi tərəfindən həmin dildə şifahi tərcümə olunmasını tələb etməyə, q) məhkəmə orqanlarının hökmləri, qətnamələri və qərarlarının, protokolların və digər mühakimə aktlarının, həmçinin şəhadətnamələrin, vəsiqələrin və arayışların surətlərinin həmin dildə tərcüməsinin verilməsini və d) çağırış vərəqələri,

bildiriş və elanların göstərilən dildə göndərilməsini tələb etməyə ixtiyarı vardır.

14. Həmin dekret elan edildiyi gündən etibarən qüvvəyə minir.¹

Bundan başqa, Azərbaycan SSR-in 1925-ci ildə qəbul etdiyi "*Yeni türk əlifbası haqqında IV Ümumazərbaycan Sovetlər qurultayının*"² qərarını qeyd edə bilərik. Yeni türk əlifbası haqqında olan qərarla 1925/26-cı tədris ilindən bütün 1-ci pilləli məktəblərdə yeni türk əlifbasının tətbiqi hər il növbəti qruplara keçdikcə səkkizillik müddətin sonunda, yəni 1932/33-cü tədris ilində, bütün 1-ci, 2-ci pilləli məktəblərdə tədrisin yeni türk əlifbası üzrə aparılması qeyd olunmuşdu. Yeni əlifbaya keçidin baş tutmadığı qruplarda səkkizillik müddət ərzində tədrisin köhnə əlifba üzrə aparılması da həmin qərarla qeyd olunurdu.

Həmin qərarın sonrakı bəndlərində göstərilirdi ki, yeni əlifba üzrə aparılan nəşriyyat işinin gücləndirilməsi üçün bu işlə məşğul olan bütün müəssisələrə öz nəşrlərinin müəyyən faizini (hissəsini) yeni əlifba ilə buraxmaq və bütün mətbəələrə müəyyən miqdarda yeni türk şrifti almaq təklif edilsin. Bundan başqa, qərarın digər bölmələrində Azərbaycan mərkəzi dövlət müəssisələrində və qəzalarda dəftərxana işlərinin (kargüzarlığın) yeni əlifba üzrə aparılması məqsədilə dövlət müəssisələri üçün bu əlifbanın öyrənilməsi üzrə kurslar təşkil etmək və digər hazırlıq işlərinin aparılması kimi məsələlər də öz əksini tapmışdı.

¹ Balayev Xaqan. Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi təşəkkül tarixindən (XVI-XX). Bakı, 2002, səh.118-120, *Həmçinin ətraflı bax*: Azərbaycan SSR hökuməti qərarlarının xronoloji külliyyatı. I cild, s. 37-39

² Azərbaycan SSR Sovetlər qurultaylarının qərar və qətnamələri (1921-1937). Bakı, 1961, s. 74-75

Həmçinin qeyd olunan qərarda bütün Azərbaycan türk mətbuatının (nəşriyyat işinin) yeni əlifbaya gələcək keçidi məsələsi və yeni əlifba qarşısında duran mühüm vəzifələri nəzərə alaraq Azərbaycanın mərkəzi Bakı şəhərində hərf-tökmə müəssisəsinin təşkil edilməsi kimi məsələlər qeyd olunmuşdu.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 23 aylıq hakimiyyəti dövründə Azərbaycan (türk) dili ilə bağlı gördüyü işlər və qəbul olunmuş qərarlar həm cümhuriyyət dövrü, həm də ondan sonrakı dövr üçün çox əhəmiyyətli qərarlar idi. Cümhuriyyət XIX əsrin sonlarından əlifba və dillə bağlı başlayan hərəkatı, bütün prosesləri ümumiləşdirərək dil sahəsində konkret addımlar atmışdı. Əlbəttə, qəbul olunan bu qərarlarda və onların tətbiq edilməsində çatışmazlıqlar görə bilərik, bu da çox təbii idi. Çünki yeni qurulmuş cümhuriyyətin qarşısında elə ciddi məsələlər var idi ki, qeyd olunan müddətdə dillə bağlı nəzərdə tutulan sonrakı qərarlar da yarımçıq qaldı. Bütün bu dediklərimizə baxmayaraq, əminliklə söyləyə bilərik ki, cümhuriyyətin 23 aylıq mövcudluğu ərzində dil sahəsində gördüyü işlər nəinki həmin dövrdə yalnız Azərbaycanda, hətta bütün türk dünyasında gələcəkdə dillə bağlı yerinə yetirilməli işlər üçün cığır açdı və sonrakı proseslərə öz müsbət təsirini göstərdi. Hətta cümhuriyyət dövründə qəbul olunan qərarların əhəmiyyətini biz 1926-cı ildə Bakıda keçirilən Birinci Türkoloji Qurultay zamanı orada müzakirə olunan məsələlərdə də görə bilərik. Məhz 1926-cı ildə Bakıda keçirilən Türkoloji Qurultay zamanı qəbul edilən və bütün türk dünyasında istifadə olunan “Birləşdirilmiş türk əlifbası” adı verilən əlifba məhz A.Əfəndizadənin hazırladığı “Son türk əlifbası” əsasında tərtib edilmişdi.

1.4. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin rəsmi dili və işlənən dillər

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti – özünün qısamüddətli (23 ay) fəaliyyəti dövründə böyük xidmətlər göstərmiş, xalqımızın istiqlaliliyyətini elan etmiş, xalqın milli mənlilik şüurunu özünə qaytarmış, onun öz müqəddəratını təyin etməyə qadir olduğunu əyani şəkildə sübuta yetirmişdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və onun parlamenti çox çətin və mürəkkəb bir tarixi dövrdə meydana gəlmişdi. Rusiyada 1917-ci ilin fevralında baş vermiş inqilab nəticəsində əsrlərlə ömür sürmüş mütləqiyyət quruluşu devrilir. Zaqafqaziya Dövlət Dumasına seçilmiş deputatlardan ibarət Zaqafqaziyanın idarəsi üzrə xüsusi komitə, noyabrda isə Zaqafqaziya Komissariatı yaradılır. Cənubi Qafqazdan Rusiyanın Müəssislər Məclisinə seçilmiş və bolşeviklərin oktyabr çevrilişindən sonra onda iştirak edə bilməyən nümayəndələri 1918-ci il fevralın 14-də Tiflisdə toplaşır və Cənubi Qafqazda ali hakimiyyət orqanı olan Zaqafqaziya Seymini yaradırlar. Azərbaycan nümayəndələrinin təkidinə baxmayaraq Zaqafqaziya Seymi aprelin 9-da Zaqafqaziya Cümhuriyyətinin yaranması ilə bağlı, daxili və xarici siyasət sahəsində heç bir əsaslı yenilik həyata keçirə bilmir. Seymdə iştirak edən və müxtəlif millətlərdən olan nümayəndələr arasındakı daxili ziddiyyətlər və xarici oriyentasiya məsələlərindəki əskikliklər onların ümumi dil tapmasına imkan vermirdi.

Zaqafqaziya Seymində və hökumətində fəaliyyət göstərən hər üç millətin nümayəndələrindən hər biri özmillə-

tinin mənafeyini Ümumqafqaz mənafeyindən üstün tuturdu. Onların ümumi platforması yox idi. 1918-ci il may ayının 25-də Zaqafqaziya Seyminin son iclası keçirilir. Gürcüstan Zaqafqaziya Seymindən çıxaraq may ayının 26-da öz istiqlaliyyətini elan edir.

1918-ci il may ayının 28-də keçmiş Qafqaz canişininin iqamətgahında doktor Həsən bəy Ağayevin sədrliyi ilə Azərbaycan Milli Şurasının iclası keçirilir. Uzun və hərtərəfli müzakirədən sonra Milli Şura çox böyük ruh yüksəkliyi ilə, ayaq üstə və sevinc yaşları içərisində Azərbaycanın istiqlaliyyəti haqqında bəyannamə qəbul edir.

İstiqlal bəyannaməsində deyilirdi: *“Böyük Rusiya inqilabının cərəyanı ilə dövlət vücutunun ayrı-ayrı hissələrə ayrılması ilə Zaqafqazıyanın rus orduları tərəfindən tərkinə mövcud bir vəziyyəti-siyasiyyə hasil oldu. Kəndi qəvayi-məxsusələrinə tərk olunan Zaqafqaziya millətləri müqəddəratlarının idarəsini bizzat kəndi əllərinə alaraq Zaqafqaziya Qoşma Xalq Cümhuriyyətini təsis etdilər. Vəqayi-siyasiyyənin inkişaf etməsi üzərinə gürcü milləti Zaqafqaziya Qoşma Xalq Cümhuriyyəti cüzindən çıxıb öz müstəqil Gürcü Xalq Cümhuriyyəti təsislini səlah gördü.*

Rusiya ilə Osmanlı imperatorluğu arasında zühur edən müharibənin təsviyəsi üzündən hasil olan vəziyyət hazireyi-siyasiyyə və məmləkət daxilində bulunan misilsiz anarxiya Cənub-Şərqi Zaqafqaziyadan ibarət bulunan Azərbaycana dəxi bulunduğu daxili və xarici müşkülətdən çıxmaq üçün xüsusi bir dövlət təşkilatı qurmaq lüzumunu tələqin ediyor. Buna binaən arai-ümmiyyə ilə intixab olunan Azərbaycan Şura milliyeyi-islamiyyəsi bütün cəməatə elan ediyor ki:

1. Bu gündən etibarən Azərbaycan xəlqi hakimiyyət həqqinə malik olduğu, Cənub-Şərqi Zaqafqaziyadan ibarət Azərbaycan dəxi kamil-əl-hüquq müstəqil bir dövlətdir.

2. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin şəkli-idarəsi Xalq Cümhuriyyəti olaraq təqərrür ediyor.

3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti bütün millətlər və bilxassə həmcüvər olduğu millət və dövlətlərlə münasibəti-Həsənə təsisinə əzm edər.

4. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti millət, məzhəb, sinif, silk və cins fərqi gözləmədən qələmrəvində yaşayan bütün vətəndaşlarına hüquqi-siyasiyyətə və vətəniyyətə təmin elər.

5. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ərazisi daxilində yaşayan bilcümlə millətlərə sərbəstənə inkişafı üçün geniş meydan buraxır.

6. Məclisi-Müəssisən toplanıncaya qədər Azərbaycan idarəsinin başında arai-ümumiyyətə ilə intixab olunmuş Şurai-Milli və Şurai-Milliyə qarşı məsul hökuməti-müvəqqəti durur".¹ (Əlavə-9)

Sonra Milli Şura bitərəf Fətəli xan Xoyski başda olmaqla Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ilk hökumətini təşkil edir.

F.X.Xoyskinin sədrliyi ilə yaradılmış hökumətə həvalə edir və ona tapşırır ki, öz hakimiyyətini qısa müddətdə çağırılacaq Müəssislər Məclisindən başqa heç kimə güzəştə getməsin. İclasda çıxış edən F.X.Xoyski bildirir ki, onun yaratdığı yeni hökumətin başlıca vəzifəsi Azərbaycanın azadlığı və istiqlaliyyəti uğrunda mübarizə olacaqdır.

Parlamentin ilk iclasının açılışı 1918-ci il dekabrın 7-nə keçirilir. Həmin gün gündüz saat 1⁰⁰-da H.Z.Tağıyevin Nikolayevski küçəsində yerləşən keçmiş qız məktəbinin binasında müsəlman Şərqində ilk parlamentin birinci iclası təntənəli şəraitdə açılır.

¹ Arxiv: f.894, siy,10, iş 192, vər. 1

Parlamenti açan Azərbaycan Milli Şurasının sədri M.Ə.Rəsulzadə böyük təbrik nitqi söyləyir: “...Əfəndilər! Rusiyada zühur edən inqilabi-kəbir digər həqiqətlər arasında bir həqiqəti-bahirəyi dəxi elan etmiş idi. Bu həqiqət millətlərin həqqi-hürriyyət və istiqlalları idi. Rusiya inqilabı təbiətində mövcud olan ruhə sadıq qalaraq təbii yolu ilə inkişaf etsə idi, millətlərin hüququnu təmin ilə muxtariyyətlərdən müştəkkil azad və demokratik bir Rusiyanı bir an əvvəl təsis edəcək idi. O vaxt təbii idi ki, Rusiyada yaşayan müsəlmanların da həyatı-siyasiyyələri digər məhkum millətlərlə bərabər başqa bir təriqdə cərəyan edəcəkdi. Millətlərə kəndi müqəddəratının təyini pək səmimənə bir surətdə Rusiya Məclisi-Müəssisənindən gözlədilər. Fəqət Rusiyada inqilab və demokratik naminə zühur edən məkus bir istibdad nə kimi xarabalıqlar yaratdığını bilirsiniz... Əfəndilər! Çünki səadət və hürriyyət istiqlaldir. İştə bunun üçün, əfəndilər, müstəqil Azərbaycanı təmsil edən o üçboyalı bayrağı Şurayi-Milli qaldırmış, türk hürriyyəti, islam mədəniyyəti və müasir Avropa iqtidarı – əhrarnaməsini təmsil edən bu üçboyalı bayraq daima başlarımızın üstündə ehtizaz edəcəkdir. Bir dəfə qaldırılmış bayraq bir daha enməyəcəkdir. Mən buna iman edirəm. Mənim bu imanımı millətlərin qəlbində doğmuş olan əməl günəşi işıqlandırır. Bu günəş bir daha üful etməyəcək. Mən vicdani-bəşəriyyətə inanıram. Əvət, əfəndilər bu gün firqə ehtirasları, şəxsi qərəzləri və bütün bu kimi vətən və millət qayəsi qarşısında səqit qalan qərəzlər atılmalı, vətən qayğısı, millət duyğusu hər şeydən yüksək tutulmalıdır...”¹

Əsas üstünlük təşkil edən “Müsəvat” fraksiyasının təklifi ilə Əlimərdan bəy Topçubaşov parlamentin sədri, doktor Həsən bəy Ağayev isə sədrin birinci müavini seçilir. Ə.Topçubaşov bu vaxt İstanbulda olduğu üçün parla-

¹ 7 dekabr 1918-ci il Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin açılışı. **Arxiv, f. 895, siy. 1, is. 1, vər. 5-10.**

mentə H.Ağayev sədrlik edir. 1919-cu ilin yanvarında Ə.Topçubaşov Paris sülh konfransında Azərbaycan nümayəndə heyətinin başçısı təyin olunaraq Parisə getdiyi üçün o, hətta 1920-ci ilin yanvarında yenidən parlamentin sədri seçilsə də, təəssüflər olsun ki, parlamentə bir gün də olsun belə rəhbərlik etməmişdir. Parlamentin üç nəfərdən ibarət katibliyi də seçilir. Mehdi bəy Hacinski baş katib seçilir. Artıq 1919-cu ilin axırına yaxın parlamentdə II müxtəlif partiya fraksiyası və qrupunu cəmi 96 deputat təmsil edirdi.

Azərbaycan Parlamentinin ilk iclaslarında onun işində iştirak edən partiya fraksiya və qrupları özfəaliyyət proqramları haqqında bəyanatlar verirlər. Bu bəyanatlarda ümumi bir məqsəd diqqəti cəlb edirdi: gənc Azərbaycan Cümhuriyyətinin müstəqilliyi və ərazi toxunulmazlığını, milli və siyasi hüquqlarını qoruyub saxlamaq Azərbaycan xalqının və hökumətinin digər xalqlar və hökumətlərlə, xüsusilə qonşu hökumətlərlə dostluq əlaqələrini yaratmaq və möhkəmləndirmək, respublikada hüquqi-demokratik dövlət quruluşunu bərqərar etmək, geniş sosial islahatlar həyata keçirmək, ölkəni müdafiə edə biləcək güclü ordu yaratmaq. Azərbaycan Cümhuriyyəti Parlamentində fəaliyyət göstərən partiya fraksiya və qrupları onun iclaslarında həm də öz partiya və qruplarının mənafeyi və ideologiyası istiqamətindən çıxış edirdilər. Onların arasında ən iri və aparıcı partiya Azərbaycan xalqının milli mənafehlərinin daşıyıcısı və parlamentdə əksəriyyət çoxluğu təşkil edən “Müsavət” partiyası idi.

Əlbəttə, qeyd olunanları parlament üzvlərinin çıxışlarından gətirilən aşağıdakı nümunələrdə aydın görmək olar.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin Məclisi-Məbusanının (parlamentinin) birinci iclasında Şurayi-Millinin (Milli Şuranın) rəisi Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin giriş sözündəki çıxışından: *“Möhtərəm məbuslar! Azərbaycan Cümhuriyyətinin*

ilk Məclisi-Məbusanını açmaq yomi-səadəti, siz möhtərəm məbusları təbrik etmək şərəfinin öhdəmə düşməsilə müftəxirəm (Alqışlar). Əfəndilər! Rusiyada zühur edən inqilabi-kəbir digər həqiqətlər arasında bir həqiqəti-bahirəyi dəxi elan etmiş idi. Bu həqiqət millətlərin həqqi-hürriyyət və istiqlalları idi. Rusiya inqilabı təbiətində mövcud olan ruhə sadıq qalaraq təbii yolu ilə inkişaf etsə idi, millətlərin hüququnu təmin ilə muxtariyyətlərdən mütəşəkkil azad və demokratik bir Rusiyyəyi bir an əvvəl təsis edəcək idi. O vaxt, təbii idi ki, Rusiyada yaşayan müsəlmanların da həyat-siyasiyyətləri digər məhkum millətlərlə bərabər başqa bir təriqdə cərəyan edəcəkdi. Millətlərə kəndi müqəddəratının təyinini pək səmimənə bir surətdə Rusiya Məclisi-Müəssisənindən gözlədilər. Fəqət, Rusiyada inqilab və demokratik naminə zühur edən məkus bir istibdad nə kimi xarabalıqlar yaratdığını bilirsiniz. İnqilab naminə hökmfərman olan anarxiya və millətlərin hüququ elanından sonra verilən qatı mərkəziyyətçilik Zaqafqaziya millətlərini kəndi başlarının çarəsinə baxmaya sövq etdi. Zaqafqazyada Rusiya Məclisi-Müəssisənə intixab olunan məbuslar kəndilərini vəkil edən cəmətin hüququnu Zaqafqaziya Seymini təşkil və onun istiqlalını elan etməkdə gördülər. Eyni məntiq, nəhayət, Azərbaycan əhalisi tərəfindən seçilən vəkilləri Şurayi-Milli təşkilinə sövq etdi, bu Şurayi-Milli isə Azərbaycan istiqlalını elan etmək zərurəti qarşısında qaldı. Azərbaycan istiqlalı elan olundu (Alqışlar). Bu gün əqliyyət təşkil edən millətlərin nümayəndələri ilə qəzaların yeni nümayəndələri dəvət olunmaq üzrə iştə bu məclis təşkil etmişdir. Bu məclis ümumi seçki üsulu ilə toplanaraq Azərbaycan Məclisi-Müəssisənə toplanıncaya qədər məmləkətimizin sahibi olacaq. Burada Azərbaycanda bulunan bütün millətlərin, təbəqələrin və müxtəlif cərəyanların nümayəndələri olduğundan bu məclis vətənimizi tamamilə təmsil edə bilər. Əfəndilər! Bilirsiniz ki, bizim Rusiya cəmətinə qarşı heç ədavətimiz və nifrətimiz yoxdur. Bezər olduğumuz Rusiya çarizm Rusiyası, Rusiya istibdadıdır. Rusiya-

ya nifrətimiz Rusiya istibdadı altında inləyən Rusiya cəməatına nifrət demək deyildir. Bizcə mənfur olan Rusiya, millətləri əzən və hüquqlarını verməyən rəsmi Rusiyadır, hər bir millət müstəqil və hürri olmalı, hürri olduqdan sonra digər millətlər ilə ürəyi istədiyi kimi əqdi-ittifaq etməlidir. Bütün dünya millətlərinin “Cəmiyyəti-əvvam” vücuda gətirməsi bizim ən müəzziz fikirlərimizdəndir. Bu, “fədarasiyon” çularla deyil, təbii bir meyil və arzu ilə hasil olmuşdur (Alqışlar).

Ərz etdim ki, biz Rusiya camaatının düçar olduğu fəlakətdən qurtulmasını ürəklə istəriz. Biz Rusiyahökumətinin həqiqi rus demokratiyası əlinə keçməsi tərəfdarıyıq. Çünki Qafqaziya dağlarının şimalında təşəkkül edən müstəbid və təcavüzkar bir hökumətə biz laqeyd qala bilməriz (Alqışlar). Biz Rusiyanın səadətinə istəriz, Rusiya camaatını sevarız, fəqət, kəndi istiqlalımızı da əziz tutarız (Alqışlar). Cəbr ilə qəbul etdirilən bir şeydə səadət olmaz. Çünki səadət və hürriyyət istiqlaldır (Alqışlar). İştə bunun üçün, əfəndilər, müstəqil Azərbaycanı təmsil edən o üçboyalı bayrağı Şurayi-Milli qaldırmış, türk hürriyyəti, islam mədəniyyəti və müasir Avropa iqtidarı-əhrarnaməsini təmsil edən bu üçboyalı bayraq daima başlarımızın üstündə ehtizaz edəcəkdir. Bir dəfə qaldırılmış bayraq bir daha enməyəcəkdir (Məbuslar yerlərindən qalxır, şiddətli alqışlar uzun müddət davam edir). Mən buna iman edirəm. Mənim bu imanımı millətlərin qəlbində doğmuş olan əməl günəşi işıqlandırır. Bu günəş bir daha üful etməyəcək. Mən vicdani-bəşəriyyətə inanıram. Milyonlar ilə insan bahasına mal olan qitali-ümumidən sonra vicdani-bəşər qazandığı həqiqətləri asanlıqla əlindən verəməz. “Cəmiyyəti-əvvam” fikri bu gün hərəkəscə qəbul edilmiş bir fikirdir. Bu mənə ümid verir, qüvvətlə inanıram ki, artıq milləti öldürmək, millətin hüququnu pamal etmək qətiyyəni mümkün deyildir. Qalıblar da, məğlublar da millətlərin hüququ təslim ediləməz deyirlər (Alqışlar). Yaxında açılacaq sülhi-ümumi konfransında bu fikir qətiyyəni hakim olacaq. Bu gün əhvəla hakim olanlar

millətlərlərdir. İngiltərə, Amerika, Fransa dövlətlərinin bayraqlarında millətlərin təmini-hüququ və "Cəmiyyəti-əqvam" şüarı yazılıb. Dövlətlərin Bakıda bulunan nümayəndələri naminə general Tomson Qafqaziya məsələlərinin sülhi-ümumi konfransında həll olunacağını rəsmən elan etmişdir. Biz azərbaycanlılar bütün mövcudiyyətimiz ilə kəndi müqəddəratımızı, kəndi istiqlalımızı müdafiə və mühafizədə israr edər, səbat və mətanət göstərər isək, heç şübhəsiz ki, Azərbaycan Cümhuriyyəti payidar olar. Fəqət, bunun üçün, təkrar edirəm, səbat və mətanət, fədakarlıq istər. İstər ki, biz kəndimizin istiqlalı layiq olduğumuzu isbat edəlim. Bu oldumu, sizi əmin edirəm ki, kimsə hüququmuzu təslim etməmək cəsarətində bulunmaz. Hanki vicdandır ki, istiqlal istəyən və ona ləyaqətini isbat edən bir milləti qəhr etsin (Alqışlar). Əfəndilər! Bizə Zaqafqaziya əqvamı ruhunda hər zaman hüriyyət və istiqlal fikri hakim olmuşdur. Hüriyyət fikrinin müməssili olan Prometey Qafqaziya dağlarında zəncirə bənd edilmiş idi. O, daima zəncirlərini qırmaq təşəbbüsündə idi. Prometeyin ruhu Qafqaziyanın bütün millətlərində vardır. Qafqaziya millətlərinin istiqlal və bərabərlikdə müstəqil olaraq yaşamaları bir xəyali-bənd deyildir. Qardaş millətimiz olan Şimali Qafqaziya, qapıbir qonşumuz ermənilər, münasibəti-dostanəməz bütün cüziyyəyə rəğmən daima səmimi qalan gürcülər, bizə bir çox mədəni xidmətləri toxunmuş rus cəmaatinin mühüm bir qismi ilə əl-ələ verərək biz Zaqafqaziyanın müqəddəratını bu qitə üzərində yaşayan millətlərin arzusu vəchilə təmin edə bilərik (Alqışlar). Diplomət lojalarına müraciətlə uzun alqışlar). Əfəndilər! Mən buraya qədər sizə ümidli sözlər söylədim. Buna iman edirəm. Fəqət nəzərinizi əhvalın ağırlığına dəxi cəlb etməz isəm, vəzifəmi hüsn ifa etməmişəm deməkdir. Zaman ağır, gedəcəyimiz yol çox tikanlı və arizəlidir. İrəlində bir çox müşkülət və maneələri dəxi gözə almalıyıq. Dumanlı yolları keçmək və sər mənzil məqsədə irmək üçün siz, məbus əfəndilər, bir çox fədakarlıqlar etməli, təmsil etdiyiniz millətə sə-

bat, mətanət göstərmək üzrə bir nümuneyi-əmsal təşkil etməlisiniz. Bu nümunəni göstərəcək iqtidar və istedadla malik oldunuzsa, yolun yarısı gedilmiş deməkdir. Əvət, əfəndilər, bu gün firqə ehtiraslari, şəxsi qərəzləri və bütün bu kimi vətən və millət qayəsi qarşısında səqit qalan qərəzlər atılmalı, vətən qayğısı, millət duyğusu hər şeydən yüksək tutulmalıdır (Sürəkli alqışlar). Əfəndilər, bu gün Azərbaycanın paytaxtında Məclisi-Məbusan iftitahtındayıq. Azərbaycan bir atəş mənbəidir. Vətənimiz hər zaman kəndi sinəsində bir atəşi-müqəddəs bəsləmişdir. Bu atəş əski zamanlardan bəri həqiqətpərəstlərə rəhbər şəkil ümid və iman təşkil eyləmişdir. O atəş ki, bu gün də sərvət və samən səbəbi və bəisi-təməddüdündür. Qəvi bir atəş Azərbaycan övladının sinələrinə düşən milyonlar ilə bürkü yağən bu atəş əbədən sönməz, bir müşkül təşkil edib də hürriyyət və istiqlalə doğru getdiyiniz maneəli yolları işıqlandırın (Sürəkli və uzun alqışlar). Bu atəş sönməmək üçün əl-ələ verib müttəhidən çalışalım, əfəndilər! Mən sizi belə bir ittihadə dəvət edirəm (Alqış). Müsaidəniz ilə, əfəndilər, bu gün məclisi iftitaht etdik. Şimdi bu məclisə bir rəis və bir baş müəavin intixab edilməsi lazımdır. Namizədləri göstəriniz”¹.

Baş nazir (vükəla rəisi) Fətəli Xan Xoyskinin parlamentin iclasındakı çıxışından: “Möhtərəm Azərbaycan paramenti əzəsi! Bugünkü gün Azərbaycan üçün böyük, əziz, mübarək gündür ki, yuxumuzda görməzdik, əqlimizə gəlməzdi. Bu gün o gündür ki, muxtariyyəti əlinizə aldınız. Hökumət vəkalətilə özümüzü də sizinlə bərabər təbrik edirəm (Alqışlar). Hökumətin bor-

¹ 7 dekabr 1918-ci il Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin açılışı.

Arxiv, f. 895, siy. 1, is. 1, vər. 5-10. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920), Parlament (I cild. Stenoqrafik hesabatlar). Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 1998, s. 16-27

cludur hüsurunuzda olsun əski fəaliyyəti və hanki övza altında işlədiyini sizə ərz etsin. Mən bu gün hər nəzarət haqqında sizə məlumat verə bilərəm. Ancaq mən bu gün hökumətin tarixini və nə kimi övza altında təşkil etdiyini ərz edəcəyəm. Azərbaycan hökuməti o vaxt təşkil etdi ki, Gürcüstan Zaqafqaziyadan ayrılıb elani-istiqlal etmiş idi. O bir məqam idi ki, Türkiyə ilə hənuz hər b halında idik. Sülh əhdnamələri hənüz bağlanmamışdır. Batumda sülh müzakirəsi gedirdi. O vaxt Qafqaziya cəbhəsinin təsviyyəsi və Türkiyə ilə mübahisəli məsələlərin həlli lazım idi. Xarici işlərimiz belə, daxili işlərimiz məlumdur. Bir vaxt idi ki, bir kənddən o biri kəndə getmək qorxulu idi, gecə yatanda sabaha çıxmaq ümidi yox idi. Heç kəsin irz və namusu əmniyyətdə deyil idi. Dəmir yollarında rus qoşunları qayıdarkən nə hallar oldu. Başımıza nə fəlakətlər gəldi, dəmir yolları tamamilə yatmışdı. Poçta, teleqraf yox idi, Bir kağız yollamaq mümkün deyil idi. O vaxt idiki, maliyyatdan hökumət əlində heç bir şey yox idi. Hökumətə lazım olan idarələrin hamısı başdan-başə dağılmış idi, xidmətçilər qaçmışdılar. İdarələrin adı var isə də, özü yox idi. Hərə başına beş-on adam yığıb hökumət bir qanun düzəltmiş idi. Güclü olanlar özünü ağa hesab edirlərdi. Daxili işlər böylə ikən Azərbaycanistiqlalı elan edilmiş isə də, heç bir hökumət tərəfindən təsdiq edilməmişdi. O zaman bütün Azərbaycan tərəfindən seçilmiş milli komitə (soldan: Doğru deyil!) bu hökuməti təyin edib idarə işlərini ona tapşırtdı. Mənirəis seçərək idarəyə başladıq. Türkiyə ilə sülh əhdnaməsi tezlik ilə bağlandı. Bununla bərabər hökumət qanun və qayda bərəsində aciz idi. Zira heç bir tədbir qüvvəmiz və silahımız yox idi. Aşkar hökumət təşkil etməyəməcbur idik, lakin bunu da edə bilməz idik. Ona binaən bir qüvvəyə lüzum görürdük, sülh müzakirəsi vaxtıtürklərdən bir qədər əsgər almaq iltizam edildi. Sülhnamədə bir fəsil var ki, Azərbaycan hər vaxt, lazım görsə,müdafiə hüququ üçün Türkiyə bir qədər əsgər versin. hökumət bu çarəyə təvəssül etdi. Özünüz bilirsiniz, Türkiyə öz borcunu yerinə yetirdi. Qonşumuzun kömək-

liyi ilə mümkün olmayan bir çox şeylər çətinlik ilə yavaş-yavaş əldə edilirdi. Bu təklif ilə başqasına mü raciət etmək mümkün deyil idi. İstəsək də, bir fayda olmaz idi. Türkiyə həmdinimiz, həmvətənimiz idi. Ona görə ondan kömək istədik. Bu altı ay müddətində ki hökumətidarə eyləmişdir, siz görürsünüz ki, çox şeylər təzə təşkil olubdur. Daxildə hər ci-mərcdən başqa heç bir şey yox idi. Hətta polis də yox idi. Ona görə hamudan artıq polis işlərinə diqqət etdik. İndi, Allaha şükür olsun ki, Azərbaycanın hər yerlərində lazımı qədər olmasa da, xalqın malını, canını müdafiə edəcək təşkilatımız var. Buxüsusda çox sözlər ola bilər. Fəqət vaxta baxıb tərəziyə qoyulmalıdır ki, bu işləri hansı hökumət və nə vaxt etmişdir? Tarixi, sabiqəsi, əsgəri və xəzinəsi olan hökumətmə? Yaxud iki gündə təşkil olunmuş pulsuz və əsgərsiz hökumətmə? Əgər burasını nəzərə alsanız görərsiniz ki, nə qədər zəhmət lazım idi. Dəmir yolları işləmirdi, dağılmışdı, vaqon, filan yox idi. Məmləkətin dolanacağı buna bağlı idi. Ona binaən hökumət buna vaxt verdi. Doğrudur, indi mümkün və lazım olan bir çox şey yoxdur. Lakin nə qədər olsa, Allaha şükür, yaz, qış dəmir yolları düzəlib idarə olunur. Teleqraf yox idi, bir kağız göndərmək mümkün deyil idi. İndiqüvvəməiz çətan qədər işləyib, tamamilə olmasa da, çox yerdə poçta, teleqraf açılmışdır. İstənilən yerlərə teleqram, məktub göndərmək olar. Vacib məsələlərdən birisi də maliyyat məsələsi idi ki, onsuz işləmək mümkün deyil idi. Hökumət bir zamanda təşkil olundu ki, Batum nümayəndələrinə pul göndərmək lazım olduğu halda on min manat toplayıb Tiflisdən borc axtarıldı. Bu xüsusda hökumət mümkün qədər çalışmışdı. Hökumət üçün para buraxmağa da bir yer yox idi, o zaman heç paytaxtımız da əlimizdə deyil idi, ona görə pul kəsilməz idi. Biz məcbur olduq başqaları ilə şərik olaq. Gürcüstan və Ermənistan ilə şərik olaraq Zaqafqaziya (bon)ları buraxdıq. Bakı alındıqdan sonra Bakı bonu buraxıldı. Eyni zamanda hökumət başqa yerlərə adam göndərib ki, Azərbaycanın öz pulu kəsilsin. Bu saat işləməyir. İnşallah, ən yaxın zamanda o da olacaqdır. Möh-

tərəm məbuslar! Əlbəttə ki, bu işlər az idi. Və öhdəməizə düşən vəzifənin bir zərrəsidir. Yalnız böyük zəlalət bu idi ki, hökumətimiz hədəf olan kimi idi. Bayrağında hürriyyət və əxvət yazmış olan firqələr Bakını əlimizdən almış idi, bizim paytaxtımız buraxılmış idi. Azərbaycanın köksü, paytaxtının sahibi olan müsəlman milləti qətlə edilmiş idilər. Başbilənlər Dağıstan, İran və Turana dağılmışlar idi. Şəhərdə bir kişi yox idi ki, bunları bir yerə toplansın, bir iş görsün, böylə olan surətdə bu məsələdən başqasına artıq əhəmiyyət vermək olurmu idi? Türkiyəyə müraciətimizin əsl səbəbi də paytaxtımızı əlimizə qaytarması idi. Bu barədə çox əziyyətlər çəkildi, imdi, şükür olsun Allaha, məqsədə çatdıq, Bakı əlimizə keçdi. Burası hazırən xırda bir şey görülür. Amma o zəlalət yada gətirilsə, nə qədər zəhmət çəkdiyimiz anlaşılar. Bəlkə vəzifəmizi lazımınca ifa etmədik, bəlkə boynumuzda böyük günahlar var. Amma o zəhmətimiz nəzərə alınsa, təqsirimiz bir az yüngülləşər. Doğrudur, möhtərəm əzalar! Şəhər alınarkən nalayiq hərəkətlər olmuşdur. Hökumət bunu gizləmir. Layiq də bilmir ki, gizlətsin. Bəlkə bir çoxlarına əziyyət, bəlkə də cəfa olmuşdur. Lakin mümkün idimi hökumət bunun qarşısını saxlasın?! Zənnimcə, insaf ilə baxılsa, Azərbaycan deyil, heç bir hökumət bunun qabağını almağı bacarmazdı. Burada müsəlmanlar qırılsın, namusuna, canına təcavüz edilmiş, əlindən ixtiyarı qoparılmış, bunda nəzərə almalı ki, üç gün davadan sonra şəhər alınmış, əhali və qoşun şəhərə acıqlı girmiş idi. Hökumət acıqlı deyil idi, acıqlanmazdı, hökumət bu acığı saxlaya bilmirdi. Hökumət bacardığını etdi. Yüzədək müsəlman asdırdı. Çox tərəfdən hökumət barəsində sözlər deyirlər. Amma demək asandır. Deyə bilərsiniz bunu etmədik, etməli idik, fəqat bu, asanı idi. Möhtərəm parlament əzaları! Özünüə məlumdur ki, hökumət üç gündən sonra Bakıya girdi. O vaxtadək nə olmuşdusa da, hökumət gəldikdən sonra bu işləri dayandırdı və bundan artıq bacarmazdı. Bu övza ilə bərabər hökumət qarşısında bir çox sair məsələlər də var idi. Xarici işlər, bilirsiniz ki, nə halda idi. Zülmət

zamanı qayalıq içində nazik taxta bir qayığa bənzər idi ki, hər dəqiqə qayalara toxunub dağılmaq təhlükəsi var idi. Fikir etsəniz görərsiniz ki, böylə idi. Mən tərif etmirəm. İştə bizim vəzifəmiz bu idi ki, qayığı qayalar arasından keçirədik. Əhvali-xariciyyəimiz elə idi ki, hökumət çox müşkülata uğrayır idi, hökumət çox çarpışırdı özğələri daxili işlərimizdən uzaqlaşdırsın. Lakin özümüz gətirmiş olduğumuz adamlara demək olmazdı ki, o vaxt sizi çağırmış idik, indi də sizi istəmirik, çıxın gedin. Sonra övza dəyişdi, gözlənilməyən bir vəqia oldu, təzə məsələlər çıxdı, bir zaman gəldi ki, hökumət nə edəcəyini bilməyirdi, ola bilir idi ki, bir addım ilə hər şey dəyişsin. Xalq yenilişlərə razı olacaqmı, yoxmu? Təzə yol ilə getmək istəyəcəkmi? Hökumətə məlum deyildi, burada xalqın öyrəyini bilmək lazım idi, bu lap axırncı məqam idi. Binaənileyh hökumət parlament dəvətini lazım gördü. Fəqət tez parlament çağırmaq mümkün deyil idi. Hökumət təsis olunandan altı ay müddətində Məclisi-Müəssisan çağırmağa söz vermişdi. Bu vaxtadakı hələ Məclisi-Müəssisan çağırılmamış, bu, bizim təqsirimiz deyildir. Çünki torpağımızın yarısı və paytaxtımız əlimizdə yox ikən Məclisi-Müəssisan dəvəti fikrinə düşmək belə gülünc idi. Şəhər alınandan sonra da dəvət etmək və hazırlaşmaq mümkün deyil idi. Bununla belə, hələ Bakı alınmadan iki gün əvvəl Gəncədə komissiya təşkil edildi ki, Məclisi-Müəssisan dəvətinə hazırlıq işləri görsün. Məlumdur ki, Məclisi-Müəssisan əsas qanun qoymaq üçündür. Böylə bir məclisə malik olmaq üçün qabaqca Azərbaycan istiqlalının dövlətlər tərəfindən qəbul və təsdiq edilməsi lazım idi. Əlbəttə, əsas qanunu qoyub, sonra da ləğv etmək böyük ayıbdır. Binaənileyh biz müvəqqəti Məclisi-Müəssisansız qalmağı dəvətinə tərcih etdik. Hələ mənim yadımdan çıxdı sizə qabaqca deyim ki, o vaxt İstanbulda mərkəzi dövlətlər nümayəndələrinin iştirakı ilə konqra dəvət edilmiş idi. Haman konqırada Zaqafqaziya millətlərinin iştirakı ilə bizim istiqlalımızı qəbul və tərz-i idarəmiz məsələsi həll edilmiş idi. Sonra, məlumdunuzdur ki, övza dəyişdi və bundan dolayı

konqra də dəvətini və Məclisi-Müəssisan çağırılmasını istəmirdik. İndi də tazədən Məclisi-Müəssisan dəvəti üçün qanun hazırlamaq və sair işləri 5 ay çəkər idi. Ona görə biz Milli Şurani dəvət etdik ki, parlament çağırsın. Noyabrın 17-sində Milli Şura çağırılaraq, o dəxi bu sistemi qəbul edərək işbu parlamana dəvət etdi. Bir hal idi ki, mərkəzi dövlətlər məğlub oldular, bütün tədbirlər yox oldu. Həm də o dərəcədə məğlubiyyət üz verdi ki, dünyaya hakim olan Almaniya o qədər zəlil oldu ki, ən rəzil dövlət qəbul edəməyəcəyi şərtlərə razı oldu. Vilhelm xəl edildi. Almaniya donanması təslim oldu. Bunlar bu dərəcə məğlub olaraq qabiliyyət tərəf müqabilə keçdi. İngiltərə, Amerika və Firənkistanın bir qədər qoşunları bizim yaxınımızda (Ənzəlidə) idi. İngilislər buraya qabaqcadan gəlmişlər idi, lakin o vaxt paytaxtımız Azərbaycan qoşunları tərəfindən mühasirə edilmişdi. O zaman bizim davamız ingilis ilə deyil idi. Ancaq hüququmuz uğrunda hərbedirdik və ingilislərin vürudi ilə hüququmuzdan əl çəkib qaça bilməzdik. Binaənileyh, ingilislər burada olduqları halda da müharibə etdik, tarixdə görülməmişdir. Və demək olmaz ki, bu hökumətlər millətlərin həqqvə hüququnu almaq istəsinlər. İngilislər ən qədim mədəni və hüquq muxtariyyəti müdafiə edən bir millətdir. İngiltərənin hakimiyyəti altında hamıdan çox müsəlmanvar. Onlar ingilislər ilə çiyin-çiyinə dava edirdilər. Burası göstərir ki, ingilislər onların hüququna təcavüz etmir və özlərindən incitmiyirlər. Bizimlə də onlar arasında heç bir inciklik ola bilməz. Bundan naşındır ki, Amerika, İngiltərə, Fransa dövlətləri ümumi sülh konfransında vəkilən Azərbaycanda asayışı müdafiə üçün buraya əsgər göndərmək istədikdə hökumət etiraz etmədi və hökumət ilə Milli Şura onların gəlmələrinə razı oldular. Bizim rizamız ilə müttəfiqlər gəldilər. Şimdi görürsünüzs ki, heç bir zərər də olmadı və hüququmuzu əlimizdən almaq istəməmişlərdi. Millətin həqq və hüququ və havadarı olan daxili işlərimizə əsla əl uzatmırlar. Bunlar elə millətdir ki, bir təhlükə baş verməz. Bununla bərabər, öhdəməizə düşən vəzifələrdən birisi də Qafqaziyada bəzən

din və qan qardaşlarımızın və bəzən dəqonşularımız tərəfindən təşkil edilmiş olan hökumətlər ilə dostanə əlaqə və münasibətimiz məsələsi idi. Hökumət dostluq hüslu üçün var qüvvəsilə çalışdı. Gürcüstan ilə aramızda heç bir ixtilaf vəqə olmamışdır. İki qardaş arasında da mübahisə olar. Lakin mübahisəli məsələlərin həpsi dostanə bir tərzdə həll edilir. Şimali Qafqaziya bizə daha yaxındır. Həmişə sözümüz, yolumuz, işimiz bir olmuş, bir-birimizə mütaqəbil köməkətmişdik. Aramızda heç bir mübahisə olmamışdır. Ermənistan ilə də aramızda elə mühüm bir ixtilaf olmamışdır. Doğrudur, məzkur iki dövlətlər ilə olduğu kimi, Ermənistan ilə dostluq hasil olmamışdır. Bunun da səbəbi şahid olduğumuz hadisələrdir. Bu hadisələrin vüquna biz təəssüf edirik. Və heç kəs təəssüf etməyə bilməz. Kim təəssüf etməz ki, axır aylarda ermənilər ilə müsəlmanların arasında müharibə vəqə olub, bir-birlərinin qanlarını tökmüş, bir-birini incitmiş, zülm etmiş kimi hallar yetirmişlərdir. Hansı tərəfin daha artıq zülm etdiyini indi tərəziyə vurmaq vaxtı deyil, bu, gələcəyin işidir. Bu səbəblərdir ki, iki dövlətin dostluğuna mane olmuşdur. Lakin yenə aramızda elə bir ixtilaf vəqə olmamışdır. Hal-hazırda hər nəzarətdən ayrı-ayrı bəhs edə bilməyəcəyəm. Ancaq bunu deməliyəm ki, o vaxt nə məktəb var idi, nə ədliyyə idarələri var idi. Hökumət bunada diqqət etməli idi. Çünki ədliyyə idarəsi olmayınca məmləkəti polis qüvvəsi ilə idarə etmək olmaz. Bu, iki birdir ki, əvvəl başdan milliləşməli idi. Şimdi məktəblər milliləşdilər. İbtidai məktəblər və bəzi siniflər milliləşmişlər, bir çox yeni məktəblər açılmışdır. Bundan əlavə, hökumət əldən gələn qədər çalışaraq yox olan ədliyyə idarələrini təcdid etdi. İndi, Allaha şükürlər, hər yerdə olmaz isə də, bir çox ədliyyə idarələrinə türk dilibilən adamlar təyin edilmişlər. Qüvvəmiz qədər vəzifəmizi ifa etdik. Hələ çox şey edə bilməmişik, amma bunu cürətlə deyə bilərəm ki, hökumətin nöqsanları ilə bərabər yol göstərən işıqlı ulduzu bu şüar olmuşdur: millətin hüququ, istiqlalı, hürriyyəti! Fəaliyyətimizdə xətalər işləmişiksə də, həmişə fikrimiz bu olmuşdur. Höku-

mət çalışmışdır ki, öz nüfuzunu millətin gözündə itirməsin. Biz xahiş edirik ki, nöqsanlarımızı bizə göstərsiniz, tənqiddə ixtiyarınız var və tənqid xeyirli şeydir. Parlamentin əsas vəzifəsi də yol göstərməkdir. Hər nazir o nəzarətləri barəsində bəyanat verəcəklər. Hökumətin ixtiyarı bu günə qədər idi, şimdi siz yığıldınız. Hökumət başında parlamentin etimadinə müəhlə və parlamentə istinad edən bir kabinə olmalıdır. Heç bir hökumət parlament açıldıqdan sonra iş başında qalamaz. Ona görə mən bütün yoldaşlarım tərəfindən xəbər verirəm: hökumət hüzzurunuzda istefasını verir”¹. Yuxarıda qeyd olunan xüsusiyyətləri bu çıxışda da görürük.

Bundan başqa, parlamentin həmin gün keçirilən başqa bir iclasının protokolundan kiçik bir hissəni də qeyd etmək istərdik. 7 dekabr 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin açılışındakı ilk iclası sədrlik edən Həsən bəy Ağayevin də çıxışında bu xüsusiyyətləri görə bilərik.

Sədr: *“Buna etiraz edən varsa, əlini qaldırsın! Deməli, təklif qəbul olunur. İttihad fırqəsi tərəfindən təklif vardır.*

Qara Qarabəyli: *Məclisi-məbusanın güşadı münasibətilə “İttihad” fırqəsi siyasi məhbuslar üçün əfvi-ümumi elanını təklif edir.*

“Hümmət” fraksiyasından olan Əkbər ağa Şeyxülislamovun çıxışından: “Hümmət” fırqəsi “İttihad”ın arzu etdiyi təklifi təbrik və qəbul edir. Bu məsələni fraksiyada qaldırmaq istəyirdi. Fəqət bugünkü iclasda müzakirə edilməyəcəyini nəzərə alaraq qaldırmadı. Bu məsələni fırqələrin deklarasiyasında oxumasına təsir etdik. Hər halda əfvi-ümumi əleyhinə heç kəs etiraz etməz. Biz təbrik və “İttihad”a təşəkkür edirik”.

¹ 7 dekabr 1918-ci il Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin açılışı.

Arxiv, f. 895, siy. 1, is. 1, vər. 5-10. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920), Parlament (I cild. Stenoqrafik hesabatlar). Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 1998, s. 18-20

M.Ə.Rəsulzadə bu təklifə münasibətini bildirəndən sonra Sosialistlər fraksiyasından olan Aslan bəy Səfikürdski çıxış edir: *“Gözəl təklif edildi. Şükürlər olsun ki, şimdi biz burada yığılıb danışa bilirik. O qanlar ki tökülməli idi, bizi bu günə çıxarmışdır və bayrağımızı qaldırmışdır; onları unutmayalım. Hürriyyət və inqilab şühaşının istirahət ruhları üçün, təvəqqe edirəm, ayağa durasınız (hamı qalxır). Mən sosialistlər tərəfindən bu təklifi təbrik edirəm”*¹.

Əlbəttə, qeyd olunan bu kimi nümunələrin sayını artırmaq da olar. Məhz bu baxımdan parlamentdəki çıxışları Azərbaycan dilinə uyğunlaşdırılmış stenoqrafik hesabatlar əsasında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin dilini geniş şəkildə verməklə həmin dövrün dil məsələlərini və dildəki xüsusiyyətləri araşdırmağı qarşımıza məqsəd qoymuşuq.

Parlamentin Sosialistlər fraksiyasından olan Əliheydər Qarayevin çıxışından: *“Bizim firqəmiz darülfünunun açılması tərəfdarıdır. İnqilab bayrağı qaldırıb, Nikolay istibdadını yıxdığımız gündən etibarən şüarımız. “Yox olsun qarağüruh, yaşasın hür və sərbəst millət”dir. Biz bu əsas üstündə işləyirik və işləyəcəyik”*.

Parlamentin Bitərəflər fraksiyasından Ağa Axundovun çıxışından: *“Hansı sinfi nə qədər artırmaq – onu bən türkcə başa düşməmişəm. Öylə başa düşürəm ki, dövlətlilərdən çox, kasıblardan az alınacaqdır. Lakin burada deyilir ki, yeri çox olandan çox alınacaqdır. Mən o qədər xəbərdar dəgiləm; üzr istəyirəm, ola bir kəndistanda cürbəcür vasitələrlə birinin çox yeri var, dövlətlidir.*

¹ 7 dekabr 1918-ci il Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin açılışı. *Arxiv, f. 895, siy. 1, is. 1, vər. 5-10*. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (I cild. Stenoqrafik hesabatlar). Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 1998, s. 20-21

*O dövlətliyə deyiriz, ona dövlətli demək olmaz. Mən təklif edirəm ki, miqdar qoyulsun...*¹

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin baş kati-
bi Bağır bəy Rzayevin çıxışından: “Möhtərəm məbuslar! İrə-
vanda bu axır vaxtlarda bir çox hadisələr vüqu olmuşdur. Nəticədə
bir çox müsəlmanlar fəlakətlərə, müsibətlərə düşdülər və yüzlərcə
kəndlər dağıldı və əhalisi başqa yerlərə getdilər, bir qismi şimdi öz
yerlərinə qayıdırlar, çoxusu isə daha yerlərinə qayıtmamışlardır.
Bunlar özgə yerdə fəna halda yaşayırlar”. Qeyd etdiyimiz hər üç
çıxışda bir-birindən fərqli üslubları görürük. Yuxarıda qeyd
olunduğu kimi, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamen-
tinin dili bir-birindən ciddi şəkildə fərqlənən üslublarda idi.
Əlbəttə, hər çıxış edənin nitqi danışanın ümumi biliyi, zöv-
qü, mədəni səviyyəsi və s. subyektiv amillərlə bağlı olaraq
indinin özündə də müəyyən xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Am-
ma Məclisi-Məbusan (parlament) nümayəndələrinin dilində
bunun fərdi üslub xüsusiyyətləri ilə bərabər, daha böyük
səviyyədə, hətta dil üslubları və dil səviyyəsində özünəməx-
susluqlar yaratdığını görürük. Nümunə olaraq deyə bilərik
ki, M.Ə.Rəsulzadənin dili ilə digər çıxış edənlərin, istər
F.Xoyskinin, istər “İttihad” fraksiyasından olan Qara bəy
Qarabəylinin, Sosialistlər fraksiyasının nümayəndələri Ək-
bər ağa Şeyxülislamov və Aslan bəy Səfikiürdskinin və baş-
qalarının çıxışlarının dili üzrə müqayisə aydın göstərir ki,
parlament dilində iki əsas üslub özünü açıq şəkildə göstərir.
Bunlardan M.Ə.Rəsulzadənin dili daha çox mürəkkəbdir və
mürəkkəbliyə özünü dilin bütün, yəni həm fonetik, həm lek-
sik, həm semantik, həm də qrammatik səviyyələrində göstə-

¹⁷ dekabr 1918-ci il Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Parlamentinin
açılışı. **Arxiv, f. 895, siy. 1, is. 1, vər. 5-10.** Azərbaycan Xalq Cümhuri-
yyəti (1918-1920), Parlament (I cild. Stenoqrafik hesabatlar). Bakı, “Azər-
baycan” nəşriyyatı, 1998, s. 20-21

rir. Başqa sözlə, onun nitqində alınma sözlər (*pək, zühur, kəndi, öylə, imdi, bahirə, məbus, yum, səmimani, təriq, müftəxor* və s.), izafət tərkibləri (*Məclisi-Müəssisan, həqqa-hürriyyət, həyatı-siyasilər, Məclisi-Məbusan, həqiqəti-bahirə, inqilabi-kəbir* və s.), qeyd etdiyimiz bu kiçik mətnə verdiyimiz bu birləşmələr, əlbəttə ki, olduqca çoxdur. Bundan başqa, digər çıxışlarda da ərəb və fars dillərinə uyğun, habelə “*millətlərin hüququnu təmin ilə muxtariyyətlərdən müttəşkil azad və demokratik*” tipli qeyri-adi sintaktik konstruksiyaların bu dilin intonasiasına da bir yadlıq və arxaiklik gətirdiyini görürük. M.Ə.Rəsulzadənin yazılarında da Azərbaycan dilinin morfoloji normaları türk dili normaları ilə əvəz edilmişdir. M.Ə.Rəsulzadənin çıxışlarında feilin indiki zaman şəkilçiləri və birinci şəxs şəkilçiləri, əmr şəklinin birinci şəxs sonluğu, ismin təsirlik hal şəkilçisi və s. xüsusiyyətlər özünü göstərir.

Baş nazir F.Xoyskinin nitqində *övza, hüsurda olmaq, ərz etmək, əza* kimi dilimiz üçün müəyyən dərəcədə arxaikləşmiş alınma sözləri görə bilərik.

Parlamentin Sosialistlər fraksiyasından Əkbər ağa Şeyxülislamovun nitqində və parlamentdəki çıxışlarında isə müasir Azərbaycan dilinin bugünkü xüsusiyyətləri daha çox özünü göstərir. Biz parlamentin stenoqrafik hesabatlarındakı çıxışlara nəzər saldıqda “İttihad” fraksiyasından olan Qara bəy Qarabəylinin dilinin və üslubunun daha çox M.Ə.Rəsulzadənin dili ilə formaca yaxın olduğunu görürük.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz bu kiçik fərqlər və fərqli dil xüsusiyyətləri parlamentin digər nümayəndələrinin də çıxışlarında müşahidə olunur.

Qeyd etdiyimiz kimi, bu fərqli xüsusiyyətlər, demək olar ki, parlamentdə çıxış edənlərin partiya mənsubiyyətlərindən irəli gəlirdi. Həqiqətən də hakim partiyanın nümayəndələrində o dövrün humanitar və ictimai elm nümayən-

dələrinin üslubuna yaxınlıq və meyil daha qabarıq şəkildə hiss olunurdu. Misal üçün M.Ə.Rəsulzadə ilə yanaşı, müsavətlərdən Nəşib bəy Yusifbəyli, Mustafa Mahmudovun nitqlərində o vaxtın hakim dairələrinin və Əli bəy Hüseynzadə, türk mütəfəkkirlərindən olan Ziya Göyalt kimi ideoloqların dilinə və üslubuna xas xüsusiyyətlər, cəhətlər özünü göstərirdi. Buna nümunə olaraq Nəşib bəy Yusifbəylinin nitqinə diqqət yetirək: *“Möhtərəm məbuslar! Qarabağ hadisətinin təfəsilatından sizə ərz etməyəcəyəm. O vüqat ki orada olub, mən güman edirəm, siz onun təfəsilatını burada söyləyən yoldaşlarınızdan eşitmişsiniz”*¹.

Həmçinin Mustafa Mahmudovun çıxışında: *“Vaqe olan istizahə cavabən hökumət rəisinin Qarabağ məsələsi və bu vilayətdə vəhşiliklər icra edən Andranik çetesi haqqında verdiyi izahatı dinləyərək Azərbaycan Məclisi-Məbusanı vətənin tək maliyyəti-mülkiyyəsi, Azərbaycan Cümhuriyyəti əhalisinin təmini-asayışı və hürriliyyətinə aid olan bu məsələdə bu vaxta qədər görünmüş olan tədbirlərdən əlavə hökumətin daha şiddətli və daha qəti siyasi və əsgəri tədbirlər icrasında məbusan heyətinin daima himayəti-etibarilə məzhər olacağını bəyan ilə növbədəki məsələlərin müzakirəsinə keçir”*² qeyd etdiyimiz bu xüsusiyyətləri görə bilərik.

Bundan başqa, ciddi üslub yaxınlığı Sosialistlər fraksiyasından olan deputatların dilində də müşahidə olunur. Əvvəldə sosialistlərdən Əkbər ağa Şeyxülislamov və Aslan bəy Səfikiürskinin, xüsusən Əliheydər Qarayevin çıxışlarından gətirdiyimiz misallardan gördüyümüz kimi, onların dili həmin dövrün ədəbi dilinin Abdulla Şaiq, Seyid Hüseyn, Cəfər Cabbarlı üslubuna uyğun olub, müasir dilimizə

¹ 7 dekabr 1918-ci il Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin açılışı.

Arxiv, f. 895, siy. 1, is. 1, vər. 5-10.

² Azərbaycan ədəbi dili tarixi, Dörd cildə, IV, cild, Bakı, 2007, s. 29.

də yaxındır. Bu xüsusiyyət həmin fraksiyadan olan başqa deputatların çıxışlarında da müşahidə edilir.

Parlamentin “Əhrar” və “İttihad” fraksiyalarından olan üzvlərinin dili bəzi xüsusiyyətlərinə görə müsavətçilərin, bir çox cəhətdən isə sosialistlərin dilinə yaxın idi. “Əhrar” fraksiyasından olan Abdulla bəy Əfəndiyevin çıxışında: *“Darülfünunun açılması məsələsi “Əhrar” friqəsində iki cərəyana səbəb oldu. Bir neçəsi əleyhinə, bir neçəsi lehində. Hər ikitərəfin gətirdiyi məvaddları mülahizə edəndə, müqayisə edəndə aşkar olur ki, əleyhinə olanların fikri bir qədər doğrudur və aqla batır. Nəzəriyyələrdən bəhs etmək istəmirəm, bir neçəsini göstərmək istəyirəm ki, o da bu dərəcədədir. Məlumunuzdur ki, büdcə get-gedə artır, cəməatin boynuna ağır gəlir, əyi bir yük tutulur. Əgər darülfünün büdcəsini də əlavə edərsək, büsbütün artacaqdır. Və büdcə çoxalacaqdır. Demək, bir sənəlik büdcəmiz bir milyard isə, gələcək sənə bir neçə milyonluq üzərinə əlavə olunacaqdır. Hazırda tələbələrımız də yoxdur ki, açılan darülfünunda yer tutsunlar. Və istiqbal üçün xeyli gənclər yetişsin və dəlillərin biri də budur, qabiliyyət deyildir. Fəqət bunun lehinə gedən ki, əz on cümlə, biri də mən özüm, həm lehinə gedən cərəyan deyir ki, darülfünün hər hanki dildə olursa-olsun, o, elm mənbəyidir. Vətən üçün, demək, yaxşı işçilər, siyasi adamlar, elmli adamlar hazırlayacaq. Bunu, bu elm mənbəyini indidən güşad eyləmək lazım və bəlkə vacibdir. Söz yox ki, darülfünün güşadi sözü meydana gəldikdə, demirik ki, əvvəlinci gündən türk dilində olacaq. Bu, mümkün olan şey deyildir. Bizim hazırlığımız rus darülfünununda oxumaq üçündür. İstəsək də, o qədər qüvvə və professor tapmırıq ki, öz dilimizdə elm və fənn keçək. Hərçəndi lehinə olanların motivləri əleyhinə olanlardan güclü deyildir, lakin hər iki tərəfi barışdırmaq, bir neçə illərdən sonra da olursa, türkcə keçə bilərsən, o da türk lisanına məxsus vəziyyətdir ki, əsaslıdır. O vəziyyəti alarsa, narazı olanlar da rəy verə bilər. O vəziyyət hansıdır? O da odur ki, edadi məktəblər üçün*

müəllimlər yetişdirmək və milləti tərbiyələndirmək. O, müəllimlər ki rus darülfünunu qurtarıb rus dilində dərs deyəcəklərsə, lazım deyildir. Biz gərək hamı məktəbləri milliləşdirək, sonra az müddət içərisində edadiləri də milliləşdirin. İndiki darülfünunun yetişdirən müəllimlər gərək türk dilinə aşına olsunlar. Ona görə də lazımdır ki, darülfünuna öylə müəllimlər dəvət edək ki, türk dilini yaxşı bilsin. Türk ədəbiyyatına dara olsun. Böylə professoru çox aramalıdır. Hər şöbədə, necə ki qeyd olunubdur, türk dili məcburi olsun. Bir məcburi deməklə olmaz. Gərək bunun proqramı olsun. Bir şəxs ki darülfünün icmal etdi, edadi də tədris edəndə darülfünundan özlə götürdüyü elmləri, lazımdır ki, gözəl, ədəbi türk dilində tədrisə müqtədir olsun, islahati-fənniyyəyə aşına olsun. Doğrudur, gərək bunları edadilər hazırlasın, darülfünuna versin. Bu, olmayıb, çünki mümkün deyil idi, yetişdirməyib. Bu, indi darülfünün divarları içərisində olmalıdır. Mən deyərdim, o tələbələr ki orada təhsil edəcəklər, türk dilini də öyrənəcəklər, gərək bir kaç vəzifələr ifa etsinlər. Ruscadan türkcəyə məqalələr tərcümə etsinlər. Vəzifələri var. Bu da məcburi bir vəzifə olsun. Əgər bu cəhəti nəzərə alırıqsa, bunlara əhəmiyyət veririksə, indidən bu barədə çalışmalıdır. Buna fikir verməlidir. Lazımi müəllimlər dəvət etməlidir. Bir bu, həm də başqa cəhət var. Məndən qabaqkı nətiqlərin dediklərindən aşkar olduki, biz darülfünuna öylə nəzər ilə baxırıq ki, onun vasitəsilə məktəblərimizi, millətimizi düzəldib mədəni millətlər cərgəsinə keçirək. Bu cərəyanlar hamısı var. Müəllim yetişdirmək şöbəsi indidən gərək güşad olsun. Mən təəccüb edirəm, şöbələr barəsində danışarkən fiziologiya, riyaziyyat, filologiya şöbələrindən dedilər. Əmma təbii şöbəsiindən danışmadılar. Və o, hamısından vacibdir ki, millət üçün müəllimlər yetişəcəkdir. Əgər lazımsa, bu cərəyanın lehinə olan arkadaşlar 5-ci şöbə açmağın tərəfdarı olmalıdırlar. Hər halda Qara bəy dediyi kimi, firqəmiz də buna tərəfdardır ki, bu layihə qaytarılsın nəzarətə. Lazım olan şeylər və mülahizələr əlavə olunsun, sonra fraksiyalarda müzakirə

edilib parlamana gəlsin. Nəzarət də öz profamını göndərsin. Təcili olmaqda nəf yoxdur. Bunu ətraflı öyrənmək lazımdır. Darülfünunu istədiyimizə və rus dilində keçilməsinə söhbət ola bilməz. Çünki başqa bir dildə ola bilməz. Ansaq bu məsələyə ətraflı baxılandan sonra açılın. Biz bunu deyirik”¹.

“İttihad”çı Qara bəy Qarabəylinin çıxışından: “Azərbaycanın müxtəlif guşələrindən təşrif gətirmiş olan cəmaət nümayəndələrini təbrik etməklə bərabər “İttihad” fırqəsi hakimiyyətimilliyə ideyasının (yəni millətin öz üzərinə hakim olmaq üsulunun-red), qismən isə vücuda gəldiyi üçün bəyani-məmnuniyyət edər. Zira zənciri-əsərət altında yaşayan müsəlman millətinin hüququnun müdafiəsi üçün ixtiyar etdiyi mübarizədə fırqə daima bu məqsədi tətbiq etmiş idi. Lakin şəraiti-siyasiyyə hazırda da nəşət edən müşkülət qarşısında şu parlamentin surəti-təşkilini fırqə idealına tamamilə təcəssüm edəməz. Məəmfəfiyə üzərində Azərbaycan bayrağı түmuc edən və əsas etibarilə hər bir müsəlman üçün müqəddəs ədd edilməsi lazım gələn bir müəssisədə bizlər fırqə və sinif mənfəətinin müdafiəsi üçün deyil, milləti təşkil etmək üçün toplanmışız. Onun üçün də ən qərib bir zamanda burada demokratik üsul ilə intixab edilmiş əsl Məclisi-Müəssisən üzvlərinin ərseye-vücut etmələrini mütalib və məqasidimizin müqəddəsi kimi tələqqi edəriz. Bu arzumuz vücut bulduqca və Azərbaycan millətinin təkmil hüququ kəndinə təslim edilməyincə bu ideyanın vücuti-nazir olması yolunda möhtərəm Rusiya demokratiyasının əlilə qazanılmış və bizə ehsan edilmiş qənimətləri, vətən düşmənlərilə etdikləri müharibədə müsəlmanların özlərinin tökdükləri qanlar müqabilində əldə etmiş olduqları haqqı-fırqə bütün qüvvətilə müdafiə və mühafizə edəcəyini bəyan edir. O haqq isə, Azərbaycanın istiqlalıdır. Yəni başımızın üstündə əməvvüc edən

¹ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (II kitab. Stenoqrafik hesabatlar). Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı 1998, s 7-8. **Arxiv, siy. 895, siy. 1, iş 133, vər. 1-31**

günə gün rəngli milli sancağımızdır. İştə bunları firqə təhti-təsərrüfinə olan bütün vəsait qüvvətilə hər dürlütərizdən üstün tutmağa əzm etdiyini ələnən iqrar edir. Firqənin, zənnimcə, Azərbaycan millətinin bu haqqına demokratik ünvani və qəlbin daşıyan heç bir fərd etiraz edəməz (Sağdan alqış). Məgər ki batində onun ruhi səltənəti mütləqə (velikoderjavi)mərazilə məlul olmasın və bir milləti digər millətin təhkimi altında yaşatmaq meyli mənhüsəsinə qapılmış olmasın (Sağdan alqış). Bu yollu ictimadında firqə demokrənin yalnız rəğbəti deyil, hətta ciddi müəvinətinə ümid ediyor. Fəqət ümumdemokrətiya deyil, yalnız bunların o qisminə etimad edir. Hanki ki, millətlərin kəndi-kəndilərinə hakim olmaları xüsusunda namuskarənə və səmimanə hərəkət edir və müsəlman əksərinin haqqını inkar və ləğv edərək, onun səadət və istiqlalını öz qövminin ən cüzi bir mənfəətinə qurban etmək əməlini bəsləmir. Ayaqlar altında əzilən millətlərin xilasını naminə vəqə olmuş milyonlarca qurbanlara, milyardlar ilə paralara mal olan və Amerikanın böyük övladı (Vilson)un 14 maddəsini meydani-tədavülə çıxaran bu Cahan müharibəsi nəticəsində ümummədəni millətlərə nəsib olan həqlərdən müsəlman millətini məhrum qılmaq niyyətini bəsləməyən sədiq və həqiqi demokrətləri firqə özünün ən yəqin və mötəbər dost və arkadaşını tanımaq istəyir (Sağdan bir nəfər alqış). Və bunlar ilə əl-ələ verib müttəfiqən salışmağı da hər kəsə tərcih edir. Fəqət əsl Azərbaycan istiqlalının zikrinin belə, bəzi adamların öyrətdiyi kimi, müsəlmanlara qarşı bəzi mühafildə və hüsn-xüsumət oyandırdığı anlaşılır. Bu isə firqə təvəccöhünü möcib olacaq bir əmrdir. Rusiya inqilabi-kəbirini mütaqəib tarix nəzəri-tədqiqindən keçirilir isə, hər kəsə Azərbaycanın elani-istiqlal etmək keyfiyyəti layiqincə təqdir edilə bilər. Rusiyada vəqə olan anarxiya mərkəzi hökumətin büsbütün aradan qaldırılması, Rusiya ilə ələqənin bilmərrə kəsilməsi, hər-ci-mərcin Qafqaziyaya sirayət edib, burada daha müdhiş bir tufan və fırtına peyda etməsi, müsəlman aləmini əzim fəlakətlərə düçar etdiyi hər kəsə məlum və inkar-

edilməz bir həqiqətdir. O halda tədarüksüz və aciz olan müsəlman millətini bilkülliyyə məhv etməyə əzm etmiş olan düşmənlərin qarşısında bizim yeganə çarəmiz elani-istiqlal etmək əl-əbəd mədyun olacağımız, həmcinslərimiz və sevgili qardaşlarımızın müavinətinə müraciətlə təhlükədə olan müqəddəratımızı öz əlimizə almaq və istiqlalımızın təmininə müstəqilən çalışmaq ola bildirdi (Sağdan yüngül alqış). Elani-istiqlal ilə də millətimiz iktifa edəməz idi, çünki vətənimizin ən mühüm qəmləri düşmən əlində idi. Vətənistibdad üçün yenidən qurbanlar vermək və övlad qanı tökmək lazım gəlir idi. Bu halların cümləsini nəzəri-etibarə alan insaf əhli Azərbaycan istiqlalının bizim üçün zəruri bir əmr olması keyfiyyətini bila-tərəddüd qəbul etmək məcburiyyətində qalır. Bu xüsusdə bizə qarşı ibrazi-xüsumət edən taqımın qətiyyəti ədalət və məntiqə münasibəti olduğuna hökm edir. Qonşumuzda bizim kimi daha müstəqil dövlətlər vücuda gəlmişlər və onların da əsbabi-hədəfi yuxarıda zikr etdiyimiz maddələrdir. Gürcüstan, Ermənistan və Şimali Qafqaziya cümhuriyyətləri bizim fikrimizi müəyyəd və təsdiq edir. Bu dövlətlərdə öz varlıqlarını isbat etməkdə davam edirlər və qan bahasına qazandıqları istiqlaliyyət və təyini-müqəddərat haqlarını əldən verməyəcəklərini elan edirlər. Kəndi müqəddəratını təyin etmiş olan qonşularımız gürcü, erməni və Şimali Qafqaziya millətlərinin bu yolda əfkar və amalının tamamilə bizimkinə müşabəh olduğuna inandığı üçün firqəmiz bunları Azərbaycanın xeyirxahı və müqəddəs vətənimizin hürriyyətinin müdafiəsi naminə ixtiyar etdiyimiz mübarizədə cəhr və yoldaş, ədd edib bunlar ilə sıxı münasibət və rabitə əqdini iltizam ediyor (Sağdan yüngül alqış). Əlan müdafiə etdiyimiz möhsünatı biza bəxş etmiş olan Rusiyanın müəzzəm demokratiyasına firqəmiz daha çox inanır və bilir ki, Rusiyanın həqiqi demokratları müsəlman millətini özlərinə kiçük və mədyun qardaş nəzərində görüb və onun haqqına heç bir vaxt təcavüz etmək istəməzlər (Soldan, sağdan yüngül alqış). Şu beş sənəlik cəsim mübarizəni zəlil millətlərin

xilası naminə vəqə olmuş müharibə adlandıran, imperializmin ən qəvi istinadgahı olub, cəbr, zülm və əsarətin mənbə və məbdəi olan Prusiya militarizminin rüşələrini qıran etilaf dövlətlərinə firqətimiz hakəza inanır və elə bir qənaət hasil etmişdir ki, imdilik ümummillətlərin müqəddəratlarının hakimi olan hürriyyət beşiyi ədd edilən İngilis, Firənkistan və Amerika məmləkətlərində pərvəriş bulmuş olan millətlər mədəni, hürr və parlaq həyatə hərəkət etdiyimiz bir yola bizə sədlər qurmazlar, sülh konfransına qədər əmin və asayiş içərisində yaşadığımıza və əqd ediləcək sülh konfransında hüququmuzu müdafiə üçün iştirak etməyimizə mane olmazlar. Digər məsələlər keçər ikən firqəmiz əvvəlcə Azərbaycandakı millətlər münasibətindən bəhs etməyi lazım bilir. Bu məsələnin böyük əhəmiyyəti vardır. Milliyyət münasibəti, daha doğrusu, müasdimatı bizim başımıza çox qayılər gətirmişdir. Və indi də bir çox müşkülət çıxarır. Firqənin qərarı qonşular ilə möhkəm bir sülh istehsalına çalışma və bu yolda heç bir fədakarlıqdan çəkinməyib elə bir şərait yaratmaqdır ki, istibdad və şovinizm xadimlərinin təhrik və təşviqlə mükərrər vücuda gələn və hər iki tərəfi də biməna və mühüm xəsarətə uğradan bu hadisələrin artıq meydan almasına imkan qalmasın (Alqış). Firqə bu ictihadında da yenə namuskar və həqiqi demokratların müavinətinə göz dikmişdir. Çünki səmimi əxəvatin tərəfdarı yalnız bunlar ola biləcəyinə firqənin qənaəti vardır. Zəhmətkeşlər məsələsi firqə üçün dəxi mühüm bir maddə təşkil edir. Bu xüsusda firqə tamamilə mənşeviklərin proqramını qəbul etmişdir (Alqış). Və geniş bir dairədə fəhlələrin səadətini təmin etməyə səy edəcəkdir. Yalnız iş və sənaye aləmində anarxiya və keyfi mayəşdə meydan verməmək üçün sərmayə ilə cəməat miyanında vəqə olan mübarizənin qanun üsuluna tabe olmasını tələb edir. Xüsusi əmval və əmək firqənin nəzərində hər dürlü tərəfdən müsəmməldir. Torpaq məsələsində ümumrəncbərlərin hər bir çalışqan fərdinə müsəvi miqdarda və dərəcəyi-kafiyədə xəzinəyimiri hesabına məccanən ərazi verilməsini firqə tələb edir.

Maliyyə işində firqə gəlirlərindən doğru bir vergi alınmasının və birinci lazım olan şeylərdən komissiyonu naloq adlanan xərc alınmasının tərəfdarıdır. Qəhətlik və bahalıqın önünü almaq üçün firqə ticarətin bilkülliyyə sərbəst olmasını, yolların bilatəxir təmirini tələb edir, ərzaq məsələsinin qorxunc bir halda olduğu üçün bu babda ciddi tədabirin dərhal itxaz edilməsi və möhtəkiqlər haqqında şiddətli qanunlar və cəzaların icra edilməsini tələb edir (Alqış). Məmləkət sarı mərəzə tutuşmuş olduğundan sahibsiz cəmaətin salamatı üçün meydanda heç bir təşəbbüsün görüldüyü müşahidə edildiyindən, bu xüsusda səhiyyə müəssisələrinin ciddi surətdə ibrazi fəaliyyət etməsini qəti surətdə tələb edir (Alqış). Maarif haqqında firqə ümumi məcburi, rüşdü və ibtidai məktəblərdə məccani tədrisin və məktəblərin cümləsinin milli olmasının tərəfdarıdır. Bələdiyyə idarələri və zemstvo təşkilatı demokratik üsuluna tabe olmalıdır (Sağdan alqış). Dövlət təşkilatına gəlincə, firqə cümhuriyyət tərəfdarı və bir müəssisəyi-təşriyyə və buna qarşı məsul qüvvəyi-icraiyyə olmasını tələb edir. Hökumət mümkün olduqca ucuz və sadə olub klasnıları üsuli-xəfif və məhdud olmalıdır. İntixab ümumi, dofu, gizli və müsəvi, hər bir təşkilatda cari olmalıdır. Ümuməhali qanuna qarşı müsəvidir. Milliyyət və sinif fərqi yoxdur. Əqliyyəti təşkil edən qöümlərin haqqına təcavüz edilməmək üçün hər dürlü intixabatda qöümlərin miqdarı nəzərə alınıb, hər birinin miqdarına nisbətən yer veriləcəkdir. Erməni və müsəlman arasında indiyə kimi davam edən xüsumatın səbəbləri işhas dəstələrə bu iki milləti bunca xəsarət, tələfat və qailərə düçar edən amillərəizharinifrət edər. Bu babda mükəmməl surətdə təftiş və istintaq qurmasını məsum müsəlmanlar və ermənilərin başına bu rəzalətləri gətirən canilərin şiddətlə cəzalanmaları, zərərdidlərə geniş dairədə yardım olunmasını, dağılmış şəhərlər və köylərin təcdid və təmirini tələb etməklə bərabər firqə gözəl Qafqazıyanın övladına belə vəhşilik və qanıçıcılık xasiyyətini əbədən tərklətməyi təklif edir (Sağdan yüngül alqış). Və insan şəklində olan

vücudların cümləsini qardaş və insan tələqqi etməyə dəvət edir. İnşallah ki, mədəniyyət və hürrriyyətin qabili-inkar olmayan nişanəsi olan şu mübarək müəssisə və məclis bu yolda kafil və zəmin olub bizim sevgili vətənimiz və millətimizi hidayət və səlamətə doğru sövq etməyə istedad və iqtidarə malik olduğunu surətlə ibraz edir (Sağdan alqış). Hökumətimizin hərəkət və fəaliyyətinin şəyən-tənqid bir çox nöqtələrinin mövcud olduğunu indilik ixtar etməklə iktifa edərək bu babda münasibət bir zaman iradi kəlam edəcəyini firqə ədd edib bəyannaməsinə keçir”¹ Qeyd etdiyimiz bu iki çıxışda parlamentin “Əhrrar”, “İttihad” fraksiyalarından müsəvatçılardan və sosialistlərin dilinə yaxın olan bəzi oxşar və fərqli xüsusiyyətləri görə bilərik.

Yuxarıda qeyd olunanlara baxmayaraq, parlament üzvlərini dil və üslublarına görə partiya üzrə qruplara ayırmaq düzgün olmazdı. Belə ki, partiya üzvləri ayrı-ayrılıqda da bir-birlərindən fərqlənirdilər. İlk növbədə müxtəlif bölgələrdən olduqlarına görə. Bəlli olduğu kimi, parlamentin tərkibində Milli Şuranın 44 nəfər üzvündən başqa daha 36 nümayəndə seçilməsi nəzərdə tutulmuşdu: “Bu nümayəndələrdən 5-i Bakıdan, 2-si (1-i şəhər, 1-i mahal əhalisindən) Göyçaydan, 2-si Cavaddan, 3-ü Qubadan, 2-si Lənkərandan, 2-si Şamaxıdan, 3-ü Gəncədən, 2-si Ərəşdən, 1-i Cavanşirdən, 2-si Zəngəzurdan, 1-i Qazaxdan, 1-i Cəbrayıldan, 2-si Nuxadan, 2-si Şuşadan, 2-si Zaqataladan, 3-ü keçmiş İrəvan quberniyasının Azərbaycan hissəsindən (Naxçıvan, Şərur, Ordubad), 1-i isə keçmiş Tiflis quberniyasının Azərbaycan hissəsindən (Borçalı) seçilməli idi”².

¹ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (I cild. Stenoqrafik hesabatlar). Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 1998, s. 30-31. **Arxiv: f. 895, siy. 1, is. 1, vər. 12-21**

² N.Nəsimzadə, Azərbaycan Demokratik Respublikası, Bakı, 1990, s. 73-74

Əlbəttə ki, belə zəngin coğrafi ərazidən olan deputatlar, şübhəsiz, doğma yerlərinin ləhcə xüsusiyyətlərini, güclü olmasa da, hər halda qismən də olsa saxlayırdılar. Ancaq katibliyinmi, protokol yazanlarınmı səyi nəticəsində ləhcə xüsusiyyətləri çox zəif şəkildə müşahidə olunurdu.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin məclis üzvlərinin Qərbə və Şərqə münasibətləri, elmi, mədəni səviyyələri, dil məsələsində tutduqları mövqe, yaş və başqa cəhətlər də parlament dilinin rəngarəngliyinə zəmin hazırlayırdı. Odur ki, bu amillərə görə parlament dilini partiya prinsipi ilə üslublar qamması kimi izah etmək həqiqətən çətindir¹.

Cümhuriyyətçilərdən M.Ə.Rəsulzadə və N.Yusifbəylinin çıxışlarından əvvəldə verilən nümunələrlə “Müsavət” partiyasının digər nümayəndəsi, parlament sədrinin birinci müavini Həsən bəy Ağayev və parlamentin üzvü, “Müsavət” və Bitərəflər fraksiyasından olan Rza bəy Ağayevin çıxışlarından gətirilən misalların müqayisəsində bunu aydın görmək olar.

Azərbaycan Parlamentinin 7 dekabr 1918-ci ildə açılış mərasimində Həsən bəy Ağayevin çıxışından: *“Möhtərəm parlament üzvləri. Bugünkü tarixi gündə mənim boynuma böyük bir şərəf, böyük bir iqdam düşdü. İzhari-etimad ilə məni uca mənsəbə layiq bildiyinizdən dolayı bilaistisna hamınıza təşəkkür edirəm. Məni sərafraz parlament birinci müavinliyə intixabla minnətdar buyurdunuz. Rəis cənabları gələcə kimi onun ağır vəzifəsinin ifası öhdəmə buraxıldı. Bu ağır vəzifəni ifa edə biləcəkmiyəm, yoxmu – bunu deməyə cəsarət edəmirəm. Zira vəzifə xeyli məsuliyyətli və ağırdır. Burası hamınıza məlumdur. Fəqət hamının məqsədi sevgili Azərbaycanın səadəti, buraya toplanmamız-*

¹ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (Ədəbiyyat, dil, mədəni quruculuq), Bakı, 2009, s. 156

dan murad əziz vətənimizi sahili-nicata çıxarmaq olduğundan ümidvaram acizləriniz sizinlə bərabər məqsədə nail və sizin müavinətiniz ilə vəzifəmi hüsnü-ifayə müvəffəq olacağam. Binaənileyh, dübarə təşəkkürümü bəyan ilə sizi ittihadə dəvət və Xudayi-Təaladan istirham edirəm ki, parlamantımız öz məqsədlərinə qolaylıqla nail olsun. Bu gün münasibətilə Azərbaycanın müxtəlif yerlərindən bir çox təbrik teleqramları alınmışdır ki, qismən oxumaq istəyirəm, fəqət bundan hala bir katib intixabini təklif edirəm. Ümumparlamentlərdə qaydadır. Müvəqqət katibliyə ən gənc məbus intixab edilir və siyahidən anlaşıldığı üzrə, məbuslarımızın ən cavanı Rəhim bəy Vəkilov olduğundan onun namizədliyini təklif edirəm”¹.

Və yaxud Rza bəy Ağabəyovun çıxışında: “Ağa Aşurovun qorxusu yersizdir. Məsələ belə deyildir. Kasıb – dövlətli, şəhərli – kəndli deyilmir. Yer var, nadelini, yer var xüsusi nadelin yerlər odur ki, hər kəndin müəyyən yeri vardır. Onun da özünün qaydası var. Deməli, kəndin ki müəyyən yeri var, ondan vergi alınır. Ola bilər ki, nadelini yeri olan qonşusundan yer ala. Yəqin şeydir ki, onda onun əlində çox olar. Yəqin şeydir ki, kənddən ona nə yer düşüb, onun üçün az alınacaq. Lakin sonra aldığı yerdən çox almacaqdır. Qaldı ki “Müsavət” tərəfindən edilən təklifə, iki yüz-üç yüz-dörd yüz-səkkiz yüz etmək – komisiyon tərəfindən buna etiraz yoxdur. Vergiləri mümkün qədər artırmaq lazımdır. Çünki bilməlisiniz ki, nəzarətlər smetadanxaric para istəyirlər. Məsələn, axır vaxtda ümumi-xeyriyyə və nafiə nəzarəti ya bir qanun verib 21 milyon pul istəyir. Buna görə o xərclərin müqabilində yəqin şeydir ki, gəlirləri artırmaq lazımdır. Komisiyonda iki rəy var idi: biri artırmaq, biri hökumət qərarı. O artırmaq istəyən-

¹ 7 dekabr 1918-ci il Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin açılışı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920), Parlament (I cild. Ste-noqrafik hesabatlar). Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 1998, s. 17, **Arxiv, f. 895, siy. 1, is. 1, vər. 5-10**

lərin rəyi öylə deyil ki, hökumətcə qəbul edilməsin, hər halda “Müsavat” fraksiyasının təklifi qəbul olunur”¹ və s. nümayəndələrin çıxışlarında yuxarıda qeyd etdiyimiz xüsusiyyətləri görə bilərik.

Parlamentin başqa fraksiya və partiya nümayəndələrinin çıxışlarında da bu hal müşahidə olunurdu. “İttihad” fraksiyasının nümayəndələrindən Sultan Məcid Qənizadənin çıxışından: *“Qaçqınlar barəsində belə söhbət oldu ki, onlara kömək lazımdır. Onlara öküz də, kotan da vermək lazımdır. Bəylə söhbət oldu ki, Şamaxı qaçqınları da var. Onlar öz əlimizdədir. Onlara buğda, öküz, kotan indicə verilə bilməz. Lakin Zəngəzur əhvalatı fənadır. Onları qoymayırlar rahat yaşasınlar”*.²

Parlamentin Sosialistlər fraksiyasından olan Aslan bəy Səfikiürdskinin dili isə bugünkü Azərbaycan dilinə daha çox yaxın idi. A.Səfikiürdskinin çıxışından: *“Gözəl təklif edildi. Şükürlər olsun ki, biz burada şimdi yığılıb danışa bilərik. O qanlar ki tökülməyilə bizi bu günə çıxarmışdır və bayrağımızı qaldırmışdır – onları unutmayaq. Hürriyyət və inqilab şühdəsinin istirahət ruhları üçün, təvəqqe edirəm, ayağa durasınız (hamı qalxır). Mən sosialistlər tərəfindən bu təklifi təbrik edirəm! Arkadaşımız Məhəmməd Əminin buyurduğu kimi, bu məsələni hamımız istədik, fəqət bizim firqəmiz bunu bir brilyant kimi pambıq arasında saxlayıb, təntənəli bir surətdə araya çıxaracaqdır. Millət uğrunda, müqəddəs fikir yolunda çalışanlar müqəssir hesab edilməməlidirlər. Bu gün kiçik bir türk parlamenti açılıbdır. Bizim bu parlamentimiz gözlərdə bir ağ kimidir. Çox imperialistlər onu gör-*

¹ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (I cild. Stenoqrafik hesabatlar). Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 1998, s. 325. **Arxiv, f. 895, siy.1, iş. 94, vər. 108-136**

² Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (I cild. Stenoqrafik hesabatlar). Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 1998, s. 372. **Arxiv, f. 895, siy.1, iş.100. vər. 56-97**

mək belə istəmirlər. Cümhuriyyətimizə Türk Cümhuriyyəti deyil, Azərbaycan Cümhuriyyəti dedik ki, hamı vətəndaşlara ümumi bir vətən olsun (Alqış). Azərbaycanda hamı hürr yaşamalıdır. Həç kəsə fərq qoyulmamalıdır. Bizim sosialistliyimizə şübhə edənlərə sübut olunsun ki, kim həqiqi sosialistdir”¹.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ilk parlamentinin dil xüsusiyyətlərindən danışarkən bir məsələni xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Qeyd olunan məsələ ondan ibarətdir ki, dövlətin bu ali orqanında yazılı dillə şifahi nitq arasında çox ciddi fərq olmuşdur. Bəzi istisnalar nəzərə alınmazsa, sənədlərin, təkliflərin dili bir ümumi, bəlkə də məcburi prinsipə əsaslanmış, şifahi nitqdə isə, bir qayda olaraq, sərbəstliyə imkan verilmişdir. Məsələn, Sosialistlər fraksiyasından olanların çıxışları öz sadəliyi və milliliyi ilə müasir dilimizə çox yaxın olduğu halda, onların təqdim etdiyi sənədlərin dilinin öz qələzliyi ilə, məsələn, parlamentin açılışında M.Ə.Rəsulzadənin söylədiyi rəsmi nitqin dilindən az fərqləndiyini görə bilərik.

Parlamentin Sosialistlər fraksiyasından olan Əhməd Cövdət 20 dekabr 1918-ci ildə keçirilən dördüncü fəvqəladə iclasda belə bir təklif edir: *“Məclisi-Məbusanın Sosialistlər fraksiyonu hökumət rəisinin Qarabağ mahalında Andranikin elədiyi zülmələr və bunların əleyhinə görülmə tədbirlər haqqındakı izahatı kafi bilməyib, həqiqi və qəti tədbirlər ittixazını tələb etməklə bərabər növbədəki məsələlərin müzakirəsinə keçməyi təklif edir”².* Onun çıxışında biz Sosialistlər fraksiyasından olan nüma-

¹ 7 dekabr 1918-ci il Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin açılışı.

Arxiv, f. 895, siy. 1, is. 1, vər. 5-10

² Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (I cild. Stenoqrafik hesabatlar). Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 1998, s. 48.

Arxiv, f. 895, siy. 1, is. 1, vər. 38-48

yəndələrin öz sadəliyi və milliliyi ilə müasir dilimizə çox yaxın olduğunu görürük.

Parlamentin 20 dekabr 1918-ci ildə keçirilən dördüncü fəvqəladə iclasında hakim fraksiyanın nümayəndəsi Mustafa Mahmudov çıxış edir: “Çox gözəl, arzu olunar idi ki, bu irsal mərsul olmaya idi. Bu məsələ barəsində “Müsavət” fraksiyası tərəfindən qəbul olunmuş və parlamana təklif olunan qərarnamə budur (Oxuyur). Vəqə olan istizahə cavabən hökumət rəisinin Qarabağ məsələsi və bu vilayətdə vəhşiliklər icra edən Andranik çetesi haqqında verdiyi izahatı dinləyərək Azərbaycan Məclisi-Məbusanı vətənin təkmamiyyəti-mülkiyyəsi, Azərbaycan Cümhuriyyəti əhalisinin təmini-əsayışı və hürriyyətinə aid olan bu məsələdə bu vaxta qədər görülmüş olan tədbirlərdən əlavə hökumətin daha şiddətli və daha qəti siyasi və əsgəri tədbirlər icrasında məbusan heyətinin daima himayəti etibarına məzhər olmağını bəyan ilə növbədəki məsələlərin müzakirəsinə keçir”¹. M.Mahmudovun çıxışında da biz eyni xüsusiyyətləri görürük.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin parlament sənədləri üzərində işləyərkən qeyd olunanların əksinə, M.Ə.Rəsulzadənin parlamentdəki adi çıxışlarında biz onun rəsmi nitqlərindən və yazılı əsərlərinin dilindən tamamilə fərqli sadə bir dillə qarşılaşırıq. Parlamentin 10 dekabr 1918-ci ildə keçirilən ikinci iclasındakı çıxışından: “...Əcəbə böyük məclis quran müxtəlif firqələrdə proqram dəyişikliyi görmürsünüz? Bəyannaməmizi elan etmədən əvvəl müqəddimə olaraq bəyan etmək istəyirəm ki, keçmiş hökumətin fəaliyyəti haqqında vaxt müsaidə etmədiyindən firqəmiz ayrı bir zaman bəyanatda bulunacaqdır. Şimdi, Türk Ədəmi-Mərkəziyyət “Müsavət” firqəsi tərəfindən tərtibi və-

¹ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (I cild. Stenoqrafik hesabatlar). Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 1998, s. 46. **Arxiv, f. 895, siy. 1, is. 1, vər. 38-48**

rilmiş deklarasiyaya keçəlim (Oxuyur). Möhtərəm məbuslar! Türk Ədəmi-Mərkəziyyət "Müsəvat" fırqəsinin Məclisi-Məbusan şöbəsi tərəfindən hüsurunuza ərz etməliyəm ki, "Müsəvat" fırqəsi bu vaxta qədər gərək Rusiya Məclisi-Müəssisan seçkilərindən, gərək Zaqafqaziya Seymində bitərəf adilə məruf olan müstəqil cəməat xadimləri ilə bir fraksiya təşkil edərək, onlar ilə birlikdə hərəkət etmiş idik. Bu gün isə fırqə müstəqil bir fraksiyon şəklində hüsurunuzda çıxaraq məruzatda bulunur. Möhtərəm məbuslar! Yəqin, siz "Müsəvat" fırqəsinin bu hərəkətində bir tərz-i-hərəkət dəyişikliyi görürsünüz. Haqqı elədir. Əcəbə böyük məclis quran müxtəlif fırqələrdə proqram dəyişikliyi görürmüsünüz?.. Bizim yaxın məqsədlərimizdən biri olan Azərbaycan muxtariyyətini tələb edərkən həm sağdan, həm də soldan hücumlara düçar oluruq. Sağdakılar bir nöqtədən, soldakılar da başqa bir nöqtədən Azərbaycan muxtariyyətini inkar edirlər. Sağdan deyirlər ki "Azərbaycan, Azərbaycan" deyə-deyə müsəlmanları parçalayır, türklük bayrağını qalxızarkən nüfuzu bala – İslama xətər vurursunuz. Soldan daxi iddia edirdilər ki, Azərbaycan davası bizi inqilabçı hüriyyət-pərvər Rusiya demokratiyasından ayırır, xan, bəy hökuməti düzəltməyə səbəb olur. Fəqət, bu gün nə görürsünüz? Onlar da Azərbaycanı, Azərbaycan istiqlalını. bizim bu dünənki münaqidlərimiz bu günə olanca qüvvətləri ilə bir baxışda, hətta bizdən daha ziyadə bir şiddətlə müdafiə edirlər. Biz Azərbaycan muxtariyyəti şüarını ilk dəfə ortaya atan Türk Ədəmi-Mərkəziyyət "Müsəvat" fırqəsi bu gün beş ilə yaxın ələmi-şümul bir döyüşdən sonra qalib və məğlub, bütün zehinlərdə yerləşmişə, "Cəmiyyəti-əqvam" fikrinə inanmış idi. "Müsəvat" fırqəsinə, bu cəmiyyət milli dövlətlərin ittifaqından ibarət olmalı, bu dövlətlər ədəmi-mərkəziyyət və muxtariyyət əsasları üzərinə qurulmalı idi. Bu idrakinə ürəyi ilə inanan fırqəmiz Rusiya inqilabının ilk aylarında Petroqrada mərkəziyyətinə şiddətlə ərzi kəsən olan sosialist cərəyanlarına uymadığı kimi, əksər zehinləri tutan, bir növ, ruh xəstəliyi kimi şiddətli su-

rətdə sirayət edən “ittihqaçılıq” mərazinə mübtəla olmadı. Öz-özünə sadiq olaraq həmişə ədəmi-mərkəziyyətçi qaldı (Mərkəzdən alqış). Əvvəla ədəmi-mərkəziyyət, sonra muxtariyyət. Daha sonra cərəyana təbən istiqlalıyyət tərəfdarı, daima Azərbaycan məfkurəsinin müdafiəci olan firqəmiz üçün bu gün o böyük məqsəd hasil olmuşdur. Çünki artıq gərək sağlar, gərək sə sollar Azərbaycanı inkar deyil, var qənaətlərlə isbat edirlər. Çünki artıq Azərbaycan fikri üzərinə müsəlman firqələri arasında ixtilaf-nəzər yoxdur. Çünki artıq cəmətimizin zəhnində Azərbaycan istiqlalının fikri yer tutmuş, yerləşmişdir. Çünki üçrəngli o məğrur bayraq artıq siyasətən həpimizi birləşdirmişdir (Alqış). Əvvəlcə firqə Azərbaycan fikrini yalnız xaricdə deyil, daxildə də isbat etmək məcburiyyətində idi. Bu günisə firqəmiz daxilən isbat olunmuş müstəqil bir Azərbaycanın Məclisi-Məbusanında bulunur. Şimdi firqə feilən mövcud olan Azərbaycan istiqlalının hüquqca möhkəmləşməsi, xaricdə müdafiəsi, daxildə təşkili üçün çalışmasıdır. Əgər bu vaxta qədər “Müsavət” başlıca məqsədi olan Azərbaycan fikrinə maddi bir vücut qazandırmaq niyyətilə sabit bir mərkəz vücuda gətirmək üçün bu məsələdə kəndisilə müttəfiq bulunan bitərəflərlə bir qəlibdə bulunur idisə, şimdi artıq buna ehtiyac yoxdur. Azərbaycan hər kəs üçün müdafiə olunur, qüdsi və müştərək bir sitareyi-ümid halına gəldikdən sonra, təbiidir ki, mərkəz məbusan təbdil, proqramlarda təbdil etməlidir. Firqə proqramımız ilə tanış olanlar bilirlər ki, bizim federalist, türkçü və demokratizm məsləkimiz milli-demokrat məsələsidir. Demokratlığımız radikalizm dərəcəsinə qədər vardır. Millətin qüvvətli bir cəhəti-camiası yalnız dində deyil, xalqın “dili dilimdən, dini dinimdən” deyər kəndinə məxsus sağlam hiss ilə dərk eylədiyi düsturda görürüz. Bu mülahizə ilə biz məfkurəmizdə böyük türk millətini bu gün gəlib də bir türk federasyonu (mərkəzdən alqış) qurmaqla bütün görmək istəyirik. Bu ittihadın mədəniyyəti-bəşəriyyət sərgisinə qiymətli bir hers (kultur) bəxş edəcəyinə əminiz. İştə məqsəd iqtisadımızın digər dərə-

cəsi, fəqət bu məqsədlərin fəvqında ülvə bir məqsədımız daha vardır ki, o da bütün cahan federasyonu “Cəmiyyəti-əqvam”dan ibarətdir. Bunun bir müqəddiməsi olmaq üzrə Rusiya inqilabı zamanında yazılan firqə proqramımız, Rusiyada milli və məhəlli muxtariyyətlər əsası üzərinə qurumu, qoşma xalq cümhuriyyəti üzərində israr edir idi. Müsəid birzamanda, mətlub şərtlər altında, təkrar böylə bir ittifat əqd eyləmək, bizcə, yabançı bir fikir deyildir. Bilxassə ki, proqramımız vəchilə muxtariyyətlərini tələb etdiyimiz Türkünstan, Qırğızıstan, Başqırdıstan, Volqaboyu və Kırım türkləri ilə biz bu surətlə təkrar əlaqə və irtibat peyda edə biləriz. Müstəqil Azərbaycan digər müstəqil Rusiya millətləri ilə azadanə bir surətdə bağlaşaraq qoşma bir hökumət vücuda gətirə bilər. Yalnız bu qədər varki, bu ittifaqı azərbaycanlılar deyil, Azərbaycan yapa bilər. Vəziyyəti beynəlmiləliyyəməiz aydınlaşınca kəndi haqqımızı kəndimizi təinə səlahiyyətədar olduğumuzu Rusiya ilə bərabər bütün cahan mədəniyyəti qəbul etməyincə toplanacaq sülh konfransında diləyimiz istiqlal təsdiq olmayınca – bir kəlmə – hürriyyətimiz beynəlmiləl bir təminat almayınca, bittəb heç bir ilhaqdan, heç bir ilhaqdan, heç bir federasyondan bəhs olunmaz (Alqış). Azərbaycan məsələsi kim nə deyir isə desin, artıq beynəlmiləl bir məsələdir. Müstəqil Azərbaycanın xaricən müdafiəsi, hüququn təsdiq edilməsi yenidən düzələcək hökumət məramnaməsinin baş sətrini təşkil etməlidir. Məclisimiz açıldığı gündə söylənilmiş “BİR DƏFƏ YÜKSƏLƏN BAYRAQ ENDİRİLMƏZ!” sözü dildə deyil, işdə də görülməlidir. Bu xüsusda ciddi çalışmaq əzmində bulunan hökumət vəziyyətə hakim bulunan müttəfiq hökumətlərin haqqımızda göstərdikləri dostanə təvəccühdən son dərəcədə istifadə edə bilər. Amerika rəisi-cümhuri (Vilson) əsasları: Azərbaycan kimi kiçik məmləkətlərin də böyük məmləkətlər kimi haqq və ixtiyaramalilik olduqlarını elan etmişdir. Amerika rəisi-cümhurinin elan etdiyi millətlərin kəndi müqəddəratını həlletmək ixtiyarına malik olduqları düsturunun hakim olacağını elan etmiş-

lərdir. Buna əlavə olaraq paytaxtımızda əmniyyət və asayışı təmin üçün müsafir olaraq gələn müttəfiq ordusu komandanı general (Tomson) Qafqaziya məsələlərinin sülh məclisində həll olacağını rəsmən bəyan etmişlərdir. Belə müsaidə gah bir əsəri-təvəccöhdən istifadə etmək və hər bir vasilə ilə bütün cahan mədəniyyəti hüzuruna, bilxassə dövləti-müttəfiqə mühafilində müstəhəqqi istiqlal olduğumuzu isbat etmək Azərbaycan hökumətinin “bismilə” siyasətini təşkil etməlidir. Bu məsələdə qəvi bir əzm və sarsılmaz bir səbatla hərəkət edəcək hökumət hər hanki firqəyə mənsub olursa-olsun hər növ müavinət və mühafizəməzə əmin olsun. Müstəqil bir cüzwünü təşkil edədiyimiz Qafqaziya öyləsiyasi bir vəziyyət qarşısındadır ki, buradakı cavan cümhuriyyətlər, Azərbaycan da daxil olduğu halda, ancaq ittifaq və yalnız dostluq rəftarı edə bilər. Və belə rəftar edə biləcəkləri gündən etibarən xilas olurlar. Buna görə də xarici siyasətimizin “əlhəmdulla”-sını Qafqaziya ittifaqı təşkil etməlidir. Siyasətə və iqtisadiyyata su ilə havaya olduğu kimi möhtac bulduğumuz bu ittifaq xatirinə aramızda bütün ixtilafli məsələləri sülh, müsalimət və qarşılıqlı güzəşt və ən sonu hökm vasitəsilə həll etmək tərəfdarıyıq. Hər halda həqiqi və həyati müttəfiqlərimizi fəda etməmək şərtlə bu kimi məsələləri qansız həll edən hökumət ən ziyadə himayəedəcəyimiz hökumətdir (Alqış). Bizimlə həmdərd olan Gürcüstan, Ermənistan dövlətləri ilə hüsnimünasibətlərimizin könül arzu edəyişi dərəcədə səmimiyyətləşdirilməsi şərtlə arzu edəriz (mərkəz və soldan alqışlar). Fəqət, bununla bərabər istərdik ki, Qafqaziya millətlərinin hürryyət və istiqlalına gələcək zərbəyə hər kəsdən ziyadə və həpimizdən əvvəl məruz qalacaq şimali qafqaziyalı qardaşlarımızın müqəddəratı hər zaman nəzərimizdən uzaq qalmasın. Biləlim ki, orada “qəlyanaltı” edəcək “bolşevik” burada “nahar” edəcəkdir. Bunu qətiyyənlə unutmamalı, ona görə də tədarük görməlidir (Alqış). Digər dövlətlər ilə dəxi münasibətə girişmək bilxassə yeni vücuda gəlmiş dövlətlər nəzdində nümayəndələr göndərərək, onların nümayəndələrini nəzdi-

mizə cəlb etmək xariciyyə nəzarətimizin ilk dərəcədə görülməli işlərindən olmalıdır. Xaricən sülh və müsalimətlə hərəkət edəcək hökumət daxilən də hürriyyət, müsavət, ədalət və əminlik təsisinə cəhd etməlidir. Haqqımızı isbat etmək, istihqaqımızı göstərmək nöqteyi-nəzərindən daxili işlərimizi yoluna qoymaq, bütün idarələrimizi tənzim etmək məcburiyyətindəyiz. Böyük Rusiya inqilabından qazanılan söz, yazı, vicdan, ictimai ittifaq kimi əhli-vətən hürriyyətləri tamamilə təhti-təinə alınmalı, Azərbaycan müsalihəkar, hürriyyətərvər bir hökumət olmalıdır. Əgər bu günə qədər hər bə və inqilab əhvali-fövqüladəsindən naşı bu kimi məqsədlər könül dilədiyi kimi hasil olmuşsa, bunun bir an əvvəl qövldən feilə gətirilməsinə çalışmalıdır. Eyni səbəbə bu vaxta qədər yalnız müsəlmanlardan təşkil edilən heyəti-vükəla daxili üzərinə müstəqil müştərak bir hökumət şəklinə olmalıdır. Millət məhkumluğu acısını dadmış olan Azərbaycan türkü məhkum millət yaratmaz (Şiddətli alqış). Azərbaycan Cümhuriyyəti övladını ögey-doğmaya ayırmaz: erməni, rus, yəhudi, gürcü, nemes, polyak və sair azlıqda qalan millətlər Azərbaycan vətəndaşı olmaqla bərabər milli-mədəni muxtariyyətə malik olub kəndi ümuri-məzhəbiyyə, milliyyə və mədəniyyətlərini kəndiləri idarə etməlidirlər (Mərkəz və soldan alqış). Keçmişin məşum tərkəsi olan erməni-müsəlman hadisəti-ələmiyyəsinə bir daha meydan verilməmək üçün hökumət hər növ fədakarlığa təhəmmül etməli, burada dağıdıcı ədavətin izələsinə say etməlidir. Bu xüsusda qəti və bitərəfənə qərar və tədbirlərilə hökumət mart və sentyabr hadisələri kimi qəmgin faciələrin bir daha təkrar edilməyəcəyi haqqında təminat verməlidir (Alqış). Bütün ələmi istila edən demokratik bir cərəyanın yol alıb gətirdiyi belə bir zamanda Rusiya inqilabi-kəbiri kimi müdhiş bir ixtilal məşiməsindən doğmuş bir cümhuriyyəti təsis və idarə edəcək hökumət daxili siyasətində hər şeydən ziyadə demokratiya sinfinə, köylülər ilə əməllərə istinad etməlidir (Mərkəz və soldan alqış). Fövqəladə bir surətdə bahalaşan məişətin ən ağır yükü

millətin əksəriyyəti-əzəməsini təşkil edən bu iki sinfin muzundadır. Binaənileyh əkinçiə yer, əmələyə iş verilməlidir (Sürəkli al-qışlar, mərkəzdən və soldan). Yeri bəs necə verir, iş üçün nə düşünür deyə vaqe olan suala firqə proqramımızı nəql edirik”¹. Yuxarıda nümunə olaraq verdiyimiz M.Ə.Rəsulzadənin parlamentdəki çıxışında biz onun nitqlərində sadə bir dili görürük.

M.Ə.Rəsulzadənin bu şəkildə üslubundan 21 avqust 1919-cu ildə parlamentin 67-cı iclasındakı çıxışında da görürük: *“Burada universitet məsələsində gərək bizim əfkari-ümmiyyətimiz gərək parlaman məhfilələrində ayrı-ayrı fraksiyalarda müxtəlif rəng almış və başqa-başqa nöqtəyi-nəzərlərlə bu məsələyə yanaşırlar. Hər şeydən əvvəl biz hamımız bunu etiraf edirik ki, Azərbaycan daxilində ülum, fünuna aşına mütəxəssis adamlar ələlümüm məmləkət üffanını yüksəltmək üçün darülfünun binası lazımdır. Deyirlər ki, əsas etibarilə universitet açılması əleyhinə deyilik. Fəqət doğrudan isə, əleyhinədirlər. Məsələ mübin şəkildədir. İndi görək bu universitet təsisi lazımdır, lazım deyildir. Bu xüsusda müzakirə lazımdır. Bilirsiniz ki, məmləkətlərdə, ələlxüsus bizim məmləkətdə darülfünuna ehtiyac o nöqtəyi-nəzərdən vardır ki, bizdə mütəfənnin, mütəxəssis elmi nöqtələrə alim adamlar, üləmə yoxdur. Bu cür adamların yoxluğu hər cəhətdən təsirini göstərir. Ona görə bir an əvvəl üləmə, mütəfənnin, üsula aşına adamları yetişdirmək hökumət və məmləkət vəzifəsidir. Əlbəttə, yaxşı olardı bu fənn ocağı, bu elm mənbəyi öz lisanımızda ola idi və oradakı professor və müdərris türkcə tərbiyə verəydilər. Məəttəəssüf feilən bunu tətbiq etmək, böylə bir fənn ocağı açmaq imkanı bizdə hələlik yoxdur. Başqa məmləkətlərdə olduğu kimi, heç bir zaman elmin, fənnin başqa lisanlarda illərlə olsa da ehtiyacı*

¹ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin 10 dekabr 1918-ci il tarixli ikinci iclasından. **Arxiv: f. 895, siy. 1, is. 1, vər. 12-21**

lüzumsuz olduğunu təcrübə göstərmişdir. Madam ki biz hamımız bir nöqtəyi-nəzərdəyik ki, ülum, fünün bizə lazımdır, etiraf etməliyik ki, darülfünün da bizə lazımdır. Başqa bir lisana müraciət edirkən bu xüsusda nə üçün yalnız rus lisanına iltizam edilir və buna imkan verilir, bu nə üçün belə – cavabı aşkardır. Bu, öylə bir məsələ deyil ki, onu həll etmək olmasın. İlk dəfə içimizdə bir çox tədrisə hazırlanmış tələbələr vardır ki, yalnız rusca tədris etməyə dərsləri və imkanları vardır. Binaənileyh, Avropa məmləkətlərindən başqa birinin lisanında mümkün olsa idi, o lisanda götürərdik. Bu, olmayacaqdır, çünki tələbələrımız rus məktəblərində rusca dərs almışlar. Bu nöqtəyi-nəzərdən bir dəlalət var. Ülum və fününün darülfünunda rusca tədris edilməsinə gəldikdə, əlbəttə, bizə söyləyə bilərlər ki, vaxta ki darülfünün milli olmayacaq, orada keçirilən dərslər türkcə olmayacaq, bu surətdə tələbələrimizi xarici məmləkətlərə göndərüb, bu surətdə təhsil etmələri mümkündür. Bu, doğrudur. Fəqət nəzərdə tutmalıdır ki, məmləkətimizin elm və fənnə olan ehtiyacının bu yol ilə təmini mümkün deyildir. Əlbəttə, biz daha ixtisaslı və bilikli adamlar yetişdirmək üçün Avropaya tələbələr göndərəcəyik. Fəqət eyni zamanda məmləkət daxilində bir fənn və elm ocağı vücuda gətirəcəyik. Çünki darülfünün yalnız tələbələr hazır etməyir. Bununla bərabər elm və fənnə aşına adamların və ərbab ixtisasın bir məcmui olacaq ki, bir tərəfdən təlim etməklə digər tərəfdən məmləkəti öyrənir, onun əhval və xüsusiyyətini təhlil və tədqiq edir. Bu nöqtəyi-nəzərdən darülfünün Azərbaycana xaricdən bir çox alimlər və professorlar cəlb edəcəkdir. Onlardan heç bir surətlə qorxub ehtiyat etmək lazım gəlməz ki, guya o alimlər və professorlar burada bir rus mədəniyyətinin ocağı olub qalacaq da, tələbələr ruslaşacaqdır. Məndən əvvəl söyləyən natiq burada açılacaq darülfünunda rus mədəniyyəti ocağı deyər hər nə qədər söyləndisə də, fəqət mən zənn edirəm, bu surətdə söz söyləyən zəvət o fraksiya namindən burada bəyani-əfkar edir ki, o komisyonda tamamilə darülfünün əleyhində cərəyana daha

qüvvət vermək və ona kömək etmək nöqtəyi-nəzərindən bu surətlə burada çıxışda bulundular. Lakin əmin olsunlar ki, madam ki hökumət bizim əlimizdə, darülfünuna dəvət etdiyimiz adamlar üzərinə hakim olacağıq və maddi cəhət əlimizdə olduğundan məvəcib əndişə heç bir şey təsəvvür etməməlidir. Onların dəfələrlə rus elmi, rus mədəniyyəti deyə təkrar etmələri əfkari-ümumiyyəni qorxudanmaz. Çünki hər kəs bilir ki, rus və ya başqa bir millət mədəniyyəti yoxdur. Ülum və fünün bitərəfdir. Dünyada rus elmi deyil, beynəlmiləl bir elm var. Biz bu beynəlmiləl elmi hər bir millətin ağzından eşitdiyimiz kimi, rus professorları ağzından öyrənə bilərik. Çünki bizə “Otlobul elm və lo bel Çin” demişlər. Elmi və fənni Çində belə olsa öyrənməyi tövsiyə etmişlər. Binaənileyh Çində öyrənilməsi lazım gələn bir elmi Azərbaycan paytaxtında bir çinli ağzından öyrənməkdən bizim üçün heç bir fərq və xətər yoxdur. Biz rusluq mərkəzində, rus darülfünunlarında təhsil edənlərdən zərər görmədik. Biləks, onlar daha sabatkar olurlar. Biz rus darülfünunlarında təhsil edənlərin tamamilə təmsil etməsini deyil, politikasılə ciddi surətdə mübarizə edənləri o darülfünunlardan çıxanlar içərisində görürük. Binaənileyh, bu nöqtəyi-nəzərdən heç bir qorxu yoxdur. Darülfünunun faydalarından birisi də budur ki, burada bir kərə elmi bir müəssisə vücuda gələcək. Bununla məmləkətin məchul qalmış bir çox xüsusiyyəti öyrəniləcəkdir. Camaət arasında elmə və fənnə nə qədər həvəs artacaqdır. Digər tərəfdən, xaricə getməyə imkanı olmayan tələbələr elm və fənn hasil etmək imkanında olacaqlar. Vəqtilə bu darülfünunun get-gedə milliləşəcək. Bununla bərabər orada türk dili ümumi surətdə məcburi olaraq keçiləcək və öyrədiləcəkdir. Rus və ya əcnəbi bir lisanda təhsil etdiyin bir elmi öz dilində ifadə edə biləcək. Halbuki xaricə gedən tələbəmiz üçün bu, mümkün deyil. Onlar öz lisan və mühitlərindən ayrılmaq məcburiyyətində olduqları halda darülfünunumuzun tələbələri isə təhsil etdikləri elmlərlə bərabər xalq arasında olacaqlar ki, bunun da bizə bir çox faydası dəyəcəyi

təbiidir. Fəqət, bəzi mülahizələr vardır. O mülahizələrə bizim fraksiya daxilində əqəliyyətdə qalanlar da iştirak edirlər. Onlara etiraz etmək də mümkün deyil. Əvvəlcə, istənilən professorlar tapılmayacaq. Təbii və başqa bu kimi şöbələr üçün olan alət və ədəvət əldə edə bilməyəcəyimizdən darülfünunumuz naqis olacaqdır. Eyni zamanda burada rus professorları olduğundan və bizə Rusiyadan yeni ayrılmış olduğumuz üçün haman professorlar bizi təkrar Rusiya ilə birləşdirmək fikrini təqib edəcəklər. Bunlar sırf praktik mülahizələrdir. Fraksiya əksəriyyət etibarilə buraxılan qanunun tərəfdarıdır. Bunun qəbulunu təklif edir. Fraksiyamızın nəzərini arz etdim və xüsusi olaraq deyirəm ki, hər məmləkətdə, hər yerdə darülfünunlar bu növlə təsis olmuşlar. Ümumi surətdə əgər Rusiya darülfünunlarının tarixinə müraciət etsəniz, görərsiz, onlar da böylə başa gəlmişdir. Ona görə demək olmaz ki, bizdə yoxsa, heç olmamalıdır. Və əgər bugünkü türk darülfünunlarına baxsanız, orada da almanca, firəngcə təlim aldıklarını görərsiniz. Heç bir millət tarixən ilk addımında milli bir darülfünuna sahib olmamışdır. Əvvəlcə özlərdən istifadə edərək, sonra get-gedə qüvvət kəsb etmişdir. Binaənileyh qorxmamalıdır. Darülfünun hər dildə olsa da olsun, açib oxumalıyıq. Çünki bu müəssisə ilə biz bir ürfan müəssisəsi quracağıq və get-gedə öz gənclərimizi onun vasitəsilə ziyalandırıb istədiyimiz milli professorlarımıza tədrisən sahib olacağıq. Məşhur rus müstəşriqləri hərgah buraya cəlb etməyə müvəffəq olarsaq və təbiidir ki, olacağıq da, çünki bir professor təhdid altında vətəni Rusiyada akoplar içərisində çalışmaq-dansa Azərbaycanda oturub kəndi əfkarını yürütmək, ələlxüsus ki, onları maddi cəhətdən də təmin edəsiniz, onlar bura gələr və əmin olunuz ki, xəyanət də etməzlər. Siz buna kəməli-itminan ilə əlinizi ürəyinizə qoyub səs verə bilərsiniz”¹.

¹ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (II kitab. Stenoqrafik hesabatlar). Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 1998, s. 5-6. **Arxiv, f. 895, siy. 1, is. 1, vər. 12-21**

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin parlament dilindən danışarkən bir məsələni də xüsusilə qeyd etmək istərdik. AXC-nin parlament dilində çıxış etiketi də dil baxımından maraqlıdır. Dil etiketi dedikdə, parlament üzvlərinin iclas iştirakçılarna müraciət formaları nəzərdə tutulur. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi Siyasi Sənədlər Arxiv İdarəsində və Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsində apardığımız araşdırmalar zamanı iclas protokolları üzərində aşağıdakı müraciət formalarına rast gəldik. Onlardan bir neçəsini – *“möhtərəm parlament azaları”, “həzarat”, “möhtərəm parlament azası”, “möhtərəm Azərbaycan parlament azası”, “əfəndilər”, “möhtərəm məbuslar”, “əziz rəisivükəla”, “möhtərəm azalar”, “möhtərəm məclis azaları”, “möhtərəm parlament üzvləri”*¹ qeyd edə bilərik.

Qeyd olunan müraciət formasından istifadə edənlərin hamısı mənsub olduqları fraksiyalarla müəyyən dərəcədə bağlı olmuşdur. Lakin bu, sistem şəklində olmamışdır. Məsələn, *“Müsavat”*ın lideri Məhəmməd Əmin Rəsulzadə çıxışlara adətən *“möhtərəm məbuslar”* sözləri ilə başlamaqla yanaşı *“əfəndilər”* müraciət formasından da istifadə etmişdir.

Parlamentin bir çox iclaslarına sədrlik edən müsəvatçı Həsən bəy daha çox *“möhtərəm parlament azası”, “möhtərəm parlament üzvləri”, “əfəndilər”* müraciət formalarını işlətməmişdir. *“həzarat”* xitabına *“İttihad”* fraksiyasından olan Qara bəy Qarabəyovun çıxışında rast gəlirik. O, Sosialistlərdən Əkbər ağa Şeyxülislamov və sol müstəqil Abdulla bəy Əfəndizadə kimi eyni zamanda *“Möhtərəm məclis azaları”* müraciət formasından da istifadə etmişdir.

¹ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (Ədəbiyyat, dil, mədəni quruculuq), Bakı, 2009, s. 161

Baş nazir (vükəla rəisi) Fətəli xan Xoyskinin çıxışlarında isə daha çox müraciət formasına rast gəlirik: *“möhtərəm məbuslar”, “möhtərəm əzalar”, “əfəndilər”, “möhtərəm Azərbaycan parlament əzası”, “möhtərəm parlament əzaları”. “möhtərəm parlament üzvləri”* və s.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dil məsələlərini araşdıran zaman xüsusi bir məsələ – remarkalar diqqəti çəkir. Övvəlcə onu qeyd edək ki, onların dili xeyli sadədir və bir çox cəhətdən indiki parlamentdəkindən az fərqlənir. Qeyd olunanlarla yanaşı, müəyyən özünəməxsus xüsusiyyətlərdə var. Parlament iclaslarının gedişində bir neçə məqamı nəzərdən keçirək. Qeyd etdiyimiz kimi, ilk iclası Milli Şuranın sədri M.Ə.Rəsulzadə açmış və dil baxımından mürəkkəb, məzmunca çox qiymətli giriş sözü söyləmiş və təşkilati məsələyə, rəhbərliyə namizədlərin verilməsi məsələsinə keçəndən sonra Şəfi bəy *“Müsavət və bitərəflər namından rəisliyə Əlimərdan bəy Topçubaşov, birinci müavinliyə doktor Həsən bəy Ağayevin namizədliyini təklif edirəm”* demişdi.

Heybətqulu Məmmədbəyov: *“İttihad”* firqəsi tərəfindən Əlimərdan bəy Topçubaşovun namizədliyinə etiraz yoxdur, fəqət Həsən bəyin göstərildiyinə rəy verməyəcəyik”¹.

Şeyxülislamov: *“Sosialist “Hümmət”* firqəsi tərəfindən *“Müsavət”*ın namizədlərinə etiraz yoxdur”².

Sədr: *“Şu surətdə məsələni səsə qoymalıdır. Hər kəs bu namizədliyə razıdır, əlini qaldırsın”* (Əlimərdan bəy Topçubaşov sədrliyə seçilir).

Sədr: *“Deməli, Əlimərdan bəy həzrətləri rəisliyə intixab edilmiş olur. Fəqət Əlimərdan bəy həzrətləri burada yoxdur. İndi isə baş müavinini intixab edəlim. Hər kəs Həsən bəy Ağayevin baş*

¹ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920), Parlament (I cild. Steqnoqrafik hesabatlar). Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 1998, s. 17.

müavinliyinə razı isə, əlini qaldırsın ("İttihad" firqəsindən başqa ittifaqi-ara ilə Həsən bəyin namizədliyi keçir. Alqışlar altında Həsən bəy mövqei-sədarəti işğal edir)".

Həsən bəy: Möhtərəm parlament üzvləri. Bugünkü tarixi gündə mənim boynuma böyük bir şərəf, böyük hir iqdam düşdü. İzhari-etimad ilə məni uca mənsəbə layiq bildiyinizdən dolayı bilaistisna hamınıza təşəkkür edirəm. Məni sərəfraz parlament birinci müavinliyə intixabla minnətdar buyurdunuz. Rəis cənabları gələnkimi onun ağır vəzifəsinin ifası öhdəmə buraxıldı. Bu ağır vəzifəni ifa edə biləcəkmiyəm, yoxmu – bunu deməyə cəsarət edəmirəm. Zira vəzifə xeyli məsuliyyətli və ağırdır. Burası hamınıza məlumdur. Fəqət hamının məqsədi sevgili Azərbaycanın səadəti, buraya toplanmamızdan murad əziz vətənimizi sahili-nicata çıxarmaq olduğundan ümidvaram acizləriniz sizinlə bərabər məqsədə nail və sizin müavinətiniz ilə vəzifəmi hüsn-i ifayə müvəffəq olacağam. Binaənileyh, dübarə təşəkkürümü bəyan ilə sizi ittihadə dəvət və Xudayi-Təaladan istirham edirəm ki, parlamantımız öz məqsədlərinə qolaylıqla nail olsun. Bu günün münasibətilə Azərbaycanın müxtəlif yerlərindən bir çox təbrik teleqramları alınmışdır ki, qismən oxumaq istəyirəm, fəqət bundan hala bir katib intixabını təklif edirəm. Ümumparlamentlərdə qaydadır. Müvəqqəti katibliyə ən gənc məbus intixab edilir və siyahidən anlaşıldığı üzrə, məbuslarımızın ən cavanı Rəhim bəy Vəkilov olduğundan onun namizədliyini təklif edirəm"¹.

Sədr: "Şimdi təbrik teleqramları oxunacaq, müsaidənizi istəyirəm".

İclasə sədrlik edənlərdən asılı olaraq, iclasların gedişatında müəyyən özünəməxsusluqlar da olurdu. M.Ə.Rə-

¹ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920), Parlament (I cild. Ste-noqrafik hesabatlar). Bakı, "Azərbaycan" nəşriyyatı, 1998, s. 17. **Arxiv, f. 895, siy. 1, is. 1, vər. 5-10**

sulzadədən sonra Həsən bəy iclasları daha çox sadə danışığ dilində aparırdı.

Sədr: *“Söz Sosialistlər ittifaqı tərəfindən Səfikiürlü Aslan bəyindir”.*

Aslan bəy: *“Yüz ildən bəri bizim vətənimiz, indiki Azərbaycan olan, İran padşahının istibdadından qurtarıb rus padşahının əlinə keçdi. Bir qədər keçdikdən sonra cəməat anladı ki, Rusiya müstəbid hökumət əlinin altında işləmək mümkün olmayacaqdır. Hamıdan qabaq fəhlə və köylülər anladı ki, belə Rusiya kimi böyük sultanət, ki, bir çox millətlərdən mütəşəkkil bir dövlətdir, heç kəsin hüznurunda məsul olmayan bir adam tərəfindən idarə oluna bilməz. Ona görə fəhlə qardaşlar siyasi firqələr əmələ gətirib qət etdilər ki, Rusiya gərək cümhuriyyət olsun, işdə o yerin əhalisi, millətləri asudə, vətənləri abad ola bilər ki, oranın zəhmətkeş əhalisindən eyiləssin; onun cismani xəstəliklərinə əlac və ruhani tərəflərinə müavinət edilsin. O zaman rus sosialistləri ilə bərabər bizim firqəmiz də çalışır idi. Hətta Rusiya çarının güclü vaxtında çalışır idi. Özünü bilirsiniz ki, o zaman “cümhuriyyət” sözünü işlətmək nə qədər təhlükəli idi. Lakin o qorxulu vaxtda bizlər yenə işləyir idik, çünki məsləkimizə inanırdıq və bilir idik ki, ən yaxşı tərzdə idarə ancaq cümhuriyyətdir. İndi məqsədimizə çatdıq, cümhuriyyət alındı, nəinki Rusiyaya və Rusiyada yaşayan demokratiyaya, hətta başqa dövlətlərdə yaşayan xırda millətlər də istiqlalıyyət almağa müvəffəq oldular. Bu işə hamıdan artıq biz sosialistlər şad oluruq. Ona görə mən bu gün sosialistlərimiz tərəfindən deyirəm: “Yaşasın Azərbaycan Cümhuriyyəti! (Alqışlar). Bəzi vaxtlar istibdad altında, olurdu ki, biz aşkar işləyə bilmir idik. Gizlicə işləyir idik. Özünü bilirsiniz ki, bizim qardaşlarımız yaşayan ölkələrdə, bu beş il müharibədə müfəttinlik nəticəsi olaraq Kars, Ərdahan, Acaristanda nə qədər qanlar töküldü. Məsəlmanlar barəsində zülmələr oldu. O vaxt bizim sosialist yoldaşlar oraya getmiş idi. Həpsi orada çalışır idi. Ola bilər ki, parlamentdə*

bizim firqədə oturanların həpsi orada çalışırdı, işləyirdilər. Bacardığımız köməkləri edirdik. Sonra müharibənin ortasında inqilab oldu. Nikolay taxtdan salındı, əski idarə yerində inqilabçılar təşkilatları əmələ gəldi. Hökumət idarələri demokratiya əlinə keçdi. Digərləri o idarələrdə işləmirdilər. Çünki buna inanmırdılar, deyirdilər ki, bu idarələr daima deyil, bunlar bir şey bacarmayacaqlar. Hər kəs orada çalışır, müttəfiqlərimiz Rusiya fəhlələrinə, Rusiya demokratiyasına “sizin və bizim mətləbimiz birdir, siz azad olmaq istəyirsiniz, biz dəxi azad olmaq istəyirik” deməsə idilər, əhval başqa dürlü olacaq idi. Siz gördünüz ki, rus ordusu cəbhədən qayıdarkən soldatlar bütün müsəlmanlara düşmən kimi baxırdılar. Sosialistlər Gəncə və Tiflis arasında canları təhlükə altında olduqları halda, soldatlar içinə gedib müsəlmanların onlarla düşmən olmadığını isbat edirdi. Gördük ki, hər tirendə sosialist ittifaqından bir-iki adam olurdu. Əsgərlər keçirdilər. Sonra Rusiya Məclisi-Müəssisəsinə intixab zamanı Gəncədəki müşavirədə müsəlman sosialistləri bir ittifaq təşkil edib bir təqım səbəblərə görə xüsusi bir müsəlman sosialistləri adına bir ittifaq təşkil ediblər. O zaman sosialistlər ittifaqı Zakafkaziya Seyminə və hökumətə daxil olub anarxiyamüqabilinə mübarizə edirdi. Sonra Batum, Trabzon, İstanbul konqreləri dəvət edildikdə işbu konqrelərdə (konfranslarda) iştirak etdik. Və bu çalışmaları ilə sosialistlər başqa millətlər ilə müştərək hökumət təşkilinə tərəfdar olduqlarını göstərmək istəyirdilər. Gürcüstan ayrıldı. Sair millətlər elani-istiqlal etməyə məcbur oldular. Əz-cümlə Zakafkaziya Seyminin Müsəlman fraksiyası Azərbaycan Cümhuriyyətini elan etdi. Azərbaycan müstəqil oldu. Fəqət biz Rusiya ilə Azərbaycan demokratiyasının faydalarını birlikdə bilirdik və biliriz. Ona görə də hamıdan axırda (elani-istiqlal etməyə) məcbur olduğumuz üçün elan etdik. Bununla bərabər zənn edirik ki, Rusiya demokratiyası ilə Azərbaycan xalqının ələ çalışmaları olacaq birliyinə kimsə mane olmaz. Çünki Rusiyadakı demokratiyanın hamısının qayəsi, faydası bizimkilər

ilə yenə də birdir. Biz müttəfiq sosialistlər Azərbaycan Cümhuriyyəti yolunda əvvəldə işləmiş idik, imdi də var-qüvvəmizlə onun üçün çalışmadayız. Azad dövlətimiz gərək yaşasın. Bizim proqramımızın başında yazılmışdır ki, millətlər bərabərdir. Bu millətlərin biri yaşamaz isə, heç digərləri yaşamaz. Rusiya istibdadı dövründən bəri bizim proqramda heç bir şey dəyişməmişdir. Bizim torpaq haqqındakı proqramımız görün nə qədər doğru idi ki, ona əsla razı olmayan sağ fırqələr də buna razı oldular”¹.

Başqa bir çıxışa nəzər salaq.

Sədr: “Söz Vinqradova verilir”.

Vinqradov (rus dilində çıxış edir).

Sədr: “Daha natiq olmadığından “Müsavat”ın bu təklifini səsə qoyuram”.

Şeyxülislamov: “Bəli, söz veriniz”.

Sədr: “Danışmaq istəyirsiniz?”

Şeyxülislamov: “Bəli, söz istəyirəm”.

Sədr: “Buyurunuz”.

Şeyxülislamov: “Möhtərəm Məclis əzaları! Bizim sosialistlər mənə bir ağır vəzifə vermişdir. Bu vəzifə bir milləti təqşirləndirib, o birini müdafiə etmək deyil, borcum deməkdir ki, həqiqəti ayaqlayırlar. Qafqaziya millətləri Rusiya inqilabından sonra öz muxtariyyətlərini əllərinə aldıqda bir yerə toplanıb öz müqəddəratlarını qüvvətli bir əsas üzərində tikib gözəl surətdə qurmalı idilər (Soldan: Düzdür). Fəqət bu olmadı. Qafqaziya millətləri içində milli şovinizm baş qaldırır (Soldan: Düzdür). Yenə də qanlar çay kimi axıdıldı. Biz sosialistlər bu qiyamətləri qoparanlara qarşı öz etirazımızı buradan bəyan edirik. Əgər bunların qabağı alınmaz isə, Qafqaziya qitəsi Balkan yarımadası kimi qan dəryasına dönə bilər. Burada görünür ki, balaca millətlərdə böyük impizim vardır (Sol-

1 Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920), Parlament (I cild. Steqrafik hesabatlar). Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 1998, s. 17. **Arxiv**, f. 895, siy. 1, is. 1, vər. 12-21

dan: Düzdür). Necə ki Əhməd bəy yoldaşımız söylədi. Burada dava olmayır, fəqət burada bir-birini düşünməməlik var. Hökumət rəisi burada deyir ki, burada hökumət çalışır. Amma biz bunu qəbul etməyəcəyiz. Hərgah çalışılsa idi, böylə qital qurtarmış olar idi. Əsl məsələ hüddud məsələsidir. Bu məsələdən ötəri qanlar tökülür. Burada hökumət rəisi deyir ki, biz Andranikin erməni hökuməti ilə heç bir əlaqəsi olmadığını xəbər almadıq. Lakin mən bununla razı olmaram. Zira dağlar başında yaşayan xüsusi dəstələrin bir-birilə dava edib qan tökməsi, öz-özündən vücuda gəlməsinə heç bir vaxtda inanılmaz. Məlum olur ki, bu hərəkətin bir hazırlanmış layihəsi, projesi vardır ki, Sinay dağlarından Şuşa dağlarına təkin toplar guruldayır, qanlar sel kimi axır. Bu layihə ermənilər üçün böyük əhəmiyyətlə haiz daşnaq firqəsi tərəfindən hazırlanmışdır. Çünki demokratik müşavirəsində Tiflisdə aşkar oldu. Burada daşnaq dəstələri hüddud proqramını müşavirədə göstərəndə ona baxdılar, qəbul edilmədikdə, onların nümayəndəsi (Kirçikyan) söylədi ki, bu proqram qəbul edilməz isə, onlar bir də müşavirədə iştirak etməyəcəklər. İndi Azərbaycan və Sinay dağlarında tökülən qanlar onun nəticəsidir. İnsaniyyət nöqteyi-nəzərindən baxılsa, bu proqram qəbul ediləsi bir şey deyil idi. Biz də heç bir zaman razı olmarız ki, Azərbaycan yerləri onların proqramları ilə Ermənistan verilsin. Biz zənn edirik ki, bu axıdılan qanların günahı milli firqələrin ümumdemokratiyanın qabağında cavab da alacaqlar (Alqış). Cavab da verməlidirlər. Biz gərək çalışaq ki, qan tökülmədən bu hüddud məsələsi sülh təriqilə həll bulsun. Bu yolda işləməyi də gələcək hökumətdən tələb edəcəyiz. Bu qiyamətləri qoparan, bütün Qafqaziya sülhünü pozan, qanlar ilə dağları boyayan ancaq daşnaqlar firqəsi olmuşdur. Məəttəəssüf, burada daşnaq yoxdur ki, mən açıq sözümlü onların üzünə deyim. Gərək hökumət ermənilər ilə əlaqə peyda etsin. Ona görə oraya səfir göndərmək və çalışmalı ki, onların da burada səfirləri olsun. Biz sosialistlər müharibəyə zidd olduğumuz ilə bərabər, rəsmi bir müharibəyə şü-

kür etməliyiz. Çünki orada dinc əhalinin hüququnu mühafizəedici qanun vardır. Burada isə müharibə deyil, qoca, qarı, övrət, uşaq qırılır. Dinc əhalinin xanımanları dağılıb, özləri çöllərə buraxılır. Bizim parlamana qəti təklifimiz budur ki, hökumət ermənilər ilə əlaqəsini aşkar edib sülh üzrə bu məsələni həll edib qurtarsın. Biz zənn edirik ki, bu yaxında Qafqaziya millətlərinin konqresi vəqə olacaqdır və Ümumqafqaziya millətləri bir-birilə əlaqəni sazlaşdırıb bir konfederasiyon meydana gətirəcəklərdir. Əgər belə olsa, nəhaq qanlar tökülməyəcək. Onu da xahiş edəcəyik ki, kənardan qüvvət almağa çalışmayıb, Azərbaycan burada olan millətlərin fikirləri ilə həmrəy olmalıdır".¹

Parlament iclaslarının gedişində sədrin dilindəki xüsusiyyətlər aşağıdakı nitq parçasında daha aydın nəzərə çarpır:

Rais: "Olmaz, səsə qoyuram. 2-ci maddəni "Müsavət"ın təklifi ilə səsə qoyuram. Kim qəbul edirsə, rica edirəm, əlini qaldırsın (Əllər qalxır). Kim bunun əleyhinədir? (Əllər qalxır). Kim səs verməyib? (Əllər qalxır). Lehinə 16, əleyhinə 17, səs verməyib 13. Əksəriyyət rəy ilə təklif qəbul edilməyir. Qəbul edilmədiyi halda layiheyi-qanuniyyənin, əslində iki yüz və dörd yüz faiz ki vardı, o qalır. Layiheyi-qanuniyyənin maddəsini eyni surətdə səsə qoyuram. (Katibə) Oxuyunuz. Eyni surətdə maddəni (Salonda qarışıqlıq). Rica edirəm səs salmayasınız. Bir də mən komisiyon üzvlərindən rica edərdim ki, dokladçık təyin edəndə ona müavin də olsun. Komisiyonun rəylərini mühafizə edən olmayır. Müavin olsa, rəylər məlum olar. Çünki indi komisiyonun bir hissəsinin rəyi məlum oldu, lakin əqəliyyət tərəfindən danışan olmadı. Komisiyonun iyirmi beş faizi əlli, yüz faizi iki yüz, iki yüz faizi dörd yüz faiz etmək

¹ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920), Parlament (I cild. Ste-noqrafik hesabatlar). s. 46-47. **Arxiv, f. 895, siy. 1, is. 1, vər. 38-48**

qərarı keçmədi. Ona görə maddəni hökumətin təklifi kimi səsə qoyacağam. İyirmi beş yüz və iki yüz faizi”¹.

Hacı Kərim Sanılı: “Po suşestvu ərz edəcəyəm, böylə ianələr neçə dəfə göndərilib. Bir dəfə Ağaxan və Mirbağirova verildi ki, aparıb qaçqınlara versinlər. Onlar Bakıda qoydular ciblərinə, bunu biz bilirik, Milli komitə adına iki vaqon buğda aparıb, Tiflisdə satıb pulunu ciblərinə qoymuşdular. Onu da biz bilirik”².

Abbasqulu: “Eyb olsun onlara!”

Hacı Kərim Sanılı: “İrəvan qaçqın və aclarına axır dəfə göndərilən pulları qaçqınlara paylamaq əvəzinə “Oriyant” qastinində yemək içində gizləndiyini də biz bilirik. O millətpərəstlər ki iki milləti vuruşdurub bir-birinə qırdırmaq istəyirlər, İrəvanda da var. Cəfərqulu xan əvvəlcə xalqı qızıışdırıb bir-biri ilə vuruşdurur, sonradan da Ordubada gedib Ordubad camaatını Ermənistanə tabe etmək istəyirlər. Əvvəlcə xalqı vuruşdurub, sonra özləri erməni başqaları ilə bir yerdə kef çəkirlər. Amma orada fəqirlər qırılır. Bunlar da millətpərəstlərdir. Biz onu demək istəyirik ki, həqiqi millətpərəst olsunlar, cəməati qırdırmasınlar. Çöllülərin arvad-uşağı dağlarda, özü isə aranda biçindədir. Aranı qarışdırıb onların arvad-uşaqlarının qırılmasına bais olmasınlar. Biz bu ianənin verilməsi tərəfdarıyıq, bu şərt ilə ki, bu ianə həqiqətdə möhtaclara gedib çatsın. Mən bilirəm ki, erməni hökuməti müsəlmanlara ianə verib, Novobayazid, Basarkeçər tərəflərə evə 500 manat pul paylayıbdır. Öz pulu – ya Amerika pulu, onunla işim yox bu qədər. Mən sübut edirəm”³.

¹ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920), Parlament (I cild. Stenoqrafik hesabatlar). Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 1998, s. 325. **Arxiv, f. 895, siy. 1, is. 94, vər. 108-136**

² Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920), Parlament (I cild. Stenoqrafik hesabatlar). Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 1998, s. 375. **Arxiv, f. 895, siy. 1, is. 100. vər. 56-97**

³ Yenə orada

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin iclaslarında zaman-zaman sədrin ciddi şəkildə əsəbləşdiyi hallar da olub. Bunu parlamentdəki çıxış mətnlərində görürük:

Sədr: *“Nətiq əfəndi, rica edirəm, mənimlə mübahisəyə girişməyəsiniz və illa nakaz üzrə rəftar etməyə məcbur olacağam. Nitqinizdə davamediniz”*¹.

Məlum olduğu kimi, parlament sədrinin birinci müavini hakim partiyanın üzvü, ixtisasca hüquqşünas olan Həsən bəy Ağayevin dili öz düzgünlüyü, intonasiyaca tam milli olması, danışiq etiketi baxımından yüksək üslubu, sintaktik quruluşa aliliyi ilə xüsusi fərqlənir.

İclasın gedişində bəzi gərginliklər nəzərə alınmazsa, dil etiketinə yetərincə əməl olunmuşdur. Kobud münasibətlər, qəzəbli, bəzən həтта təhqirli müraciətlər, hədələr ölkəmizin ilk parlamentinin iclaslarına yaddır. İclas sədrinin nəcabəti, alicənablığı onun yüksək mədəni nitqi ilə vəhdət təşkil edir, parlament üzvləri ilə rəftarı yüksək nitq səviyyəsində daima ali nitq etiketi ilə müşayiət olunur.

Parlamentin protokollarındakı remarkaların dili də diqqəti cəlb edir və parlamentin katibi ən gənc deputat, “Müsavat” partiyasının üzvü Rəhim Vəkilovun yazılı nitqi barədə müsbət təsəvvür yaradır.

Qeyd olunanlara nümunə olaraq: *“Sədr “Müsavat”ın formulunu rusca tərcümə edir”, “sosialistlərin formulunu rusca tərcümə edir”, “Azərbaycanın müxtəlif nöqtələrindən və müxtəlif müəssisələrindən alınmış teleqramları oxuyur”, “Fətəli xan Xoyski mərkəz və sağların gurultulu alqışları arasında kürsüyə-xitabata çıxır”* və s. Həтта ilk iclasın təşkilati məsələlərin həllinə həsr olunmuş başlanğıc hissəsinə sədrlik edən M.Ə.Rə-

¹ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920), Parlament (I cild. Stenoqrafik hesabatlar). Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 1998, s. 375. **Arxiv, f. 895, siy. 1, is. 100. vər. 56-97.**

sulzadə öz nitqində “*rəis*” sözünü işlətdiyi halda, katib öz partiya rəhbərindən fərqli olaraq remarkada “*sədr*” yazır.

Parlamentin iclaslarında bəzi deputatların soyadlarının iki formada işləndiyi müşahidə olunur. Sədrin nitqində və remarkalarda bu ikilik daha çox nəzərə dəyir.

Diqqət etsək, “*Yusifbəyli – Yusifbəyov, Rəfizadə – Rəfiyev, Şafi bəy Rüstəmbəyli – Rüstəmbəyov, Məlikyeqanlı – Məlikyeqanov, Nərimanbəyli – Nərimanbəyov, Mirzə Sadıx Axundzadə – Axundov, Ağabəyov – Ağabəyli, Əhmədzadə – Əhmədov, Qarabəyli – Qarabəyov, Qənizadə – Qəniyev, Heybətqulu bəy Məmmədbəyli – Məmmədbəyov, Kiçikxanlı – Kiçikxanov, Sanılı – Səniyev, Qaraşarlı – Qaraşarov, Səfikürdlü – Səfikürdski, Əbilzadə – Əbilov, Şeyxülislamzadə – Şeyxülislamov* və digərlərinin soyadlarının fərqli şəkildə yazıldığını görə bilərik.

Xüsusi məsələlərdən biri də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin parlament dilində işlənən terminlərdir. Terminlərin istifadəsində də maraqlı cəhətlər var. Parlamentin iclaslarında da aydın görünür ki, çıxışlar zamanı terminologiya sahəsində çox böyük sərbəstlik olmuşdur. Parlamentin adı, vəzifə bildirən terminlərin hələ formalaşmadığı aydın görünür. Məsələn, “*parlament – parlaman, məclis – Məclisi-Məbusan, rəisi-vükəla – hökumət rəisi, vükəla rəisi – baş nazir, nazirlər sovetinin sədri, məbusan – parlament üzvləri – parlament əzası, parlament nümayəndəsi*”¹ kimi terminləri qeyd edə bilərik.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti parlamentinin rəsmi dilinin və orada istifadə olunan dillərin (rus və türk) geniş şəkildə tədqiqinin nəticələri də göstərir ki, AXC Azərbaycan ədəbi dilinin tarixində həqiqətən xüsusi bir dövr təşkil edir.

¹ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (Ədəbiyyat, dil, mədəni quruculuq), Bakı, 2009, s. 165

Bunu biz parlamentin hesabatlarının stenoqrafik materiallarında gördük. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, parlamentdə istifadə olunan dil müxtəlifliyi parlamentin fraksiyalarının və orada təmsil olunan nümayəndələrinin təhsilindən birbaşa asılı olmuşdur. Bütün bu müxtəlifliklərin parlamentə əlavə bir rəngarənlilik verdiyini düşünürük.

NƏTİCƏ

Şərqdə ilk parlament respublikası olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xalqımızın qədim dövlətçilik ənənələrini yaşadaraq müasir dövrə xas dövlət təsisatlarının yaradılmasına nail olmuşdu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ölkənin daxilində və xaricində yaranmış gərgin və mürəkkəb ictimai-siyasi şəraitdə fəaliyyət göstərmişdir. Bu dövlətin qısa bir müddətdə həyata keçirdiyi tədbirlər xalqımızın tarixində böyük iz buraxmışdır. Milliyyətindən, siyasi və dini mənsubiyyətindən, cinsindən asılı olmayaraq bütün vətəndaşlara bərabər hüquqlar verilməsi, dövlət sərhədlərinin müəyyən olunması, Azərbaycan dövlətçiliyi atributlarının qəbul edilməsi, ana dilinin dövlət dili elan olunması Azərbaycanın gələcək müstəqilliyi üçün möhkəm zəmin yaratmışdır. Demokratik dövlət quruculuğu, iqtisadiyyat, mədəniyyət, təhsil, hərbi quruculuq sahələrində atılmış addımlar Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 23 aylıq fəaliyyətini əks etdirən əsas istiqamətlərdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin öz dövlətçilik atributlarını qəbul etməsi, dövlət və hərbi quruculuq, iqtisadiyyat və mədəniyyət, təhsil və səhiyyə sahələrində atdığı addımlar xalqımız üçün taleyüklü əhəmiyyət kəsb etmişdir. Məhz bu araşdırmamızda cümhuriyyət dövrü dil siyasəti, həmin dövrdə dillə bağlı qəbul edilmiş qərarlar, parlamentin dili kimi məsələlərin geniş şəkildə araşdırılması qarşıya məqsəd qoyulmuşdu. Tədqiqat əsərində məhz cümhuriyyət dövründə dil, təhsil və tədrislə bağlı qəbul olunmuş qərarlar, parlamentin dili kimi bölmələrdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin bu yöndə gördüyü işlər geniş şəkildə işıqlandırılır. Müstəqil dövlətin mühüm atributlarından biri olan

dövlət dili məsələsi yenidən yaranmış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin diqqət mərkəzində idi.

Azərbaycan dilinin, sözün əsl mənasında, dövlət dili kimi işlənməsi təcrübəsi geniş şəkildə ilk Azərbaycan Parlamentinin dilində əksini tapmışdır. Dövlət idarələrində müəyyən müddət ərzində rus dilinin işlənməsinə də icazə verilməsi parlamentə aid deyildi. Ona görə də parlamentdə dillərin işlənməsi məsələsi, təbii olaraq, qanunverici hakimiyyətin, parlament üzvlərinin öhdəsinə buraxılmışdı. Parlamentin istifadə etdiyi dil dövlət dili statusuna malik Azərbaycan türkcəsi idi. Qeyri-yerli parlament nümayəndələri çıxışların rus dilində olmasını təklif etdikdə, parlamentin iclaslarından birində bu məsələ ayrıca müzakirə olunmuş və bu xüsusda qərar qəbul edilmişdi. Qərara əsasən, parlamentin rəsmi dili Azərbaycan türkcəsi elan olunmuş, digər millətlərin nümayəndələrinin rus dilində çıxış etmələri məqbul sayılmışdı.

Azərbaycanda dil siyasətinin yürüdülməsi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründən başlayır. Həmin dövrə qədər (istər XX əsrdə, istərsə də xüsusilə XX əsrin əvvəllərində) görkəmli Azərbaycan ziyalıları ana dili, eləcə də Azərbaycanda gedən dil prosesləri barədə müəyyən mülahizələr söyləmiş, təkliflər vermişdilər. Lakin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yarandıqdan cəmi bir ay sonra 27 iyun 1918-ci ildə Azərbaycan (türk) dilini rəsmən dövlət dili elan etməsi XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində müəyyənləşmiş milli ideologiyanın birbaşa təsirinin nəticəsi idi. Hökumətin həmin qərarına əsasən, ölkədə məhkəmə, inzibati idarəçilik və digər vəzifələrin başında duranlar dövlət dilini lazımı səviyyədə öyrənənədək hökumət müəssisələrində rus dilinin işlənməsinə də icazə verilirdi.

Azərbaycan (türk) dilini dövlət dili elan edən ilk rəsmi sənəd çox böyük tarixi rol oynamaqla yanaşı, Azərbaycanda milli dil siyasətinin formalaşmasının, millətin mənafeyinə uyğun düzgün ideoloji mövqeyin əsasını qoydu.

AXC dil siyasətini həyata keçirmək üçün təhsilin çox mühüm sahə olduğunu ön plana çəkdi, belə ki, bunun davamı kimi 28 avqust 1918-ci ildə hökumət ibtidai və orta təhsil müəssisələrində təhsilin ana dilində aparılması haqqında qərar verdi. Həmin qərarla göstərilirdi ki, bütün ibtidai təhsil müəssisələrində tədris ana dilində aparılır, dövlət dili icbari qaydada tədris olunur.

Əlbəttə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dil siyasəti təkcə bununla yekunlaşmırdı. Yuxarıda da qeyd olunan qərarlara nəzər saldıqda, qısa zaman ərzində dillə bağlı görülmən işlər göz qabağında idi. Bu qərarların məntiqi davamı özünü Azərbaycanda ilk universitetin yaradılması məsələsində ortaya çıxanda göstərdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 23 aylıq hakimiyyəti dövründə Azərbaycan (türk) dili ilə bağlı gördüyü işlər və qəbul olunmuş qərarlar həm cümhuriyyət dövrü üçün, həm də ondan sonrakı dövr üçün çox əhəmiyyətli qərarlar idi. Cümhuriyyət XIX əsrin sonlarından əlifba və dillə bağlı başlayan hərəkəti, bütün prosesləri ümumiləşdirərək dil sahəsində konkret addımlar atmışdı. Əlbəttə, qəbul olunan bu qərarlarda və onların tətbiq edilməsində çatışmazlıqlar görə bilərik ki, bu da çox təbii idi. Çünki yeni qurulmuş cümhuriyyətin qarşısında elə ciddi məsələlər var idi ki, qeyd olunan müddət ərzində dillə bağlı nəzərdə tutulan sonrakı qərarlar da yarımçıq qaldı. Bütün bu qeyd etdiklərimizə baxmayaraq, əminliklə deyə bilərik ki, cümhuriyyətin 23 aylıq mövcudluğu ərzində dil sahəsində gördüyü işlər nəinki həmin dövrdə yalnız Azərbaycanda, hətta bütün türk dün-

yasında gələcəkdə dillə bağlı yerinə yetirilməli işlər üçün cıdır açdı və sonrakı proseslərə öz müsbət təsirini göstərdi. Hətta cümhuriyyət dövründə qəbul olunan qərarların əhəmiyyətini biz 1926-cı ildə Bakıda keçirilən Birinci Türkoloji Qurultay zamanı orada müzakirə olunan məsələlərdə də görə bilərik. 1926-cı ildə Bakıda keçirilən Türkoloji Qurultay zamanı qəbul olunan və bütün türk dünyasında istifadə olunan “Birləşdirilmiş türk əlifbası” adı verilən əlifba A.Əfəndizadənin hazırladığı “Son türk əlifbası” əsasında tərtib edilmişdi. Hətta bütün türk dünyasında və Azərbaycanda bu gün istifadə edilən əlifba cümhuriyyət dövründə Abdulla bəy Əfəndizadə tərəfindən hazırlanan “Son türk əlifbası”ndan bir neçə hərf fərqi ilə hazırda istifadə edilməkdədir.

ƏLAVƏLƏR

Əlavə 1

**Azərbaycan Respublikası Nazirlər Şurasının
bəyannaməsinin dərc olunması haqqında qərar
(21 iyun 1918)**

**Постановление об опубликовании декларации
Совета Министров Азербайджанской Республики
(21 июня 1918)**

Опубликовать декларацию правительства на
тюркском и русском языках.

**Государственный Архив АР, ф. 2898, оп. 1, д. 1,
л. 3;
Вестник Азербайджанского правительства. 1918. 19
июля.**

**Мənbə: Азербайджанская Демократическая
Республика (1918-1920).
Законодательные акты (Сборник документов). Баку,
1998, с. 188.**

**Dövləti lisan türkçə qəbul edilərək müvəqqədən
hökuməti müəssisələrdə rus lisanı istemalına müsaidə
edilməsi haqqında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti
Nazirlər Şurasının qərarı
(27 iyun 1918)**

Hökumət 27 iyun 1918-də qərar verdi:

Dövləti lisan türk dili qəbul edilərək, içəridə bütün məhkəmə, idareyi-daxiliyyə və sair dəvair vəzifələri başında duranlar bu lisanı bilənlər olana qədər hökuməti müəssisələrdə rus dili istemalına da müsaidə edilsin.

**Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin qanun və
binagüzarlıqları məcməi, №1,
15 təşrini-sani, 1919, s. 18;**

Государственный Архив АР, ф. 100, оп. 2, д. 7, л. 9;

**Mənbə: Азербайджанская Демократическая
Республика (1918-1920).
Законодательные акты (Сборник документов).
Баку, 1998, с.201.**

**Azərbaycanda türk dilinin dövlət dili elan
olunması haqqında qərar**

Azərbaycan Cümhuriyyəti Hökumətinin Qanun və
Binagüzarlıqları Məcmeyi

Birinci və ikinci dərəcə ibtidai məktəblərin, həmçinin orta təhsil müəssisələrinin milliləşdirilməsi haqqında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər Şurasının Qərarı (28 avqust 1918)

1. Bütün birinci dərəcə ibtidai təhsil müəssisələrində təhsil, dövlət dili olan türk dilini artırılmış həcmdə məcburi qaydada tədris etməklə, şagirdlərin ana dilində aparılsın.

2. İkinci dərəcə ibtidai məktəblərdə və orta təhsil müəssisələrində tədris dövlət dili olan türk dilində aparılsın. Lakin ikinci dərəcə ibtidai məktəblərin milliləşdirilmiş siniflərində tədris şagirdlərin ana dilində davam etdirilsin və eyni zamanda 1918-1919-cu illərdə, lazım gələrsə ondan sonrakı tədris ilində də türk dilinin həcmi artırılmış tədrisi də tətbiq edilsin ki, həmin müddət başa çatanda dövlət dilində təhsil almayan şagirdlər bütünlüklə türk dilində tədrisə keçə bilsinlər.

3. Orta tədris müəssisələri siniflərinin bütünlüklə erməni dilində (milliləşdirilmiş) dərs keçilən paralel şöbələri, habelə həmin tədris müəssisələrinin kiçik və böyük yaşlı uşaqlar üçün olan hazırlıq siniflərinin bütünlüklə rus dilində (milliləşdirilmiş) dərs keçilən paralel şöbələri ləğv edilsin.

4. Həmin tədris müəssisələrinin birinci, imkan olduqda həmçinin ikinci sinifləri milliləşdirilsin və tədris türk dilində aparılsın; bununla belə, əgər həmin siniflərdə türk dilini bilməyən şagirdlər olsa, onlar üçün paralel şöbələr açılsın və həmin şöbələrdə tədris rus dilində aparılsın. Həm bu siniflərdə, həm də 4-cü sinif daxil olmaqla sonrakı siniflərdə dövlət dili elə həcmdə tədris olunsun ki, iki il sonra bütün şagirdlər türk dilində təhsilə keçə bilsinlər.

5. Orta tədris müəssisələrinin 5-ci sinfindən etibarən isə şagirdlər həmin tədris müəssisələrinin kursunu bitirəndək tədris rus dilində aparılsın; bununla yanaşı xalq maarif nazirinə bir vəzifə olaraq tapşırılsın ki, orta təhsil müəssisələrinin bütün siniflərində türk dilinin artırılmış həcmdə tədris olunmasına nəzarət etsin.

**Мənbə: Азербайджанская Демократическая
Республика (1918-1920).
Законодательные акты (Сборник документов).
Баку, 1998, с. 225-226.**

Məktəblərin milliləşdirilməsi haqqında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər Şurasının Qərarınındəyişdirilməsi haqqında qərar (13 noyabr 1918)

Постановление об изменении постановления о национализации школ (13 ноября 1918)

Во изменение постановления правительства от 28 августа сего 1918 года в тех городах, где имеется одно среднеучебное заведение, допустить, начиная со старшего приготовительного класса, открыть по усмотрению министра народного просвещения параллельные отделения с преподаванием на русском языке, а где несколько учебных заведений одного типа, часть таковых, согласно вышеозначенному постановлению, национализировать, а в остальной части преподавание во всех классах вести на русском языке с обязательным преподаванием тюркского языка.

Обязать детей мусульман обучаться в национализированных или подлежащих национализации учебных заведениях, причем дети, вовсе не умеющие говорить по-тюркски, каждый раз с особого разрешения министра народного просвещения могут быть допущены и в ненационализированные классы учебных заведений.

Государственный Архив АР, ф. 51,
оп. 2, д. 185, л. 87.

Мənbə: Azərbaycan Demokratik Respublika (1918-1920).

Законодательные акты
(Сборник документов). Баку, 1998, с. 251.

**Azərbaycan ordusunun geyim formasının və süvari
nizamnaməsinin türk dilində təsdiq edilməsi haqqında
Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər Şurasının qərarı
(11 fevral 1919)**

**Постановление об утверждении кавалерийского
устава на тюркском языке и формы одежды
Азербайджанской армии (11 февраля 1919)**

1. Перевод командных слов Кавалерийского устава утвердить.

2. Представленный военным министром проект формы войсковых частей Азербайджана утвердить.

**Mənbə: Azərbaycan xalq Respublikası
Demokratik Respublika (1918-1920).
Qanunvericilik aktları
(Sənəd toplusu). Bakı, 1998, s. 273.**

**Ərəb əlifbası islahatı üzrə komissiyanın yaradılması
haqqında
Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər Şurasının qərarı
(21 mart 1919)**

**Постановление об образовании комиссии по
реформе арабского алфавита
(21 марта 1919)**

Поручить министру народного просвещения совместно с членом правительства Х. б. МеликАслановым организовать специальную комиссию по вопросу о реформе арабского алфавита, заключение коей представить на рассмотрение Совета Министров.

**Государственный Архив АР, ф. 51, оп. 2, д. 4, л.
29.**

**Мənbə: Azərbaycan Demokratik Respublika (1918-1920).
Законодательные акты (Сборник документов).
Баку, 1998, с. 290-291**

“Son türk əlifbası”

دوتفون صدالز:	
(آی) کاندنه کی ایکچی حرفتسی کیچی	j
ع (ملوم، شان)	,
قیصا صدالز:	
b	g
p	f
t	k
c	q
ç	o
x	n
d	l
r	m
z	n
ş	h
s	v
sh	
اوزون صدالز:	
	a
	ē
	i

**Xalq məktəblərinin kitabxanaları üçün türk dilində
kitablar əldə edilməsi üçün 1 milyon manat ayrılması
haqqında Parlament qanunu
(18 sentyabr 1919)**

**Закон Парламента об отпуске 1 млн. руб. на
приобретение для библиотек народных училищ
книг на тюркском языке
(18 сентября 1919)**

ЗАКОН

1. Отпускается из средств Государственного казначейства в распоряжение министра народного просвещения один (1000000) млн. руб. на приобретение новых книг на тюркском языке для библиотек народных училищ.

**За председателя Парламента старший его
товарищ Г. А гаев
Секретарь А. Пепинов
Начальник канцелярии М. Векилов**

**Mənbə: Azərbaycan Respublikası
Demokratik Respublika (1918-1920).
Законодательные акты
(Сборник документов). Баку, 1998, с. 103.**

**Azərbaycan İnkılab Komitəsinin birinci və ikinci dərəcə
məktəblərdə lisan təlimi haqqında əmrnaməsi
(18 sentyabr 1920)**

1. Birinci və ikinci dərəcə məktəblərdə təlim lisanı şagirdlərin ana dilində olmalıdır.

2. 2-ci dərəcə məktəblərdə birinci təlim sənəsindən (altıncı təlim sənəsi) hər qruppada həftədə 4 saat olaraq türk, həmçinin rus lisanlarının təlimi məcburi olur.

3. Əkəliyyət millətlərin məktəblərində türk və rus məcburi dillərindən biri 2-ci dərəcədə ikinci təlim sənəsindən (yeddiinci təlim sənəsi) idxal edilir. Həftəlik dərslərin miqdarı böylə hesab ilə götürülməlidir ki, təlimi qeyd edilən məcburi lisan kursu təməmilə icra edilmiş olsun.

4. Yazısı olmayan millətlərin məktəblərində təlim lisanı həmin millətin özü qəbul etdiyi lisan etiraf olunmalıdır.

5. Fransız və alman lisanlarının təlimi vahid zəhmət məktəbində məcburi hesab edilmir.

6. Vahid zəhmət məktəblərində latın lisanının təlimi təməmilə ləğv edilir.

7. Əkəliyyət millətləri şagirdləri olan 2-ci dərəcə məktəblərində hər qruppada (klasda) 3 həftəlik dərslə ilə həmin millətin lisanı təlim edilir.

Qeyd: Qruppada 10-dan az şagird olmamalıdır.

Azərbaycan İnkılab Komitəsinin sədri: N. Nərimano

Xalq Maarifi Komissarı: D. Bünyadzadə

Katib: Qabriçidze

“Kommunist” qəzeti, 20 sentyabr 1920-ci il

“İstiqlal Bəyannaməsi”

عقدا نامە

بۈگۈن مەست ئەنقلا بىگ ھېر يانئە دولەت وچۈن بىگ آيرى - آيرى خىزارە آيرى بىگى ايله راقا قەرزايىگ رەكس اوردو دۈرى طرەنن نىزگىن مۇجىب رەقنىت سىياسەتە نەمىل اولدى . كەنى قواي ھەمەد رەنە نىزگىن اولان راقا قەرزايىگ سىياسەتلىرى ، مەد راتىر بىگ اوارەكسىنى باقىت كەنى افرىيە ائارق راقا قەرزايىگ قوشما نطق جەمۇرىتى تەكسىس ايتىدۇر . وقايع سىياسەت بىگ نەمىل نىزگىن سىياسەت اوزىرە كۈرچى ملى راقا قەرزايىگ قوشما نطق جەمۇرىتى نەمىل نىزگىن مۇجىب دەستقل كۈرچى ملى جەمۇرىتى تەكسىس مەلەج كوردى .

رەكسە ايلانلى ايلەر اطرەلى آركەنە نلورا يەن ھەم رەكس تەكسىس مۇزىنەن مەمىل اولان رەقنىت ھەمەد سىياسەتە مەمەكەت دافىئە بولۇن مەمەد راقا قەرزايىگ جەمۇرىتى راقا قەرزايىگ مەمەد بولۇن آذربايجان دىكى بولۇن مەمەد ملى خاھىش دودا ملى مەمەد نەمىل نىزگىن مۇجىب ايلان مەمۇرى بىر دولەت تەكسىس قورق نىزگىن مۇجىب ايلان مەمۇرى .

بۇ ئايدا راقا قەرزايىگ ايلان مەمەد بولۇن آذربايجان مەمەد سىياسەتە مۇزىنەن مەمەد ايلان مەمۇرى :

۱- بولۇن مەمەد راقا قەرزايىگ مەمەد نەمىل نىزگىن مۇجىب - مەمەد راقا قەرزايىگ مەمەد بولۇن آذربايجان دىكى مەمەد نەمىل نىزگىن مۇجىب ايلان مەمۇرى .

۲- مەمەد راقا قەرزايىگ مەمەد نەمىل نىزگىن مۇجىب ايلان مەمۇرى مەمەد راقا قەرزايىگ مەمەد نەمىل نىزگىن مۇجىب ايلان مەمۇرى .

۳- آذربايجان مەمەد نەمىل نىزگىن مۇجىب ايلان مەمۇرى مەمەد راقا قەرزايىگ مەمەد نەمىل نىزگىن مۇجىب ايلان مەمۇرى .

۴- آذربايجان مەمەد نەمىل نىزگىن مۇجىب ايلان مەمۇرى مەمەد راقا قەرزايىگ مەمەد نەمىل نىزگىن مۇجىب ايلان مەمۇرى .

۵- آذربايجان مەمەد نەمىل نىزگىن مۇجىب ايلان مەمۇرى مەمەد راقا قەرزايىگ مەمەد نەمىل نىزگىن مۇجىب ايلان مەمۇرى .

۶- مەمەد نەمىل نىزگىن مۇجىب ايلان مەمۇرى مەمەد راقا قەرزايىگ مەمەد نەمىل نىزگىن مۇجىب ايلان مەمۇرى .

۲۸ مەس ۱۹۱۸ يىلى

تەكسىس مەمەد

آذربايجان مەمەد نەمىل نىزگىن مۇجىب ايلان مەمۇرى :

لەت :

مەمەد نەمىل نىزگىن مۇجىب ايلان مەمۇرى

مەمەد نەمىل نىزگىن مۇجىب ايلان مەمۇرى

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. "Azərbaycan" qəzeti, 27 və 28 fevral, 7 mart 1919 №124, 125 və 131.
2. 1918-1920-ci illər dövrünün bəzi məsələləri ("Dəyirmi stol" arxasında alimlərimizin söhbəti) //Kommunist.- 1989.- 6 iyun.
3. 7 dekabr 1918-ci il Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin açılışı. Arxiv, f. 895, siy. 1, iş. 1, vər. 5-10.
4. Abdullayev M. Bir kərə yüksələn bayraq bir daha enmədi: Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin 80 illiyi //Azərbaycan.1998.- 27 may.
5. Abdullayev M. Ənənəyə sədaqət: Xalq Cümhuriyyətinin 80 illiyi //Bakı. 1998.- 26 may.
6. Ağalarova M. Azərbaycan Demokratik Respublikası və xalq maarifi (Məktəb və pedaqoji fikir tariximizdən) //Azərbaycan məktəbi.1992.- № 3-6.
7. Ağamalıyeva N. İlk Azərbaycan parlamenti //Azərbaycan.- 1991.- № 5.
8. Ağazadə F. "Nə üçün ərəb hərfləri Türk dilinə yaramır? (əski əlifba ilə türk dilində). Bakı, 1922.
9. Ağazadə F. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi Azərbaycan Dövlət Ədəbiyyatı və İncəsənəti Arxivi, F. 515, t-1, iş 6, v.19-20.
10. Ağazadə F. Parlamanda nə tələb olunur?: 1918-ci il Azərbaycan Parlamanda müzakirə olunan məsələlər haqqında: Çapa hazırladı Abbas Çingiz ("Azərbaycan" № 58.- 1918-ci il) //Azərbaycan.- 1991.- 28 noyabr.

11. Axundov M. F. Əsərləri, 3 cildə, III c., Bakı: ASSR EA Nəşriyyatı, 1962.
12. Axundov M.F. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Respublika Əlyazmalar İnstitutu, F.2, siy.1, sax, vah 39.
13. Akpınar Y. Azeri Edebiyatı Araştırmaları // Dergah Yay: İstanbul, 1994.
14. Akpınar Y. M.Ə.Rəsulzadənin arxivi və əlyazma ha-lındakı əsərləri //Elturan.- 1999.- № 1-2.
15. Akpınar Y. Mirza Feth-Ali Ahundzade: (Bütün Yönleriyle), Doktora Tezi, Erzurum 1980.
16. Atamalıbəyli Ə. Parlamənımız münasibətilə //Azər-baycan.- 1918.- 10 qanuni əvvəl.- № 61.
17. Azərbarcan Elmlər Akademiyasının prezidenti F.Maqsudovun Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 80 illik yubileyinin keçirilməsi üzrə Dövlət Ko-missiyasının iclasında çıxışı //Elm.- 1998.- may.- № 15,16.
18. Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin qanun və binagüzarlıqları məcməi, №1, 15 təşrinə-sani, 1919.
19. Azərbaycan Demokratik Respublikası fondu. Azər-baycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi Azərbaycan Dövlət Arxivi, Fond 51, t-1, iş-30, v-29.
20. Azərbaycan Demokratik Respublikası: Tarix, ictimai-siyasi və ədəbi-mədəni həyat (Məqalələr toplusu) /Tərtib ed. və elmi red. Vilayət Quliyev.- B. Azərnəşr, 1992.
21. Azərbaycan Demokratik Respublikası: tarix, ictimai-siyasi və ədəbi-mədəni həyat//Ədəbiyyat və incəsə-nət.- 1990.- 22 iyun.
22. Azərbaycan Demokratik Respublikasının gerbi və bayrağı, (Şəkil) //Qobustan.- 1989.- № 3.

23. Azərbaycan Demokratik Respublikasının rəmzləri: ("İşıq" nəşriyyatında çapdan buraxılmış eyni adlı albom haqqında) //Bakı.- 1992.- 30 may.
24. Azərbaycan dili, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident Kitabxanası Bakı, 2017.
25. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Dörd cildə, IV cild, Bakı, 2007.
26. Azərbaycan hökumətinin xəbərləri. 19 iyul 1918.
27. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti – 80 Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H.Əliyevin nitqi //Bakı.- 1998.- 26 may.
28. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920), Parlament (I kitab. Stenoqrafik hesabatlar). Bakı, "Azərbaycan" nəşriyyatı, 1998.
29. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (II kitab. Stenoqrafik hesabatlar). Bakı, "Azərbaycan" nəşriyyatı, 1998.
30. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (Ədəbiyyat, dil, mədəniyyət quruculuğu) Bakı, "Elm", 1998.
31. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası I cild. Bakı, 2004.
32. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası II cild. Bakı, 2004.
33. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin 10 dekabr 1918-ci il tarixli ikinci iclasından.
34. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 80 illik yubileyi münasibətilə Milli Məclisin təntənəli iclası //Azərbaycan.- 1998.
35. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 80 illik yubileyinə həsr olunmuş Ümumrespublika mərasiminin keçirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Pre-

- zidentinin Sərəncamı, 24 may 1998-ci il //Azərbaycan.- 1998.- 26 may.- S. 1; Azərbaycan müəllimi.- 1998.- 28 may.- S.1; Elturan.- 1998. - № 1-2.
36. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 80 illiyinə həsr olunmuş əsərlərin nəşr edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, 22 fevral 1998-ci il //Azərbaycan.- 1998.- 24 fevral.
37. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 86-cı ildönümünə həsr olunmuş Respublika elmi konfransının materialları B. Nurlan, 2004.- 199 (1) s.
38. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin milli siyasəti /Tərtib ed. və elmi red. Vəqif Arzumanlı.- B. Qartal, 1998.
39. Azərbaycan Məclisi-Məbusanında [Azərbaycan xadimlərindən H.Ağayev, F.Xoyskinin çıxışları] //Azərbaycan.- 1918.- 8 qanuni-əvvəl.- № 59.
40. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin 28 May – Respublika Günü münasibətilə Azərbaycan xalqına təbriki //Respublika.- 2005.- 28 may.- S. 1; Yeni Azərbaycan.- 2005. -28 may.
41. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin nitqi: AXC – 86 ildönümü münasibətilə //Respublika.- 2004.- 28 may.- S. 1-2.
42. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident Kitabxanası, Bakı, 2017.
43. Azərbaycan Respublikasının Milli Arxiv İdarəsi: Zaqafqaziya Seyminin Müsəlman fraksiyası və Azərbaycan Milli Şurası iclaslarının protokolları.
44. Azərbaycan SSR Sovetlər qurultaylarının qərar və qətnamələri (1921-1937). Bakı, 1961.

45. Bakı Dövlət Darülfununun təsisi: (Sənədlər toplusu) /Tərtib ed. və ön sözün müəllifi S. İbrahimov.- Bakı, 1989.
46. Balayev A. Azərbaycan Demokratik Respublikası (1918-1920-ci illər) /Azərbaycan tarixi ən qədim dövrlərdən XX əsrin əvvəllərinə qədər.- Bakı, 1993.
47. Balayev Xaqan. Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi təşəkkül tarixindən (XVI-XX). Bakı, 2002.
48. Baldauf İ. Schriftreform und Schriftwechsel bei den muslimischen Russland-und Sowjettürken (1850-1937) // Ein Symptom ideengeschichtlicher und kulturpolitischer Entwicklungen. Budapest: 1993.
49. Bayramoğlu A. Azərbaycan Demokratik Respublikası dövründə ədəbiyyat /Elmi red. Bəkir Nəbiyev.- B. Elm, 2003.
50. Bayramova O. Əlibəy Hüseynzadə //Açıq söz.- 1990.- № 5.
51. Bərabər yürüdük biz bu yollarda.... Xatirələr, faktlar, sənədlər... /Toplayan və tərtib. ed. Əkbərov N. "Çağ", 2007.
52. Cahangirov M. Milli təşəkkül mərhələsində Azərbaycan ədəbi dilinin aparıcı üslubları. Bakı, 1989.
53. Cahangirov M. Milli təşəkkül mərhələsində Azərbaycan ədəbi dilinin aparıcı üslubları. Bakı, 1989.
54. Cəfərov N. Xalqın gələcəyi və azadlığı naminə (M.Ə.Rəsulzadə və Y.V.Çəmənzəminlinin 1914-1917-ci illərdə "Dirilik" məcmuəsində çap olunmuş məqalələri haqqında) //Açıq söz.- 1990. - № 10.
55. Çəmənzəminli Y. Biz kimik və istədiyimiz nədir? //Ulduz.- 1991.- № 5.

56. Çəmənzəminli Y. Tariximiz haqqında Azərbaycan müəlliflərinin əsərləri //Maarif və mədəniyyət.- 1926.- № 7.
57. Çobanzadə B., Ağazadə F. Türk qrameri, Bakı, Azərnəşr, 1929.
58. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə, Bakı, 1979.
59. Dövləti-lisan türkcə qəbul edilərək müvəqqədən hökuməti müəssisələrdə rus lisanı istemalına müsaidə edilməsi haqqında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər Şurasının qərarı - 27 iyun 1918-ci il.
60. Əbdülov Ə. XX əsrin əvvəllərindən Azərbaycanda orta təhsilin inkişafı (1900-1920-ci illər). Pedaqoji elm. nam. alim. dər.: 13.00.01 /Əkbər Əbdülov; Azərb. Resp. Təhs. Prob. İnstitutu.- B., 2007.- 22 s.
61. Əfəndizadə A. "Son türk əlifbası". Bakı, 1919
62. Cavad Ə. (1892-1937) Buklet /Tərt. və ön söz müəl. filol. elm. dok. Əli Saləddin.- B.: İşıq, 1992.- 23 s. Kitab Ə.Cavadın 100 illiyi münasibətilə nəşr olunmuş, onun ADR-in maarif və mədəniyyət quruculuğundakı fəaliyyəti, Azərbaycanla bağlı şəirləri verilmişdir. 1993
63. Əhməd D. Mühacirlərin dönüşü. Bakı, TEAS Press, 2017.
64. Əhmədov H. Azərbaycan Demokratik Respublikası hökumətinin milli – ziyalı kadrlarının hazırlanması sahəsində fəaliyyəti (1918-1920-ci illər): Tarix elm. nam. alimlik dər. 07. 00. 02 /Hikmət Əhmədov; Azərb. EA Azərb. Tarix Muzeyi.- B., 1994.- 31(4) s.
65. Əliyarov İ. Milli dövlətçiliyimiz və onun tarixində Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin yeri //Azərbaycan.- 1993.- 30 iyun.

66. Əliyev H. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 80 illik yubileyinə həsr olunmuş təntənəli mərasimdə nitq Respublika sarayı, 27 may 1998-ci il /Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir (mart,1998–iyun, 1998). -B., 2005.- XV kitab
67. Əliyev H. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranılmasının 85 illiyi münasibətilə Azərbaycan xalqına müraciəti (Heydər Əliyev. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, 27 may 2003) //Xalq qəzeti.- 2003.- 28 may. Respublika. 2003. 28 may.
68. Əliyev H. Azərbaycanın İstiqlal bayramına – Respublika Gününə həsr olunmuş təntənəli yığıncaqda nitq 27 may 1994-cü il, Respublika sarayı /Heydər Əliyev: Müstəqilliyimiz əbədidir. İkinci kitab. May 1994–dekabr 1994.- B., 1997.
69. Əliyev H. Azərbaycanın sükanı etibarlı əllərdədir, biz müstəqilliyimizi yaşadacaq və əbədi edəcəyik (28 May Respublika Gününə həsr olunmuş təntənəli mərasimdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin nitqi/ //Respublika.- 2001.- 27 may.
70. Əliyev H. Bugünkü müstəqil dövlətimiz Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin layiqli varisidir (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 80 illik yubileyinin keçirilməsi üzrə Dövlət Komissiyasının iclasında Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin nitqi) //Azərbaycan.- 1998.- 21 may.
71. Əliyev H. Xalqımızın birliyi və dövlətimizin düzgün siyasəti sayəsində müstəqilliyimizi qoruyub saxlayacaq, daha da möhkəmləndirəcəyik (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 80 illik yubileyinə həsr olunmuş təntənəli mərasimdə Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin nitqi) //Xalq qəzeti.- 1998.- 28 may.

72. Əliyev H. Milli bayram – Respublika Günü münasibətilə təntənəli yığıncaqda nitq 26 may 1996-cı il /Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir.- B., 1998.- VI kitab.
73. Əliyev H. Müstəqil dövlətimizin və xalqımızın təhlükəsizliyini və müdafiəsini təmin etmək Silahlı Qüvvələrimizin müqəddəs vəzifəsidir Azərbaycan Milli Ordusunun yaradılmasının 80 illiyinə həsr olunmuş yubiley mərasimində Azərbaycan Respublikası Prezidentinin nitqi //Azərbaycan.- 1998.- 26 iyun.
74. Əliyev İ. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 90 illik yubileyi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı (15 fevral 2008) //Ədəbiyyat qəzeti.- 2008.- 22 fevral.
75. Əliyev M. Azərbaycan Milli Müsavat Xalq Partiyası: Yaranmasının 80 illiyi münasibəti ilə // İncəsənət.- 1992.- 14 yanvar.- S.4; 5 fevral.
76. Əliyev M. Cəmo bəy Hacinski (Azərbaycan Demokratik Respublikasının xadimlərindən) // Odlar yurdu.- 1989.- sentyabr № 18.
77. Əliyev M. Əhməd bəy Pepinov (Azərbaycan Demokratik Respublikasının Əmək və Torpaq naziri) // Odlar yurdu.- 1989.- avqust № 15.
78. Əliyev M. Fətəli xan Xoyski (ADR-in xadimlərindən) // Odlar yurdu.1989-yanvar № 1.
79. Əliyev M. Həmid bəy Şahtaxtinski (Azərbaycan Demokratik Respublikasının xadimlərindən) //Odlar yurdu.- 1989.- avqust № 16.
80. Əliyev M. Həsən ağa Ağayev //Odlar yurdu.1989-fevral № 3.

81. Əliyev M.Məmməd Həsən Hacınski (Azərbaycan Demokratik Respublikasının xadimlərindən) //Odlar yurdu.- 1989.- may №10.
82. Əliyev H. Azərbaycanın milli bayramı – Respublika Günü münasibətilə təntənəli yığıncaqda nitq: (27 may 1997-ci il) /Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir.- B., 2002.
83. Əzizov B. ADR dövründə Azərbaycan mədəniyyəti (1918-1920) //Müsavat.- 1998.- № 8.
84. Fərzəliyeva M. M.Ə.Rəsulzadə və ana dilimiz /Elmi red. İ.B. Kazımov.- B.: Təhsil, 2003.
85. Göyalp Z. Türkcülüynün əsasları (Kitabda Ə. Topçubaşovun, Ə.Hüseynzadənin, M.F.Axundzadənin adları çəkilmişdir) /Yazını təqdim etdi: P.Əlioğlu //Tarix.-1991.- 8 may.- S. 1; 18 may.
86. Göyüşov A. 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tarixinə dair (Azərbaycan Parlamentinin fəaliyyəti haqqında) /Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 80 illiyinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları. 27-29 may. II c. Humanitar və sosial-siyasi elmlər.- B. 1998.
87. Gülsevən F. Əhməd Ağaoğlunun həyatı, fikirləri, siyasi və sosial mücadilələri //Ulduz.- 1991.- № 5.
88. Gültəkin (Əmin Abid). Azərbaycan istiqlalı Şeir //Yeni dünya.- 1995.- 25 may.
89. Hacaloğlu A. Məqsədimiz tam müstəqillikdir (Çəmənzəminlinin “Biz kimik və istədiyimiz nədir?” adlı kitabı haqqında) //Ulduz.- 1991.- № 5.
90. Hacıbəyli T. Ceyhun Hacıbəylinin arxivindən (Azərbaycan Demokratik Respublikasının xadimlərindən) //Odlar yurdu.- 1989.- iyul № 14.

91. Hacıbəyli Ü. Tarixi günümüz: (Azərbaycan Mili Şurasının fəaliyyəti haqqında.) //Azərbaycan.- 1918.- 7 Qanuni-əvvəl.- № 58.
92. Hacıyev H. İstiqlalın əzablı yolu Azərbaycan Demokratik Respublikası tarixinin bəzi səhifələri.- B.:Azərbaycan Jurnalistlər İttifaqı, 1991.
93. Hacıyev İ. Dövlət rəmzlərinin işlənmə mexanizmi, tədrisi və təbliği //Azərbaycan müəllimi.- 1998.- 28 may
94. Hacıyeva X. Müstəqilliyimizin möhkəmlənməsində dövlət dilinin rolu /Elmi axtarışlar VI toplu: Filologiya, tarix, incəsənət.- B., 2001.
95. Həsən O. Ordu və dövlət dili [1918-ci ildə Azərbaycan Demokratik Respublikasının türk dilini dövlət dili kimi qəbul etməsi ilə əlaqədar Hərbi Nazirliyin verdiyi əmrlər haqqında] //Hərbi bilik.- 1995.- № 1.- S. 99-100.
96. Hüseynov Ş., Həsənlı, C. Fətəli xan Xoyskinin Azərbaycan Parlamentində nitqi ("Azərbaycan" qəzeti, 1918-ci il, 9 dekabr) //Hərbi bilik.- 1996.- № 6.- S. 64-67.
97. Hüseynova M. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə poeziya (1918-1920-ci illər). Filol. elm. nam. dər.: 10.01.01 /Maral Hüseynova; AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu.- B., 2006.- 3 s. 2007
98. Xalq Cümhuriyyəti – 80 (Keçirilən tədbirlərlə əlaqədar xüsusi səhifə) //Azərbaycan.- 1998.- 30 may.- S. 5.
99. Xalqımızın müstəqillik uğrunda mübarizə tarixinin şanlı səhifəsi: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 80 illik yubileyinin keçirilməsi üzrə Dövlət Komissiyasının iclası //Azərbaycan.- 1998.- 22 may.- S. 1, 5, 6.
100. Xudiyev N. Türk Dili Qurultayı, 5 iyun 1992.

101. İsxanlı İ. Azərbaycanda latın əlifbasına keçid və Fərhad Ağazadə. Bakı, Xəzər Universiteti Nəşriyyatı, 2011.
102. İsayev Ə. Tarixin haqq səsi, real mənzərəsi: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti – 80: (Respublika kitabxanasının “Nadir kitablar” fondunda saxlanılan 1920-ci il üçün Azərbaycan Respublikasının “Ünvan-təqvim”i toplusu haqqında) //Azərbaycan.- 1998.- 11 mart.
103. İsmayılov İ. Azərbaycan Demokratik Respublikası hökumətinin dövlətçilik siyasəti: (Azərbaycan Demokratik Respublikasının yaranması, fəaliyyəti) /İsmayılov İsrail. Azərbaycanda dövlətçilik fikri: oçerklər.- B., 1996.- S. 60-73.
104. Kamiloğlu R. Türk dünyasının böyük ideoloqu: (Əlibəy Hüseynzadənin Azərbaycan tarixində rolu və xidmətləri barədə) //Azərbaycan.- 1991.- 23 mart.
105. Kazımoğlu N. Arxiv sənədləri şahidlik edir (1918-1920-ci illərdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti) // Tarix.- 1991.- 21 sentyabr.
106. Kommunist qəzeti, 20 sentyabr 1920-ci il
107. Köçərli F., Seçilmiş əsərləri, Bakı EA nəşriyyatı, 1963.
108. Köçərli T. Azərbaycan Cümhuriyyətinin təşkili və rəsmi adı haqqında //Bakı.- 1995.- 20 may.- S. 3. 410. Qasimov, A. ADR dövründə ermənilərin təxribatçılıq fəaliyyəti //Səs.- 1995.- 13 aprel.- S. 4; 24 may.- S. 2; 27 may.
109. Qarayev Y. Azərbaycan Cümhuriyyəti //Azərbaycan.-1990. - № 11.
110. Qasimov K. İyirmi üç ay (bədi-sənədli, tarixi kino-roman) /Red. Səlimbəyli Şöhrət.- B.: Avropa.- 2005.

111. Qəhrəmanlı N. XX əsrin əvvəllərində yazı və əlifba məsələləri (Azərbaycan Demokratik Respublikası əlifbanın dəyişilməsi zərurəti haqqında) /Nazif Qəhrəmanlı. Köhnə-yeni əlifba.- B., 2002.
112. Qəhrəmanlı N. Köhnə-yeni əlifba, Bakı, "Yurd" 2002.
113. Qəhrəmanova A. Azərbaycan Demokratik Respublikası dövründə xalq maarifinin təşkili yolları (1918-1920) Ped.elm. nam. alimlik dər. 13.00.01 /Aytən Qəhrəmanova; Nəsrəddin Tusi adına ADPU.- B., 1993.- 23 (1)
114. Qəhrəmanova A. Azərbaycan Demokratik Respublikasında xalq maarifinin təşkili yolları, B. 2005.
115. Qəhrəmanova A. Azərbaycan Demokratik Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri //Təhsil.- 1993.-20 mart.
116. Quliyev V. Azərbaycanı dünyaya tanıdan Cümhuriyyət: (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 80 illiyi münasibətilə).- B., 1998.- 26 may.
117. Quliyeva Q. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrünün jurnalistikası (1918-1920-ci illər). Filol. elm. nam.alim.dər. 10.01.10 /Qərənfil Quliyeva; Bakı Dövlət Universiteti.- B., 2005.
118. Qurbanov A. Türkoloji dilçilik. Bakı, 1993.
119. Qurbanov Ş. İlk demokratik dövlətimiz (1918-ci il): 28 May Respublika Günüdür //Xalq qəzeti.- 1997.
120. Maksvel N. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti /Azərbaycan Milli Ensiklopediyası: Azərbaycan.- B., 2007.
121. Mehdiyev R. Ön söz: (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin müstəqillik irsi haqqında) /Ramiz Mehdiyev. Azərbaycan tarixi irs və müstəqillik fəlsəfəsi.- B., 2001.
122. Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin parlamanda çıxışı: ("Azərbaycan" № 67 I Nisan 1920) //Azərbaycan.- 1994.- 6 dekabr.

123. Məhəmmədzadə M. Azərbaycan türk mətbuatı /Mir-zəbala Məhəmmədzadə; Ərəb əlifb. çer. və tərt., ön söz, lüğət, qeydlərin müəllifi A. Bayramoğlu; Red. C.Məmmədli; BDU.- B. Bakı Universiteti, 2004.- 83 (1) s.
124. Məmmədov A. Azərbaycan Demokratik Respublikası dövründə ədəbi fikrin əsas istiqamətlərinə dair //Elm.- 1990.- 8 fevral.
125. Məmmədov X. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılmasında milli-demokratik partiyaların rolu: ("Müsavət", "İttihad", "Müsəlman Sosialist bloku" və "Hümmət" partiyaları) /AXC-nin 80 illiyinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları. 27-29 may. II cild. Humanitar və sosial-siyasi elmlər.- B., 1998.
126. Məmmədova S. Azərbaycan Respublikasının dövlət bayrağı / Məmmədova S. Mədəniyyətşünaslıq.- B., 2001.
127. Məmmədova S. Azərbaycan Respublikasının dövlət gerbi /Sədaqət Məmmədova. Mədəniyyətşünaslıq.- B., 2001.
128. Məmmədova S. Azərbaycan Respublikasının dövlət himni /Sədaqət Məmmədova. Mədəniyyətşünaslıq.- B., 2001.
129. Mərdanov M., Quliyev Ə. Azərbaycan təhsili Xalq Cümhuriyyəti illərində (1918-1920). Bakı, Çarşıoğlu, 2003.
130. Muxtaroglu B. Azərbaycan Demokratik Respublikası haqqında həqiqət (N.Nəsibzadənin "Azərbaycan Demokratik Respublikası" kitabı haqqında) //Elm.- 1990.- 26 may.
131. Müstəqil dövlətimiz və parlamentimiz. /Tərc. Aqşin Babayev, Hafiz Babayev; Məs. red. Murtuz Ələsgərov;

- İngiliscə məs. Azər Qasımov.- B. Milli Məclisin nəşri, 2001.
132. Nemanzadə Ö.F. Seçilmiş əsərləri, Bakı, Yazıçı, 1992.
133. Nəsbzadə N. Azərbaycan hökuməti (Azərbaycan Demokratik Respublikasının tarixi haqqında) //Ədəbiyyat və incəsənət.- 1990.- 4 may.
134. Nəsbzadə N. Azərbaycan Demokratik Respublikası İstiqlal sorağında //Elm. - 1989. - 12, 19 avqust.- S. 2; 26 avqust.- S. 3; 2, 9 sentyabr.
135. Nəsbzadə N. Azərbaycan Demokratik Respublikası İstiqlal sorağında (1918-1920-ci illər) //Odlar yurdu.- 1989.- № 17.- Sentyabr.
136. Nəsbzadə N. Azərbaycan Demokratik Respublikası. Bakı, 1990.
137. Nəsbzadə N. Azərbaycan Demokratik Respublikası. Bakı, 1990.
138. Nəsbzadə N. Azərbaycan Demokratik Respublikası: Məqalələr və sənədlər /Red. Aydın Hübətəoğlu.- B. Elm, 1990.
139. Nəsbzadə N. Azərbaycan Ordusu: 1918-1920- ci illər Azərbaycan tarixi //Ədəbiyyat və incəsənət.- 1989.
140. Novruzov Ş. "Şərqi-rus"un çağırışı, Bakı, Yazıçı, 1988.
141. Osmanova R. Şərqin siyasi həyatında ilk Xalq Cümhuriyyəti (AXC-nin yaranması haqqında) /Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 80 illiyinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları. 27-29 may. II cild. Humanitar və sosial-siyasi elmlər.- B., 1998.
142. Paşayev A. Azərbaycan Cümhuriyyəti və xalq maarifi: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti – 80 //Azərbaycan.- 1998.

143. Paşayev A. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Parlamenti: (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti – 80) //Azərbaycan.- 1998.- 21 may.- S. 5.; 23 may.
144. Rathauzer Y. Bakıda inqilab və vətəndaş müharibəsi (1917-1918-ci illər) /Tərcümə edəni Xəlil İbrahim.- B. Azərnəşr, 1928.
145. Rəsulzadə M. Bir türk milliyətçisinin Stalinle ihtilal hatıraları.- İstanbul: Turan Yayınçılık, 1997.
146. Rəsulzadə M. Azərbaycan Cümhuriyyəti.B. Elm, 1990.
147. Rəsulzadə M. Azərbaycan davası /Təqdim etdi Nəsiman Yaqublu //Aydınlıq.- 1992.- 17 aprel.
148. Rəsulzadə M. Azərbaycan Parlamentinin açılışında nitqi //Tarix, ictimaiyyət, coğrafiya tədrisi.- 1991.- № 2.
149. Rəsulzadə M. Azərbaycan paytaxtı. (Bakı şəhəri haqqında) //Azərbaycan.- 1918.-3 Qanuni əvvəl.- № 55.
150. Rəsulzadə M. Əsərləri (1909-1914) /Toplayanı, ərəb əlifbasından latın əlifbasına çevirəni Şirməmmə Hüseynov, fars dilindən tərc. prof. Səqəf xanım Hatəmi, Məmmədəli Müsəddiq.- B. Şirvanəşr, 2001.
151. Rəsulzadə M. Əsrimizin Səyavuşu //Azərbaycan Respublikası Elmlər Akademiyasının xəbərləri. Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası.-1990.- № 2.
152. Rəsulzadə M. Əsrimizin Səyavuşu; Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı; Çağdaş Azərbaycan tarixi.- B. Gənclik, 1991.
153. Rəsulzadə M. İstiqlalın əzablı yolu //İnşaatçı.- 1990.- 26 may.
154. Rəsulzadə M. Qafqasiya türkləri /Təqdim etdi: Əsgərli Zaman //Kitablar aləmində.- 1990.- № 4.

155. Rəsulzadə M. Nə böyük bayram (Azərbaycan türklərinin ilk böyük bayramı münasibətilə) //Azərbaycan-1919.- 28 mayıs.- № 190.
156. Rəsulzadə M. Stalin haqqında xatirələri /Çevirəni: R. Əsgər, Ə. Fərəcbəyli //Odlar yurdu.-1990.- № 17, 18, 19, 20, 22, 23.
157. Rəsulzadə M. Stalinlə ixtilal xatirələri /Red. akad. Ziya Bünyadov; Çapa haz. Nəsib Nəsibzadə.- B.: Elm, 1991.
158. Rustamov R. Мамед Эмин Расулзаде и Закавказский Мусульманский Национальный Совет /Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və ictimai-siyasi ideyalar: M. Ə.Rəsulzadənin 120 illiyinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları, 28 yanvar 2004-cü il Bakı.- B., 2005.
159. Rüstəmov F. Xalq maarifi cümhuriyyət dövründə. //Azərbaycan müəllimi. - 1998.- 28 may.
160. Seyidov Y. Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti dövründə dil, məktəb və tədris problemləri: (Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin həyata keçirdiyi tədbirlərin 1918-ci il “Azərbaycan” qəzetində geniş əks olunması haqqında) /Yusif Seyidov.
161. Sultanlı V. AXC dövründə ədəbi tənqid (1918-1920): (Cümhuriyyət dövründə Azərbaycan ədəbi tənqidi və ədəbiyyatşünaslığının inkişafı haqqında) / Sultanlı V. Ədəbi tənqidin tədrisi məsələləri.- B., 2007.
162. Sumbatzadə Ə. Azərbaycanın dövlət tarixində dönüş mərhələsi (ADR-in 73 illiyi ərəfəsində dövlətin tarixinə nəzər) //Kommunist.- 1991. - 25 may.
163. Şahtaxtinski M. Təkmilləşmiş müsəlman əlifbeyi. Tomson litoqrafiyası, Tiflis 1879.

164. Şeyxzamanlı N. Azərbaycan istiqlal mücadiləsinin xatirələri/Red. Quliyev V. Ön söz Anar. B. Azərbaycan, 1997.
165. Şıxlinski Ə. Xatirələrim /Müqəddimə; Tərtib. ed. Y.Barsukov.- B., 1944.
166. Şimşir B. Atatürk ilə yazışmalar (1920-1923).- Ankara: Başbakanlık basım evi, 1981.
167. Şimşir S. Azərbaycan istiqlalı davasına xidmət edən şəxsiyyətlərdən bəzələrinin bioqrafiyələri /Sebahattin Şimşir. Azərbaycanlıların Türkiyədə siyasi və kültürel fəaliyyətləri (1920-1991).- Türkiyə, 1999.
168. Şimşir S. M.E. Resulzadənin Meclisi-Məbusan konuşmaları (1918-1920) /İstanbul: Kültürsənət yayıncılıq, 2003.
169. Şimşir S. Azərbaycanın istiqlal mücadələsi.- İstanbul: Kültür Sənət Yayıncılıq, 2002.
170. Şükürov K. Azərbaycan Demokratik Respublikası //Kitablar aləmində. - 1990. - № 2.
171. Tahirzadə Ə., Tahirli O. Azərbaycan Cümhuriyyəti tələbələri, Bakı, TEAS Press, 2016.
172. Tariximizin əlamətdar səhifələrindən: Azərbaycan Məclisi-Məbusanının fəvqəladə təntənəli iclası // Ədəbiyyat.- 1991.- 24 may.
173. Topçubaşov Ə. Azərbaycanın təşəkkülü // Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının xəbərləri. Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası. - 1990.- № 3.
174. Topçubaşov Ə. Azərbaycanın təşkili.- İstanbul, 1918.
175. Valeh M. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və milli təhsil problemləri (Misir Mərdanov və Əsgər Quliyevin "Azərbaycan təhsili Xalq Cümhuriyyəti illərində (1918-1920)" kitabı haqqında) //Respublika.- 2003. - 20 iyun.

176. Valeh M. Heydər Əliyev və Milli təhsil sistemi (Azərbaycanda ilk Təhsil Nazirliyinin 1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin qərarı ilə Xalq Maarifi Nazirliyi adı altında yaradılması haqqında) /Mirzə Valeh. Azərbaycan dövlətçiliyimizin qoşa qanadı. - B., 2006.
177. Veysəlli F. Azərbaycan Demokratik Respublikasının süqutu /Fəxrəddin V. Dil, cəmiyyət və siyasət.- B., 2004.
178. Vəzirov Y. (Çəmənzəminli). Xarici siyasətimiz: Beynəlmiləl əlaqə //Azərbaycan.- 1919. - 4 temmus.- № 216.
179. Vəzirov Y. (Çəmənzəminli). Xarici siyasətimiz: Qüvvəli istiqlal //Azərbaycan.- 1919. - 3 temmus.- № 215.
180. Yaqublu N. 27 aprel – Azərbaycanın işğal günü //Yeni Müsavat. - 1995. - 27 aprel.
181. Yaqublu N. Azərbaycan milli istiqlal mübarizəsi və Məmməd Əmin Rəsulzadə /Nəsiman Yaqublu; Rəyçilər Ş. Hüseynov, İ.Musayev, N.Nəsibli və b. - B., 2001.
182. Yaqublu N. Azərbaycanın ilk parlamenti: (Parlament tarixindən) //Yeni Müsavat. - 1995. - 24 avqust.
183. Yaqublu N. Azərbaycanın Milli Şurası. (Parlament tarixindən) //Yeni Müsavat. - 1995.-10 avqust.
184. Yaqublu N. Azərbaycanın milli-istiqlal mübarizəsi və Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. Tarix elm. nam. alimlik dər. 07.00.02 /Nəsiman Y; A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu. - B., 2001.
185. Zeynalov İ. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə sosial-mədəni quruculuq /Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 80 illiyinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları. 27-29 may. II cild. Humanitar və sosial-siyasi elmlər. - B., 1998.

186. Zeynalova A., Abdullayev Z. Muzeylər (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti illərində) /Azərbaycan Milli Ensiklopediyası: Azərbaycan. - B., 2007.
187. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Парламент (Стенографические отчеты). -Б. «Азербайджан», 1998.
188. Азербайджанская Демократическая Республика (Документы и материалы 1918-1920 гг). - Б. Элм, 1998.
189. Гулиев Дж. Коммунисты – Азербайджанцы в советской России (1918-1920гг.) /Quliyev C. Tarix: düşüncələr, mülahizələr, qeydlər... (1953-2003).- B., 2004.
190. Гулиев Дж. Ответственность за судьбу Республики: К истории образования Азербайджанской Коммунистической партии (большевиков) - АКП (б)/Quliyev C. Tarix: düşüncələr, mülahizələr, qeydlər... (1953-2003).- B., 2004.
191. История Азербайджана по документам и публикациям. - Б. «Элм», 1990.
192. Исхаков С. Мамед Эмин Расулзаде. Национальное движение в Азербайджане /Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və ictimai-siyasi ideyalar M.Ə. Rəsulzadənin 120 illiyinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları, 28 yanvar 2004-cü il Bakı.- B., 2005.
193. Распоряжение Президента Азербайджанской Республики о 90 – летнем юбилее Азербайджанской Демократической Республики // Бакинский рабочий. - 2008. - 16 февраля.
194. Страницы истории нашего университета /Quliyev C. Tarix: düşüncələr, mülahizələr, qeydlər... (1953-2003).- B., 2004.

195. Страницы истории связей Демократических Республик Азербайджана и Грузии /Quliyev C. Tarix: düşüncələr, mülahizələr, qeydlər... (1953-2003). - B., 2004.
196. Qarayev Y. Azərbaycan Cümhuriyyəti // Elm.1990. 9, 16 iyun.
197. "Azərbaycan" qəzeti, 10, 12, 13, 15 yanvar 1919 № 84, 85, 86, 88.
198. "Azərbaycan" qəzeti, 21, 23, 24, 25, 26 fevral 1919
199. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920): (1998-ci il mayın 12-13-də Azərbaycan Dövlət Dillər İnstitutunda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 80 illik yubileyinə həsr edilmiş elmi-nəzəri konfransın materialları) /Elmi red. fəlsəfə el. dok., professor Quliyev Qorxmaz, tarix el. dok., professor Məmmədli Mahal. - B. Gənclik, 1998.

Kitabın ərsəyə gəlməsində göstərdiyi dəstəyə görə, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi Siyasi Sənədlər Arxiv İdarəsinin və Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsinin əməkdaşlarına, akademik Kamal Abdullayevə, professor Ədalət Tahirzadəyə, dosent Şəmil Sadiqə, Elmar Həsənlilyə, Dilqəm Əhmədə, kitabın nəşrinə verdikləri dəstəyə görə “Hədəf” Nəşrlərinə və “XAN” nəşriyyatına təşəkkür edirəm.

Elçin İbrahimov

İÇİNDƏKİLƏR

2018-ci ilin Azərbaycan Respublikasında “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti İli” elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı 4

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illik yubileyi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı 5

Dəyərli kitab və yaxud “Bir dəfə danışdığımız dil heç zaman unudlumasın!” 9

GİRİŞ 15

1.1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə dil siyasəti və əlifba məsələləri 21

1.2. Azərbaycan Məclisi-Məbusanı (Parlamentinin) təsis haqqında Qanun və onun əhəmiyyəti 75

1.3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə dillə əlaqədar qəbul olunmuş qərarlar və cəmiyyətdə əks-sədası 86

1.4. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin rəsmi dili və işlənən dillər 111

NƏTİCƏ 165

ƏLAVƏLƏR 169

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI 182

Çapa imzalanıb: 26.05.2018
Formatı: 70×100 1/4. Ofset çapı
Həcmi: 52
Sifariş № 8/274